

२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहितः ।	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्—भाष्याद्युपेता । ...	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	१	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्रीधन्वन्तरीविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता । ...	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशांकरभाष्योपेता । ...	६	४
३५ संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृतः सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् । ...	३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ...	५	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागनवकात्मिका ।	४८	१०
४३ वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः ।	१०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता । ...	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता । ...	५	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अङ्गिरःप्रभृतिसप्तविंशतिस्मृत्यात्मकः ।	५	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ...	४	१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः । ...	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता । ...	२	०
५३ सत्यापाढ्रश्रौतमूत्रम्—सत्यापाटविरचितं भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्भैषायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युपाध्विष्णुभट्टकृतः ।	४	०
५६ नित्यापोडाशिकार्णवः—भास्कररायोनीतटीकासहितः ।	३	८

ग्रन्थनामः	मूल्यम् ।	रु०	आ०
५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याह्निकमोकोपाह्वयम्बककृतम् ।	४	६	
५८ आचारेन्दुः—माटेइत्युपाह्वयम्बकविरचितः ।	४	०	
५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपाह्वयपूम्बकविरचिता ।	२	०	
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः ।	१	१२	
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	२	८	
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवल्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः	२	८	
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२	
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४	
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	१	४	
६६ काव्यप्रकाशः—उद्द्योतयुतमदीपसहितः ।	६	४	
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८	
६८ बृहद्वह्निसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	१	१२	
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४	
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	१	१०	
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२	
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः ।	२	६	
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	८	
७४ द्राष्टावयणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	१	०	
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थगुणमाला—शुक्लतन्त्रविरचिता ।	४	४	
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०	
७७ वेदान्तसूत्रमुक्त्यायलिः—वल्लभानन्दसरस्वतीविरचितः ।	२	६	
७८ त्रिस्तुलीसेतुः—नारायणभट्टविरचितः ।	३	१२	
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	२	०	
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८	
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नागपण्डितवृत्तिसमेतम् ।	४	११	
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७	
८३ संक्षेपशारीरकम्—ध्यात्र्यामहर्षि भागद्वयोपेता ।	१	१	
८४ अद्वैतामोदः—म. म. अभ्यङ्गरोपाह्वयानुद्भवशास्त्रिप्रणीतः ।	२	०	
८५ ज्योतिर्विबन्धः—शुक्लहाट्टश्रीशिवगणेशविरचितः ।	३	१५	

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयुता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता ।

(तत्र द्वितीयकाण्डगतमपाठकचतुष्टयं पञ्चममपाठकस्थैका-
दशानुवाकाश्चेत्येवंरूपश्चतुर्थो भागः (४))

एतत्पुस्तकम्

वे० शा० रा० रा० “काशीनाथ शास्त्री आगाशे” इत्येतैः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

So 2V22T

514/1991

शालिवाहनशकाब्दाः १८२३

सिखाब्दाः १९०१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकपदकम् (५४१२) ।

अथ सभाष्यसपदपाठकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकम् ।
विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥
वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।
अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥
समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।
ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः प्रश्लिष्टपादैकम् ॥ ४ ॥
साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।
लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गोचरौ ॥ ५ ॥
मानं व्याकरणं तत्तदर्थदिलोकवद्भवेत् ।
अनध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥
नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।
अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥
संनिधावनुपद्गः स्यादर्याहृतिरसंनिधौ ।
मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥
समभिव्याहृते (त) धर्मे (र्मे) शक्तिको बोधको विधिः ।
उपवीतादिवल्लोके ह्यपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥
द्विशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तू)परिधारणे ।
न विधिर्मन्त्रगारूप्यते याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥
वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मे विधिर्यतः ।
ऊर्जोऽवर्द्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।

सर्वसाधारणा ह्यर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्युदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १३ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽखिले ।

अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १४ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्ट-
वर्द्धगोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिकां वेदशब्द एव सर्वा प्रक्रि-
यामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणीयम् । अथ वा बह्विसंस्कारमात्रतया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विश्वजिदाद्येकाहः (इ) परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः ।
यद्यप्यग्नीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्ट्याग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतिवत्त्वमप्यस्ति । ततो ब्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतिवत्त्वाभावात्केवलविकृतिवत्त्वम् । गृहमेधीयेष्टिरूपसद्गोम इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयोरुत्तममनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्प्रभुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्ग-
त्वेनावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य
विकृतिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्विती-
यकाण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमपष्टप्रपाठकयोर्दर्शपूर्ण-
मासब्राह्मणमात्रातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यभिधानात्काण्डस्य
विकृतिप्राधान्यमविरुद्धम् । तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां
मूलप्रकृतिप्रत्यासत्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भा-
वात्सूचिकटाह्न्यायेन प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो
वायव्यादिकाम्यपशवोऽल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं
स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमासाङ्गसमूहवदेककर्तृकत्वाभावान्नास्ति क्रमनियमः । अतोऽ-
नुवाकार्थानामनुष्ठानस्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदाये-
नैव तन्नियम इति नात्रानुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारीषोद्धातः ।)

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

वा॒य॒व्यं॑ श्वेत॒मा ल॑भे॒त भू॒ति॑कामो वा॒युर्वै
क्षेपि॑ष्ठा दे॒वता॑ वा॒युमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑
धा॒वति॑ स ए॒वैनं॑ भू॒तिं ग॑मयति॒ भव॑त्स्वे॒वाति॑-
क्षि॒प्रा दे॒वते॒त्याहुः॑ सैन॑मीश्वरा प्र॒दह॑ इत्ये॒तमे॒व
सन्तं॑ वा॒यवे॑ नि॒युत्वंत॑ आ ल॑भे॒त नि॒युद्वा अ॑स्य
धृति॑र्धृत ए॒व भू॒तिमु॒पैत्य॑प्र॒दाहाय॑ भव॑त्ये॒व
(१) वा॒यवे॑ नि॒युत्वंत॑ आ ल॑भे॒त ग्रा॒म॑कामो
वा॒युर्वा इ॒माः प्र॒जा न॑स्यो॒ता ने॑नीयते वा॒यु-

मेव नियुत्वंन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्रा-
 म्येव भवति नियुत्वंते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वंत आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 क्रामतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वंन्तः स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वंत आ लभेत
 ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य
 ज्योगामयन्ति वायुमेव नियुत्वंन्तः स्वेन भाग-
 धेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत प्रजाः
 पशून्त्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदंक्खिदत्ता-
 ममौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वार्थे
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स

(ऐश्वर्यादिकामिनो तत्तत्पशुविधानम्)

ए॒तं प्रा॒जाप॒त्यम॒जं तू॒पर॒मा ल॒भेत॒ प्र॒जाप॑तिमे॒व
स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोष॑ धावति॒ स ए॒वास्मै॑ प्र॒जां
प॒शून्प्र॑ ज॒नय॑ति॒ यच्छ॑म॒श्रुण॑स्तत्पु॒रुषा॑णां॒ रूपं॑
यत्तू॒पर॒स्तद॑श्वा॒नां यद॑न्यतो॒दन्त॑र्द्रवां॒ यद॑व्या
इ॒व श॒फास्त॑दवी॒नां यद॑जस्तद॒जाना॑मि॒ताव॑न्तो
वै ग्रा॒म्याः प॒शव॑स्तान् (५) रू॒पेणै॒वाव॑ रु॒न्धे
सो॒मापौ॑ष्णं त्रै॒तमा ल॒भेत॒ प॒शुका॑मो द्वौ वा
अ॒जायै॑ स्तनौ॒ नानै॒व द्वा॒वभि॑ जाये॒ते ऊ॒र्ज
पु॒ष्टिं तृ॒तीयः॑ सो॒मापू॑ष्णा॒वेव॑ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒
नोष॑ धावति॒ तावे॒वास्मै॑ प॒शून्प्र॑ ज॒नय॑तः सो॒मो
वै रे॒तो॒धाः पू॒षा प॑शूनां प्र॒जन॑यि॒ता सो॒म
ए॒वास्मै॑ रे॒तो द॑धा॒न्ति पू॒षा प॑शून्प्र॒ ज॒नय॑त्यौ-
दु॒म्बरो॒ यू॒पो भ॑व॒त्यूर्वा॑ उ॒दुम्ब॑र ऊ॒र्क्प॑शवं
ऊ॒र्जै॒वास्मा॑ ऊ॒र्जं प॑शू॒नवं रु॒न्धे (६) ॥

(अग्रदाहाय भवत्येव प्रजायां आमयति वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन
भागधेयेनोषं प्रजाकामस्तान्यूपस्त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

वा॒य॒व्य॑म् । श्वे॒तम् । ए॒ति॑ । ल॒भे॒त । भू॒ति॑का॒म
 इति॑ भू॒ति॑—का॒मः । वा॒युः । वै । क्षे॒पि॑ष्ठा । दे॒वता॑ ।
 वा॒युम् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पे॒ति॑ । धा॒व॒ति॑ । सः । ए॒व । ए॒नम् । भू॒ति॑म् ।
 ग॒म॒य॒ति॑ । भ॒र्व॒ति॑ । ए॒व । अ॒ति॑क्षि॒प्रेत्य॑ति—क्षि॒प्रा ।
 दे॒वता॑ । इति॑ । आ॒हुः । सा । ए॒नम् । ई॒श्वरा॑ । प्र॒द॒ह
 इति॑ प्र—द॒हः । इति॑ । ए॒तम् । ए॒व । स॒न्तम् । वा॒-
 य॒वै । नि॒यु॒त्वं॒त॒ इति॑ नि—यु॒त्वं॒ते । ए॒ति॑ । ल॒भे॒त ।
 नि॒यु॒दि॒ति॑ नि—यु॒त् । वै । अ॒स्य॑ । धृ॒तिः । धृ॒तः ।
 ए॒व । भू॒ति॑म् । उ॒पे॒ति॑ । ए॒ति॑ । अ॒प्र॒दा॒हा॒येत्य॑प्र—दा॒-
 हा॒य । भ॒र्व॒ति॑ । ए॒व (१) । वा॒य॒वै । नि॒यु॒त्वं॒त॒
 इति॑ नि—यु॒त्वं॒ते । ए॒ति॑ । ल॒भे॒त । ग्रा॒म॒का॒म॒ इति॑
 ग्रा॒म—का॒मः । वा॒युः । वै । इ॒माः । प्र॒जा इति॑ प्र—
 जाः । न॒स्यो॒ता इति॑ न॒सि—ओ॒ताः । ने॒नी॒य॒ते । वा॒युम् ।
 ए॒व । नि॒यु॒त्वं॒न्त॒मि॒ति॑ नि—यु॒त्वं॒न्तम् । स्वे॒न । भा॒ग॒-
 धे॒ये॒ने॒ति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॑ । धा॒व॒ति॑ । सः ।
 ए॒व । अ॒स्मै । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । न॒स्यो॒ता इति॑

(ऐश्वर्यादिकामिना तत्तत्पशुविधानम्)

नसि—ओताः । नीतिं । यच्छति । ग्रामी । एव ।
 भवति । नियुत्वंत इति नि—युत्वंते । भवति । ध्रुवाः ।
 एव । अस्मै । अनपगा इत्यनप—गाः । करोति ।
 वायवे । नियुत्वंत इति नि—युत्वंते । एति । लभेत ।
 प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । प्राण इति प्र—अनः ।
 वै । वायुः । अपान इत्यप—अनः । नियुदिति नि—
 युत् । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । खलु । वै ।
 एतस्य । प्रजाया इति प्र—जायाः (२) । अपेति ।
 क्रामतः । यः । अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै ।
 सन् । प्रजामिति प्र—जाम् । न । विन्दते । वायुम् ।
 एव । नियुत्वंन्तमिति नि—युत्वंन्तम् । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मै । प्राणापानाभ्यामिति प्राण—अपाना-
 भ्याम् । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति । जनयति ।
 विन्दते । प्रजामिति प्र—जाम् । वायवे । नियु-
 त्वंत इति नि—युत्वंते । एति । लभेत । ज्योगा-
 मयावीति ज्योक्—आमयावी । प्राण इति प्र—
 अनः । वै । वायुः । अपान इत्यप—अनः । नियु-
 दिति नि—युत् । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ ।
 खलु । वै । एतस्मात् । अपेति । क्रामतः । यस्य ।

ज्योक् । आ॒म॒र्य॒न्ति । वा॒यु॒म् । ए॒व । नि॒यु॒त्वं॒न्त॒-
 मि॒तिं नि—यु॒त्वं॒न्त॒म् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति भाग—
 धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति (३) । धा॒व॒ति । सः । ए॒व ।
 अ॒स्मि॒न् । प्रा॒णा॒पा॒ना॒वि॒ति प्राण—अ॒पा॒नौ । द॒-
 धा॒ति । उ॒त । य॒दि । इ॒ता॒सु॒रि॒ती॒त—अ॒सुः । भ॒व॒-
 ति । जी॒व॒ति । ए॒व । प्र॒जा॒प॒ति॒रि॒ति प्र॒जा—प॒तिः ।
 वै । इ॒द॒म् । ए॒कः । आ॒सी॒त् । सः । अ॒का॒म॒य॒त ।
 प्र॒जा इ॒ति प्र—जाः । प॒शून् । सृ॒जे॒य । इ॒ति । सः ।
 आ॒त्म॒नः । व॒पाम् । उ॒दि॒ति । अ॒वि॒स्व॒द् । ताम् ।
 अ॒ग्नौ । प्रे॒ति । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । त॒तः । अ॒जः । तू॒परः ।
 स॒मि॒ति । अ॒भ॒व॒त् । तम् । स्वा॒र्यै । दे॒व॒ता॒र्यै । ए॒ति ।
 अ॒ल॒भ॒त । त॒तः । वै । सः । प्र॒जा इ॒ति प्र—जाः ।
 प॒शून् । अ॒सृ॒ज॒त । यः । प्र॒जा॒का॒म इ॒ति प्र॒जा—
 का॒मः (४) । प॒शु॒का॒म इ॒ति प॒शु—का॒मः ।
 स्या॒त् । सः । ए॒त॒म् । प्रा॒जा॒प॒त्य॒मि॒ति प्रा॒जा—
 प॒त्य॒म् । अ॒ज॒म् । तू॒पर॒म् । ए॒ति । ल॒भे॒त । प्र॒जा-
 प॒ति॒मि॒ति प्र॒जा—प॒ति॒म् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒-
 ने॒ति भाग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति । धा॒व॒ति । सः । ए॒व ।
 अ॒स्मै । प्र॒जा॒मि॒ति प्र—जा॒म् । प॒शून् । प्रे॒ति ।
 ज॒न॒य॒ति । य॒त् । श॒म॒श्रु॒णः । त॒त् । पु॒रु॒षा॒णाम् ।

रूपम् । यत् । तूपरः । तत् । अश्वानाम् । यत् ।
 अन्यतोदन्नित्यन्यतः—दन् । तत् । गवाम् । यत् ।
 अव्याः । इव । शफाः । तत् । अवीनाम् । यत् । अजः ।
 तत् । अजानाम् । एतावन्तः । वै । ग्राम्याः । पशवः ।
 तान् (५) । रूपेण । एव । अवेति । रुन्धे ।
 सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । त्रैतम् । एति ।
 लभेत । पशुकाम इति पशु—कामः । द्वौ । वै ।
 अजायै । स्तनौ । नाना । एव । द्वौ । अभीति ।
 जायेते इति । ऊर्जम् । पुष्टिम् । तृतीयः । सोमा-
 पूषणाविति सोमा—पूषणौ । एव । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयतः । सोमः ।
 वै । रेतोधा इति रेतः—धाः । पूषा । पशूनाम् ।
 प्रजनयितेति प्र—जनयिता । सोमः । एव । अस्मै ।
 रेतः । दधाति । पूषा । पशून् । प्रेति । जनयति ।
 औदुम्बरः । यूपः । भवति । उर्क् । वै । उदुम्बरः ।
 उर्क् । पशवः । उर्जा । एव । अस्मै । उर्जम् ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीया-
 ष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदावैश्वर्यकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यः श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव, इति ।

वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः । तमालभेत
संस्पृशेत्, बर्हिःपुक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र यजेतेति न
श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽनुपपत्त्या
वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्सु सहस्रसंख्याकेषु देवेषु
कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात् ।
श्वेतपशुष्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्ण-
व्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति
समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वा-
युमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् ।
तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् ।
तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव ॥

विशेषं विधत्ते—

अतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येत-
मेव सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्धा अस्य
धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव, इति ।

अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषा-
भिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैनं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा
समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्नि-
र्यद्वाह्मदहल्लोके दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्धि-
शेषणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो
वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीययाज्यानुवाक्याप्रतिपा-
दके पीवोऽन्नाः रयिष्ट इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याकाभिरश्वजातिभिर्वा-
योगमनमाम्नायते—“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सहस्रिणीभिरुप-
याहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हाविषि मादयस्व ” इति । येन नियुत्संज्ञकाऽश्व-

(ऐश्वर्यादिकाभिर्ना तत्तत्पशुविधानम्)

जातिः सैवास्य वायोर्धृतिर्धारयित्री । नहि वाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः
क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिर्धारणमतो नियुत्वतो वायोर्हवि-
ष्पदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तच्चैश्वर्यमप-
दाहाय भवत्येव । नियुत्वतो वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीया-
न्युरुषान्नियन्तुं स्वकीयद्रव्यमधिनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः
प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव ॥

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा
इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्व-
न्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा
नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति, इति ।

नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाछिद्रे रज्जुब-
न्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायु-
स्तत्र तत्र भृशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः
करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव ॥

देवतागुणं प्रशंसति—

नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति, इति ।

नियुत्वद्रुणयुक्ताय पशुर्भवतीति यत्तेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यज-
माने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिदप्यपरक्ता भवन्ति ॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकामः प्राणो
वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एत-
स्य प्रजाया अप क्रामतो योऽलं प्रजायै
सन्प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापा-
नाभ्यां प्रजां प्रजनयति विन्दते प्रजाम्, इति ।

प्रकर्षेणानिति मुखविलाद्विधेष्टत इति प्राणः । वायुश्च तथाविधः ।
 अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छब्दो नितरां
 यौति मिथी भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः प्रजार्थमलं
 सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्रजायाः
 सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभोभावेन पुरुषेण गर्भाशये
 निषिक्ते रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणापानयुक्तं जीवान्तरं न
 प्रविशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—“ न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः
 सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वा-
 न्वायुर्भागधेयेन तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं
 प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति । ततो यजमानः पुत्रं लभते ॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी
 प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु
 वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगाम-
 यति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागयेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्प्राणापानौ दधा-
 त्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव , इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति यं पुरुषं चिरमामयो
 बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुग्रतौ । अस्मिन्प्राणापानौ दधाति चिरं
 स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रूपो मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा
 परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ॥

कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत
 प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो
 वपामुदक्खिदत्ताममौ प्रागृह्णात्ततोऽज-
 स्तूपरः समभवत्तः स्वायैदेवताया आऽ-
 लभत ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत, इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यदिदं प्रजापशुरुपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशुसृष्टिका-
मस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदक्खिदुत्खिद्यो-
च्यतवान् । तां च वषामग्नौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसा-
मर्थ्यात्प्रजाः पशून्सृजत । ननु स्वयमेव स्ववषामुत्खिद्यजं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽध्यातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न खल्विन्द्रजालविषये
विस्मेतुं च भवानपीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदसिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः ।
अन्यथा क्व वीर्यं क्व वा पुरुषः क्व वीजं क्व वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकं-
मन्यः कथं युक्तिभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय
इति चेत्तद्येतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति
चेत् । नानाविधभोगैस्तुप्तस्य राजादेः किं घृतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्त-
व्यम् । लीलेति चेत् । तदत्राप्यनुसंधेहि ।

तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति ।

व्याससूत्रमपि—“ लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ” इति । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

विधत्ते—

यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं
प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजाप-
तिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै प्रजां पशून्प्र जनयति, इति ॥

पशुं प्रशंसति—

यच्छ्रमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तद-

श्वानां यदन्यतोदन्तद्ववां यदव्या इव शफा-
स्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै
ग्राम्याः पशवस्तान् रूपेणैवाव रुन्धे , इति ।

पुंस्पशावजे श्वश्राणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेष्वजेष्वभावेऽपि प्रकृते विद्यते ।
अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोदन्नन्यतोदत्त्वम् । अबिखुरसदृशाः शफा
दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुपादिरूपत्वम् । यद्यपि ग्राम्येषु
पशुषु गर्दभोप्रावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि पुरुपादयः
पञ्चैव प्रशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमादृतत्वात् । अत एव तदीयेन रूपेण
सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुपादीन्सर्वानधीनान्करोति ॥

पश्वन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्ज
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै
रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति , इति ।

त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितं तत्र भवस्त्रैतस्तेषामन्यतम
इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुद्देश्यम् , अजायास्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ,
तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरूपायापजार्या येयमूर्गसः
सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं रूपापयितुं तृतीयो वत्स उत्पन्नः । द्वावेव
हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु कचिदेव । तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः
शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते । किं बहुना त्रैतः
प्रशस्त इति द्रष्टव्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा सोमो धारयति ।
पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौपधिरसेन पोषयित्वा प्रजनयति ॥

चोदकमाप्तं सादिरं बाधितुं विधत्ते—

ओदुम्बरो यूषो भवत्यूर्गो उदुम्बर ऊर्कपशव
ऊर्जैवास्मा ऊर्ज पशून्व रुन्धे ॥ , इति ॥

(ऐश्वर्यादिनामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ध्वपत्वं क्षीरद्वारेण पशुरपि तथाविधः ।
अत ऊर्जैवोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ध्वपान्पशून्संपादयति ॥

अत्र भीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तदष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे
चिन्तितम्—

“ इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि ।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥
लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिर्द्वयश्रुतेः ।
इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ”

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्या-
दीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके
भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकसूपादय आरादुप-
कारिणः पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपा-
तिनः प्रयाजादय आरादुपकारिणोऽतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु
लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्य-
ग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राद्भेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।
अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥
उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।
अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ ”

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत ” इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधी-
यत इति चेन्मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपस-
दोऽपि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधात-
व्यत्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा
भूत्तर्हि गुणविधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति
वदामः । न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकर-
णम् । अयनमारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् ।

प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेया शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुण विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते, ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न, वैपम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैपम्यं, द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं मासो न तथेत्यपरं वैपम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बल्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यं चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥ ”

सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते, प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्मैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः करणत्वात्, लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निवन्धरादित्यादन्त्यो धीसंनिकर्षतः ॥ ”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिवद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निवद्धः सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्मैवम् । वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य वृद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन कचिन्निवद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निवध्यताम् । किं च “ प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति ” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनूयते । तच्च वैदिकेति कर्तव्यताया लिङ्गम् । तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ " इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीया-
दयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् ।
यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजा-
दयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति
कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसंमतप्रमान्तरवैषम्यं वाध्येत । किं चावघातपे-
पणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादी-
नामपि यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु
सर्वेषु विशेषेष्पनुगतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव
कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यं फलव-
त्त्वात् । यजिर्न मुख्यः फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं
युक्तम् । अतः करणेतिकर्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं
गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्व-
विशेषेण तत्करणभूतयजिविशेषेण वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रक-
रणे आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां
धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मो-
पदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ।

प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“ इषौ समानमितरच्छयेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽनानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्त्वोक्तिरिषुवैशेषिक प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छयेनगं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीपादि तेनातिदिश्यते ॥ " इति ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकाहौ ज्योतिष्टोमधिकारौ, तयोरुभयो-
ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्र-
करणेऽनेन वाक्येनानूद्यते समानमितरच्छयेनेनेति । नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनु-
पपन्ना, तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य
विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतर-
चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते

धूमः—इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं द्यूते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते
नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते न तु
गवाश्वघटपटादिः । एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्त-
त्समानजातीयं ज्येनगतं लोहितोष्णीपादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन
प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावान्न चोदकेन भासम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेना-
तिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।
नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥
उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।
अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥
तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।
नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह ॥ ” इति ॥

कुण्डपायिनामयने ध्रुयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेष्टुं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति भासे धूमः—अग्नये
होत्रं यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नाम-
धेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र
मुख्यत्वं संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे
गुणयोगादतिर्गुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ।
अविशेषादादिमोऽन्त्यः ग्राम्यार्थस्य व्यवस्थितः ॥ ” इति ॥

विहितेति कर्तव्यनाराहिते सार्यादीं कर्मणि तदुक्तान्नतः पुनश्चिन्कर्मणो
धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेष-
चिन्ता न कार्षेति चेन्नैवम् । ग्राम्यार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्माच्चि-
यनादेव तस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा नक्षशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एव देवतायोगित्वमौपधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया धूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते द्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादैष्टि(चिठ)कोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ”

ऐन्द्राग्रेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेषुमर्हत्वादिति चेन्न । कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्यत्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजशुच्यसाम्यतः ॥ ”

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेन्मैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेत-त्यत्रैव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाजबहुत्वं द्वितीयम् । शुच्यमाघार्य जुहा पशुं समनक्तीत्याघाराजने लिङ्गान्तरे । आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीपामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ।

तस्यैव पशोः पश्चन्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ”

सवनीयानुबन्धनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः । दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुप्रेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयेष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टि प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत् । तदेवमेतैर्विचारैर्वायव्यादिपशुष्वग्नीषोमीयविध्यन्तातिदेश इति संस्थितम् ।

वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यः श्वेत आलम्भ्यो भूतयै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥

गुणौ श्वेतचरु किं वा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थमथ वा यागौ विशिष्टौ विहिताविद् ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीपायामाग्नेये च रविप्रभे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥

फलदानेन तर्त्तिकं तु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥ ”

अनारभ्येदमाम्नायते—“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ” इति । “ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—“ ईषामालभेत ” इति । “ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ” इति च । ईषा शकटगतो रत्नाद्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासगतमीषालम्भमनूय तस्यामालम्भ्यायामीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृष्टममानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापमनूय चतुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासंयन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसंफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमिदं एवानुयेत । तस्मादुणाविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्रदयोर्नित्यवन्दुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाप्मिणानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्मादुणफलविशिष्टकर्मा-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

न्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्याश्रयणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्योगयोराधिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गप्रत्ययेन कर्तव्यताविधावाल्गुलम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी, निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राद्धान्तः ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कौऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तितः कौऽपि च्छाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ”

वायव्यश्च श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषगतगुणवाचित्वाभावात् कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वपक्षः । चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोनियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ ” इति ॥

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूषो भवति ” इति । तत्र चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कृतः । द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—स्वादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमा प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः समुच्चयाङ्गीकारे निरपेक्षं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य स्वादिरस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
 पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुन-
 रयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीद्वरं
 वृणीष्वार्थं मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
 स कृष्ण एकशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः
 स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा-
 लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
 एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
 समृद्ध्यै सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमंसाऽविध्य-
 तस्मै देवाः प्रार्थयिष्वत्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं
 तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयः सा
 फल्गुनी यन्तृतीयः सा बलक्षी यदध्यस्थादपा-
 कृन्तन्त्साऽविर्विशा (२) समभवत्ते देवा
 अंब्रुवन्देवपशुर्वा अयः समभूत्कस्मा इममा-
 लप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पां पृथिव्यासी-
 दजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः
 कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
 जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादि-
 त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रार्थञ्चित्तमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 कृष्णग्रीवीं सः हितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां
 ताभिरेवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
 ग्नेयीं कृष्णग्रीवीं सः हितामैन्द्रीं श्वेतां बा-
 र्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्येव भवति वसन्तां प्रातराग्नेयीं कृष्णग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीं शरद्यंपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरद्यंपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव (५) अव रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-

स्येव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति सारस्वतीं मेधीमा लं-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-
 द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लंभेत सौम्यं बभ्रुं व्योगामयाव्यग्निं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 व्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
 सोमाद्रसमुत्त यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लंभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते प्रजामाग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लंभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदाग्नियो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीवं
 आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं वभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधयाः स्पर्धमान आग्नेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-
 ग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतौ राष्ट्रं परि
 गृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते (९) ॥

(लभेत वरुणं वशैतामर्षिं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लभेत तान्येव
 सैवास्मिन्त्सोमः श्वतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—
 जाः । असृजत । ताः । अस्मात् । सृष्टाः । पराचीः ।
 आयन् । ताः । वरुणम् । अगच्छन् । ताः । अ-
 न्विति । ऐव । ताः । पुनः । अयाचत । ताः । अस्मै ।
 न । पुनः । अददात् । सः । अब्रवीत् । वरम् ।
 वृणीष्व । अथ । मे । पुनः । देहि । इति । तासां-
 म् । वरम् । एति । अलभत । सः । कृष्णः । एक-
 शितिपादित्येक—शितिपात् । अभवत् । यः । वरुण-

गृहीत-इति वरुण—गृहीतः । स्यात् । सः । एतम् ।
 वारुणम् । कृष्णम् । एकशितिपादमित्येक—शिति-
 पादम् । एति । लभेत । वरुणम् (१) । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धा-
 वति । सः । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरु-
 ण—पाशात् । मुञ्चति । कृष्णः । एकशितिपा-
 दित्येक—शितिपात् । भवति । वारुणः । हि । एषः ।
 देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । सुवर्भानु-
 रिति सुवः—भानुः । आसुरः । सूर्यम् । तमसा ।
 अविध्यत् । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् ।
 तस्य । यत् । प्रथमम् । तमः । अपान्नन्नित्यप—
 अन्नम् । सा । कृष्णा । अविः । अभवत् । यत् ।
 द्वितीयम् । सा । फल्गुनी । यत् । तृतीयम् । सा ।
 वलक्षी । यत् । अध्यस्थादित्यधि—अस्थात् । अ-
 पाकृन्तन्नित्यप—अकृन्तन् । सा । अविः । वशा
 (२) । समिति । अभवत् । ते । देवाः । अब्रुवन् ।
 देवपशुरिति देव—पशुः । वै । अयम् । समिति ।
 अभूत् । कस्मै । इमम् । एति । लप्स्यामहे । इति ।
 अथ । वै । तर्हि । अल्पा । पृथिवी । आसीत् । अ-
 जाताः । ओषधयः । ताम् । अविम् । वशाम् । आ-

(यरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

दि॒त्येभ्यः । कामा॑य । एति॑ । अ॒लभ॑न्त । ततः॑ ।
 वै । अ॒प्र॒थ॒त । पृ॒थि॒वी । अजा॑यन्त । ओ॒ष॒ध॒यः ।
 यः । का॒मये॑त । प्रथे॑य । प॒शुभि॑रिति॒ प॒शु—भिः ।
 प्रेति॑ । प्र॒जये॑ति॒ प्र—जया॑ । जा॒ये॒य । इति॑ । सः ।
 ए॒ताम् । अ॒वि॒म् । व॒शाम् । आ॒दि॒त्येभ्यः । कामा॑य
 (३) । एति॑ । ल॒भे॒त । आ॒दि॒त्यान् । ए॒व । का॒मम् ।
 स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒येनेति॑ भा॒ग—धे॒येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒व॒-
 ति॑ । ते । ए॒व । ए॒नम् । प्र॒थय॑न्ति । प॒शुभि॑रिति॒
 प॒शु—भिः । प्रेति॑ । प्र॒जये॑ति॒ प्र—जया॑ । ज॒नय॑न्ति ।
 अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । न । वी॒ति । अ॒रो॒च॒त । तस्मै॑ ।
 दे॒वाः । प्रा॒र्यश्चि॑त्तिम् । ऐ॒च्छन् । तस्मै॑ । ए॒ताः ।
 म॒ल्हाः । एति॑ । अ॒लभ॑न्त । आ॒ग्नेयी॑म् ।
 कृ॒ष्ण॒ग्री॒वीमि॑ति॒ कृष्ण—ग्री॒वीम् । स॒ंहि॒-
 ता॑मिति॒ सं—हि॒ताम् । ऐ॒न्द्रीम् । श्वे॒ताम् । वा॒र्ह॒स्प॒-
 त्याम् । ताभिः॑ । ए॒व । अ॒स्मिन् । रुच॑म् । अ॒द॒धुः ।
 यः । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सका॑म् इति॒ ब्रह्म॒व॒र्च॒स—का॑मः । स्या॒व ।
 तस्मै॑ । ए॒ताः । म॒ल्हाः । एति॑ । ल॒भे॒त (४) । आ॒-
 ग्नेयी॑म् । कृ॒ष्ण॒ग्री॒वीमि॑ति॒ कृष्ण—ग्री॒वीम् । स॒ंहि॒-
 ता॑मिति॒ सं—हि॒ताम् । ऐ॒न्द्रीम् । श्वे॒ताम् । वा॒र्ह॒स्प॒-
 त्याम् । ए॒ताः । ए॒व । दे॒वताः । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये-

नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताः । एव ।
 अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधति ।
 ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । वस-
 न्ता । प्रातः । आग्नेयीम् । कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण—
 ग्रीवीम् । एति । लभेत । ग्रीष्मे । मध्यंदिने । स॒-
 हितामिति सं—हिताम् । ऐन्द्रोम् । शरदि । अप-
 राह इत्यपर—अह्ने । श्वेताम् । वार्हस्पत्याम् ।
 ग्रीणि । वै । आदित्यस्य । तेजांसि । वसन्ता ।
 प्रातः । ग्रीष्मे । मध्यंदिने । शरदि । अपराह इत्य-
 पर—अह्ने । यावन्ति । एव । तेजांसि । तानि ।
 एव (५) । अवेति । रुन्धे । संवत्सरमिति सं—
 वत्सरम् । पर्यालभ्यन्त इति परि—आलभ्यन्ते ।
 संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । ब्रह्मवर्चसस्येति
 ब्रह्म—वर्चसस्य । प्रदातेति प्र—दाता । संवत्सर इति
 सं—वत्सरः । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—
 वर्चसम् । प्रेति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—
 वर्चसी । एव । भवति । गर्भिण्यः । भवन्ति ।
 इन्द्रियम् । वै । गर्भिः । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् ।
 दधति । सारस्वतीम् । मेयीम् । एति । लभेत । यः ।
 ईश्वरः । वाचः । वर्दितोः । सन् । वार्चम् । न ।

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

वदे॒व । वाक् । वै । सर॑स्वती । सर॑स्वतीम् । ए॒व ।
 स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒येनेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा-
 व॒ति । सा । ए॒व । अ॒स्मिन् (६) । वाच॑म् ।
 द॒धाति॑ । प्र॒व॒दितेति॑ प्र—व॒दिता । वा॒चः । भ॒वति॑ ।
 अ॒प॒न्नद॑तीत्य॒प॒न्न—द॒ती । भ॒वति॑ । तस्मा॑त् । म॒नु॒ष्याः ।
 सर्वा॑म् । वाच॑म् । व॒दन्ति॑ । आ॒ग्ने॒यम् । कृ॒ष्ण॒ग्री॒व-
 मि॒ति कृ॒ष्ण—ग्री॒वम् । एति॑ । ल॒भेत् । सौ॒म्यम् ।
 ब॒भ्रुम् । ज्यो॒गा॒मया॑वीति॑ ज्योक्—आ॒मया॑वी ।
 अ॒ग्निम् । वै । ए॒तस्य॑ । शरी॑रम् । ग॒च्छति॑ ।
 सोम॑म् । रसः॑ । यस्य॑ । ज्योक् । आ॒मय॑ति । अ॒ग्नेः ।
 ए॒व । अ॒स्य । शरी॑रम् । नि॒ष्क्री॒णातीति॑ निः—क्री॒-
 णाति॑ । सोमा॑त् । रस॑म् । उ॒त । य॒दि । इ॒तासु॑-
 रिती॑त्—अ॒सुः । भ॒वन्ति॑ । जी॒वन्ति॑ । ए॒व । सौ॒म्यम् ।
 व॒भ्रुम् । एति॑ । ल॒भेत् । आ॒ग्ने॒यम् । कृ॒ष्ण॒ग्री॒वमि॒ति
 कृ॒ष्ण—ग्री॒वम् । प्र॒जाका॑म इति॑ प्र॒जा—का॑मः ।
 सोमः॑ (७) । वै । रेतो॑धा इति॑ रेतः—धाः ।
 अ॒ग्निः । प्र॒जाना॑मिति॑ प्र—जा॒नाम् । प्र॒जन॑यितेति॑
 प्र—ज॒नयि॑ता । सोमः॑ । ए॒व । अ॒स्मै । रेतः॑ ।
 द॒धाति॑ । अ॒ग्निः । प्र॒जामि॑ति॑ प्र—जा॒म् । प्रेति॑ ।

जनयति । विन्दते । प्रजामिति प्र—जाम् । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । एति ।
लभेत । सौम्यम् । वध्रुम् । यः ।
ब्राह्मणः । विद्याम् । अनूच्येत्यनु—उच्य । न ।
विरोचेतेति वि—रोचेत । यत् । आग्नेयः । भवति ।
तेजः । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
सौम्यः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तेन ।
कृष्णग्रीव इति कृष्ण—ग्रीवः । आग्नेयः । भवति ।
तमः । एव । अस्मात् । अपेति । हन्ति । श्वेतः ।
भवति (<) । रुचम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।
वध्रुः । सौम्यः । भवति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—
वर्चसम् । एव । अस्मिन् । त्विषिम् । दधाति ।
आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् ।
एति । लभेत । सौम्यम् । वध्रुम् । आग्नेयम् ।
कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । पुरोधायामिति
पुरः—धायाम् । स्पर्धमानः । आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः ।
सौम्यः । राजन्यः । अभितः । सौम्यम् ।
आग्नेयौ । भवतः । तेजसा । एव । ब्रह्मणा । उमयतः ।
राष्ट्रम् । परीति । गृह्माति । एकधेत्येक—

(वरुणगृहीतारिषणुविधानम्)

धा । समावृङ्क्त इति सम्—आवृङ्क्ते । पुरः ।

एनम् । दधते (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीया-
ष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापश्चार्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

तानेतान्पशून्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः
पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवी-
द्वरं वृणीष्वथ मे पुनर्देहीति तासां वरमा-
लभत स कृष्ण एकशितिपादभवत् , इति ।

प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः सत्योऽस्मात्प्रजा-
पतेरायन्नगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः प्रजा अनु-
गम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मद्यमेव देहीति वरुणमयाचत । वरुणस्तु न
ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्, एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता महां देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः कृष्णवर्णः
सन्नेकेन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् ॥

विधत्ते—

यो वरुणगृहीतः स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेक-

शितिपादमा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

कृष्ण एकशितिपाद्भवाति वारुणो
ह्येष देवतया समृद्धयै, इति ।

ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् । स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धयै संपद्यते ॥

पशुप्रतिपादिकामारुष्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत्तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा
कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयः सा फल्गुनी यत्तृ-
तीयः सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽ-
विर्वशा समभवत्ते देवा अन्नुवन्देवपशुर्वा अयः
समभूत्कस्मा इममा लप्स्यामह इत्यथ वै
तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामविं
वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो
वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयः, इति ।

सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयं, स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति सुव-
र्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः । तमःपुञ्जरूपत्वं “ यच्चा
सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमात्रातम् । पृथि-
व्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यन्न-
कारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स
आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्र्यं कृतवान् । तस्मै तस्य
सूर्यमभाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाश-
रूपैर्मण्यादिद्रव्यैस्तमोऽपाघ्नन्तुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं
तमः कृष्णवर्णां काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णां काचि-

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

दविरभूत् । तृतीयपर्याये वलसी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थनोऽध्युपरि
वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः । कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदी-
यात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽपाकृन्तन्नपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या
काचिदविरभूत् । ततो देवा विचार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जात-
त्वादयमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करि-
ष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानीमेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनाम-
नुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामाय समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां
वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्युत्पत्तिं च संपादितवन्तः ॥

विधत्ते—

यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया
जायेयेति स एतामर्वि वशामादित्येभ्यः
कामायाऽऽलभेताऽऽदित्यानेव कामः
स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथ-
यन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्ति, इति ।

पशुभिः प्रथेय पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयां, प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया
प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चि-
त्तिमैच्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽ-
ग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां
वार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन् रुचमदधुः , इति ।

पूर्ववत्तमोवेधरहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्याद्विशेषेण न दीप्तवान् ।
तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हा गललम्बितस्तनान्विता अजाः श्वेतास्तिष्ठ
आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी ग्रीवाव्यतिरिक्तप्रदेशेषु
वर्णान्तरोपेतेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशुक्लकृष्णवर्णैर्युक्ता
संहिता ॥

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एता मल्हा
आ लभेताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितामै-
न्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन
भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मव-
र्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ।

श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ॥

उक्तस्य पशुत्रयस्य मयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लभेत ग्रीष्मे
मध्यंदिने संहितामैन्द्रीं शरद्यपराह्णे श्वेतां
बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि
वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे याव-
न्त्येव तेजांसि तान्येवाव रुन्धे , इति ।

प्रातरादिकालेषूपाकरणं वषायागो वा यथा भवति तथा प्रारभेत ।
वसन्तर्तौ प्रातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेमन्ताशिशिरयोरिव
नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने
प्रकाशाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरद्वतावपराह्णे सूर्यतेजः सेव्यं भवति । प्रातर्मे-
ध्यंदिनयोर्वालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि
यथोक्तान्यादित्यस्य त्रीणि तेजांसि मशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रश-
स्ततेजःसंपत्तिर्भवति ॥

व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मव-
र्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं
प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ।

एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरुषेण ताः स्वस्वकाल

(षष्ठ्यगृहीतादिपशुविधानम्)

आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संध्यावन्दनाद्याचारशिक्षा संवत्सरेण सम्पक्कसंपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदातृत्वम् ॥

उक्तपशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणयो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं

इन्द्रियमेवास्मिन्दधति , इति ।

गर्भिणयस्तिष्ठोऽपि गर्भयुक्ताः ॥

विद्वत्सभोजयार्थित्वकामिनः पशुं विधत्ते—

सारस्वतीं मेषीमा लभेत य ईश्वरो वाचो
वदितोः सन्वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सर-
स्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मि-
न्वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवति , इति ।

वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना यो न वदेत्तस्पायं पशुः ॥

तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदती भवति तस्मान्म-

नुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति, इति ।

अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सदन्ताः पुरुषा वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णा वाचं वदन्ति ॥

तीव्ररोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं
ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं
गच्छति सोमः रसो यस्य ज्योगामय-
त्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्र-
समुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव , इति ।

बभ्रुः पित्रलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे न प्रविशति,

किं तु सोमाधिष्ठितौपधिकार्य एवान्नेऽवतिष्ठते । सेयं रसस्य सोमप्राप्तिः ।
ततोऽग्निर्मासादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ॥

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यं वभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रज-
नयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः
प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् , इति ॥

विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं वभ्रुं यो
ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो
ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम
एवास्मादप हन्ति श्वेतो भवति रुचमेवा-
स्मिन्दधाति वभ्रुः सौम्यो भवति
ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधाति , इति ।

पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवदतोऽपि पारुष्यवचनेना-
प्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावे सति रुचिं कामयमानस्येदं कर्मेति
विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रभृष्यत्वमस्मिन्प्रजमाने स्थाप-
यति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमास्मिन्द-
धाति । कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्धरूपं तमोऽस्मादपहन्ति ।
ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे श्वैत्येन रुचमेव सभोचितानुरञ्जनरूपां प्रभावेवास्मिन्द-
धाति । वभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जना-
नुरागातिशयो भवति ॥

पौरौहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं वभ्रुमा-
ग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाः स्पर्धमान आग्नेयो
वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

मेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि
गृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते । इति ॥

ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाऽऽग्नेयत्वम् । सोम राजन्नित्यादि-
मन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्राजन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः पुरस्ता-
च्चोपरिष्ठाच्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति, वेद-
शास्त्रमयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धनमेकधा क्षणमात्रेण समावृङ्क्ते सम्पन्नयति ।
ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ॥

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णग्रीवद्वये तक्षं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तक्षं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ॥ ” इति ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते—“ आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं
कृष्णग्रीवं पुरोधायाः स्पर्धमानः ” इति । अपमर्थः—ममैव पौरोहित्यमस्तु
नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः
कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात्तत्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालैक्याभावेन तन्नासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तप्रसिद्धार्थभे-
दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन
ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्व-
गुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे
समाम्नायते—“ प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत
तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः

पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तः " इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः ।
एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाप्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

दे॒वा॒सुरा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त॒ स ए॒तं वि॒ष्णु॒-
र्वा॒म॒न॒म॒प॒श्य॒त्त॑ स्व॒यै दे॒वता॑या आऽल॒भ॒त॒
ततो॒ वै स इ॒मालो॑कान॒भ्य॑जय॒द्वैष्ण॒वं वा॑म॒-
न॒मा ल॑भेत् स्पर्ध॒मानो॒ वि॒ष्णुरे॒व भू॒त्वेमा॑लो॒-
का॒न॒भि॒ ज॑यति वि॒षम॒ आ ल॑भेत् वि॒षमा॒
इ॒व ही॒मे लो॒काः स॒मृद्ध्या॑ इन्द्रा॒य म॒न्यु॒मते॒
म॒न॒स्व॒ते ल॒लाम॑ प्राशृ॒ङ्गमा ल॑भेत् सङ्गामे
(१) संय॑त्त इन्द्रि॒येण॒ वै म॒न्युना॒ म॒न॒सा
सङ्गामं॑ ज॒यतीन्द्र॑मे॒व म॒न्यु॒मन्तं॒ म॒न॒स्व॒न्तः
स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॑न्नि॒-
न्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॑धाति॒ जय॑ति॒ तः सङ्गाम॑-
मिन्द्रा॒य म॒रु॒त्वंते॒ पृश्नि॑स॒क्थ॒मा ल॑भेत् ग्रा॒म॒-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रु॒त्वंन्तः॑ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑
धावति॒ स ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान्प्र य॑च्छति ग्रा॒-

(जपादिहेतुपशुविधिः)

म्येव भवति यदपभस्तेन (२) ऐन्द्रो यत्पृ-
 श्रिस्तेन मारुतः समृद्धयै पश्चात्पृश्रिसक्थो
 भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति
 सौम्यं वभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अ-
 न्नं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति
 वभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै सौम्यं
 वभ्रुमा लभेत यमलम् (३) राज्याय सन्तं
 राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्यं सोममेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र
 यच्छत्युपैतं राज्यं नमति वभ्रुर्भवत्येतद्वा
 सौम्यस्य रूपं समृद्ध्या इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं
 प्राशृङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मा-
 नमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभि-
 मातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा (४) लभेत यः
 पाप्मनां गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमाति-
 रिन्द्रमेवाभिमातिहन् स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मात्पाप्मानंमभिमातिं प्र
 णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत
 यमलं राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्र-

मेव वज्रिणः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूत्यां
 इन्ध उपैतः राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो
 भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपः समृद्धयै (५) ॥

(सङ्ग्रामे तेनालंभमिति ललामं प्राशृङ्गमैनं पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । एषु । लोकेषु ।
 अस्पर्धन्त । सः । एतम् । विष्णुः । वामनम् । अप-
 श्यत् । तम् । स्वार्थै । देवतायै । एति । अलभत ।
 ततः । वै । सः । इमान् । लोकान् । अभीति । अज-
 यत् । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत । स्पर्ध-
 मानः । विष्णुः । एव । भूत्वा । इमान् । लोकान् ।
 अभीति । जयति । विषम इति वि—समे । एति ।
 लभेत । विषमा इति वि—समाः । इव । हि । इमे ।
 लोकाः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । इन्द्राय ।
 मन्युमत इति मन्यु—मते । मनस्वते । ललामम् ।
 प्राशृङ्गम् । एति । लभेत । संग्राम इति सं—ग्रामे ।

(जयादिहेतुपशुविधिः)

(१) संयत्त इति सं—यत्ते । इन्द्रियेण । वै ।
 मन्युना । मनसा । संग्राममिति सं—ग्रामम् । जयति ।
 इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु—मन्तम् । मन-
 स्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् ।
 मनः । दधाति । जयति । तम् । संग्राममिति सं—
 ग्रामम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पृश्निसक्थमिति पृश्नि—
 सक्थम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम—
 कामः । इन्द्रम् । एव । मरुत्वन्तम् । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छ-
 ति । ग्रामी । एव । भवति । यत् । ऋषभः ।
 तेन (२) । ऐन्द्रः । यत् । पृश्निः । तेन । मारुतः ।
 समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । पश्चात् । पृश्निसक्थ
 इति पृश्नि—सक्थः । भवति । पश्चादन्ववसायिनी-
 मिति पश्चात्—अन्ववसायिनीम् । एव । अस्मै ।
 विशम् । करोति । सौम्यम् । वधुम् । एति ।
 लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । सौम्यम् । वै ।
 अन्नम् । सोमम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।

अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न—
अदः । एव । भवति । बभ्रुः । भवति । एतत् । वै ।
अन्नस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै ।
सौम्यम् । बभ्रुम् । एति । लभेत । यम् । अलम्
 (३) । राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न । उपनमे-
दित्युप—नमेत् । सौम्यम् । वै । राज्यम् । सोमम् ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मै । राज्यम् । प्रेति ।
यच्छति । उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति ।
बभ्रुः । भवति । एतत् । वै । सोमस्य । रूपम् ।
समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । इन्द्राय । वृत्रतुर
इति वृत्र—तुरे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति ।
लभेत । गतश्रीरिति गत—श्रीः । प्रतिष्ठाकाम इति
प्रतिष्ठा—कामः । पाप्मानम् । एव । वृत्रम् ।
तीर्त्वा । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गच्छति ।
इन्द्राय । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति—घ्ने । ललामम् ।
प्राशृङ्गम् । एति (४) । लभेत । यः । पाप्मनां ।
गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै । अभिमातिरित्य-
भि—मातिः । इन्द्रम् । एव । अभिमातिहनमित्यभि-
माति—हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।

(जयादिहेतुपशुन्विधिः)

उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । पाप्मानम् । अभिमातिमित्यभि—मातिम् । प्रेति । नुदते । इन्द्राय । वज्रिणे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति । लभेत । यम् । अलम् । राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । इन्द्रम् । एव । वज्रिणम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । वज्रम् । प्रेति । यच्छति । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै । इन्द्रे । उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति । ललामः । प्राशृङ्गः । भवति । एतत् । वै । वज्रस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम—ऋद्ध्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

जलोदरशृङ्गीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।
ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥ १ ॥
दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।
पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः ॥ २ ॥

तानेतान्पशून्द्वातीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपशुन्विधि-
सम्पादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं वि-

ष्णुर्वामनमपश्यत्तः स्वायै देवताया आऽ-
लभत ततो वै स इमाल्लोकानभ्यजयत्, इति ।

लोकेषु विषयभूतेषु, वामनं हस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै देवतायै ॥

अथ विधत्ते—

वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो
विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोकानभि जयति, इति ।

स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुमियहविर्दानादस्योपच-
रितं विष्णुत्वम् ॥

चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवादितुं विधत्ते—

विषम आ लभेत विषमा इव
हीमे लोकाः समृद्धयै, इति ।

पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्ययाद्वा विषमत्वम् ।
सोऽयं विषमदेशः समृद्धयै कल्पते ॥

सद्दामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशृ-
ङ्गमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै
मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन आगधेयेनोप
धविति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
दधाति जयति तः सङ्ग्रामम्, इति ।

मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटोपेतं द्यूते ।
प्राशृङ्गो मुखं प्रत्यासन्नगृहः पुंगवः । प्राशृङ्गो गौरिणि भरद्वाजवचनात् ।
प्राशृङ्गोऽवाकगृह उसा वशा वेदधेनुर्वत्स ऋषभोऽनङ्गवान्पुनरुत्सृष्टो गोमृग
इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शारीरं बलम् ।
मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थमा लभेत
ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजा-
तान्प्र यच्छति ग्राम्येव भवति, इति ।

मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान् । पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहोत्पन्नान्भ्रात्रा-
न्सहवासिनो भृत्यादींश्च ॥

पुंगवत्वं सक्थिश्वैत्वं च प्रशंसति—

यदृषभस्तेनैन्द्रो यत्पृश्नि-
स्तेन मारुतः समृद्धयै, इति ।

सेकृत्वसामान्येनेन्द्रसंबन्धित्वं, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वात्पृश्निवर्णस्य मारु-
त्वं, तदुभयं समृद्धयै भवति ॥

पुरोवर्तिनोरुर्वोः पृश्निसक्थित्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्चात्पृश्निसक्थो भवति पश्चादन्वव-
सायिनीमेवास्मै विशं करोति, इति ।

यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्ग्रामनिवासिनी
राजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तय-
तीति पश्चादन्ववसायिनी ॥

अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नः
सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति, इति ।

सोमो वा ओषधीनां राजेति धृतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् । अन्नादो
ष्पाधिराहित्येन दीप्ताग्निः ॥

पशुवर्णं प्रशंसति—

वभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्धयै, इति ।

विदलितचणकाधन्नस्य प्रियंवादेर्वा रूपं पिङ्गलम् ॥

राज्यप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यं वधुमा लभेत यमलः राज्याय
सन्तः राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्यं सोम-
मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
राज्यं प्र यच्छत्युपैतः राज्यं नमति वधुर्भवत्ये-
तद्वै सोमस्य रूपः समृद्धयै , इति ।

राज्ञो ष्येष्टपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्वाज्यापालं सन्तं सम्यग्योग-
सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । सोमोऽस्माकं द्राक्षणा-
नां राजेति धृतत्वाद्वाज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्वाधुत्वं
सोमस्य रूपम् ॥

वाधुवाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते—

इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत
गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव
वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छति, इति ।

वृत्रतूर्वैरिदिसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्वाधकमेव वृत्रं वैरिणम् ॥

पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा
लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा
वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा-
त्पाप्मानमभिमातिं प्र णुदते , इति ।

पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना ॥

राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते—

इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यम-
लः राज्याय सन्तः राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव

(अक्षवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वज्रिणः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूत्या इन्ध
उपैनः राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो भवत्ये-
तद्वै वज्रस्य रूपः समृद्धयै ॥ , इति ॥

वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्रसमो भूत्या
इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णाग्रत्वाच्ची-
ह्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

असावा॑दित्यो न व्य॑रोचतु तस्मै॑ दे॒वाः
प्राय॑श्चित्तिमैच्छन्तस्मा॑ ए॒तां द॑र्श॒र्षभा॑माऽलं-
भन्त॑ तथै॒वास्मि॑न्नु॒चम॑द॒धुर्यो॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सका॑मः
स्यात्तस्मा॑ ए॒तां द॑र्श॒र्षभा॑मा ल॒भेता॑मुमे॒वाऽऽ-
दि॒त्यः स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप धावति स
ए॒वास्मि॑न्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं द॑धाति ब्र॒ह्मव॑र्च॒स्येव॑ भ॒-
वति॑ वसन्ता॑ प्रा॒तस्त्री॑न्ल॒लामा॑ना ल॒भेत॑ ग्री॒ष्मे
म॒ध्यंदि॑ने (१) त्री॒ञ्छि॑ति॒ष्टृष्टाञ्छ॑र॒धंप॑रा॒ह्ने
त्री॒ञ्छि॑ति॒वारान्त्री॑णि वा आ॒दित्य॑स्य तेजा॑ः-
सि वसन्ता॑ प्रा॒तस्त्री॑ष्मे म॒ध्यंदि॑ने श॒र॒धंप॑रा॒ह्ने
याव॑न्त्येव तेजा॑ःसि तान्ये॒वाव॑ रु॒न्धे त्रय॑स्त्रय॒-

आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवासौ ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्रा-
 जापत्यं कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः
 सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि
 विभीयादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णः
 श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः
 पौष्णाः पशवः स्वयैवासौ देवतया पशुभि-
 स्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै
 यमश्चास्मिह्येकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानामि-
 न्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं ते
 देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यदयं स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
 वरुणी वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
 ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणदन्तैन्द्रेणैवास्ये-
 न्द्रियमवृञ्जत यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतै-
 न्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा वि-

(प्रष्टवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

ष्णुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धं
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य
वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभव-
न्तासामृषभो जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचा-
यत्सोऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येता-
स्मात्पाप्मन इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमाऽ-
लभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोप-
सृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणै-
न्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मनां गृहीतः स्यात्स
आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य
स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्नधत्ते मुच्यते पाप्मनो
भवत्येव द्यावापृथिव्यां धेनुमा लभेत ज्योगंप-
रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योग-
ंपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप-
धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य
राष्ट्रं यो ज्योगंपरुद्धः समृद्धयै वायव्यम् (७)
वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा

एतस्मै लोका अपशृङ्का विडपशृङ्काऽथैष
 व्योगर्परुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मा इमाल्लोकान्विशं प्र दापयति
 प्रास्मा इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुपं
 तिष्ठते (८) ॥

(मध्यंदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धिमानो वैष्णावरूणी तमिन्द्रोऽस्य स्वेन माग-
 धेयेनोपसृतो वायुर्व्यं द्विचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीतिं । अरोचत ।
 तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एताम् । दशर्षभामिति दश—ऋषभाम् । एतिं ।
 अलभन्त । तया । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः ।
 यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्या-
 व । तस्मै । एताम् । दशर्षभामिति दश—ऋषभाम् ।
 एतिं । लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
 दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भव-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

ति । वसन्ता । प्रातः । त्रीन् । ललामान् । एति ।
 लभेत । ग्रीष्मे । मध्यंदिने (१) । त्रीन् । शितिपृ-
 षानिति शिति—पृष्ठान् । शरदि । अपराह् इत्यप-
 र—अह्ने । त्रीन् । शितिवारानिति शिति—वारान् ।
 त्रीणि । वै । आदित्यस्य । तेजांसि । वसन्ता ।
 प्रातः । ग्रीष्मे । मध्यंदिने । शरदि । अपराह् इत्य-
 पर—अह्ने । यावन्ति । एव । तेजांसि । तानि ।
 एव । अवेति । रुन्धे । त्रयस्त्रय इति त्रयः—त्रयः ।
 एति । लभ्यन्ते । अभिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् । एव ।
 अस्मिन् । तेजः । दधाति । संवत्सरमिति सं—वत्स-
 रम् । पर्यालभ्यन्त इति परि—आलभ्यन्ते । संव-
 त्सर इति सं—वत्सरः । वै । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—
 वर्चसस्य । प्रदातेति प्र—दाता । संवत्सर इति सं—
 वत्सरः । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्च-
 सम् । प्रेति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्च-
 सी । एव । भवति । संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य ।
 परस्तात् । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । कर्दुम्
 (२) । एति । लभेत । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 सर्वाः । देवताः । देवतासु । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।
 यदि । विभीयात् । दुश्चर्मेति दुः—चर्मा । भवि-

ष्यामि । इति । सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् ।
 श्यामम् । एति । लभेत । सौम्यः । वै । देवतया ।
 पुरुषः । पौष्णाः । पशवः । स्वया । एव । अस्मै ।
 देवतया । पशुभिरिति पशु—भिः । त्वचम् । करोति ।
 न । दुश्चर्मेति दुः—चर्मा । भवति । देवाः । च । वै ।
 यमः । च । अस्मिन् । लोके । अस्पर्धन्त । सः ।
 यमः । देवानाम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अयुवत ।
 तत् । यमस्य (३) । यमत्वमिति यम—त्वम् ।
 ते । देवाः । अमन्यन्त । यमः । वै । इदम् । अभूत् ।
 यत् । वयम् । स्मः । इति । ते । प्रजापतिमिति
 प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावन् । सः । एतौ ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । आत्मनः । उक्षवशा-
 वित्युक्ष—वशौ । निरिति । अमिमीत् । ते । देवाः ।
 वैष्णावरुणीमिति वैष्णा—वरुणीम् । वशाम् । एति ।
 अलभन्त । ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । तम् । वरुणेन ।
 एव । ग्राहयित्वा । विष्णुना । यज्ञेन । प्रेति । अनु-
 दन्त । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । अवृञ्जत ।
 यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् ।
 सः । स्पर्धमानः । वैष्णावरुणीमिति वैष्णा—वरु-
 णीम् (४) । वशाम् । एति । लभेत । ऐन्द्रम् ।

(ब्रह्मवर्चस नामादीनां पशुविधिः)

उ॒क्षाण॑म् । व॒रु॒णेन॑ । ए॒व । आ॒तृ॒व्यम् । ग्रा॒हयि॑त्वा ।
 वि॒ष्णु॑ना । य॒ज्ञेन॑ । प्रेति॑ । नु॒द॒ते । ऐ॒न्द्रेण॑ । ए॒व ।
 अ॒स्य । इ॒न्द्रि॒यम् । वृ॒द्ध॒क्ते । भ॒व॒न्ति । आ॒त्म॒ना ।
 प॒रेति॑ । अ॒स्य । आ॒तृ॒व्यः । भ॒व॒ति । इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् ।
 अ॒ह॒न् । तम् । वृ॒त्रः । ह॒तः । षो॒ड॒शभि॑रिति॒ षो॒ड॒श—
 भिः॑ । भो॒गैः । अ॒सि॒ना॒व् । तस्य॑ । वृ॒त्रस्य॑ । शी॒र्ष-
 तः॑ । गा॒वंः । उ॒दि॒ति । आ॒य॒न् । ताः । वै॒दे॒ह्यः ।
 अ॒भ॒व॒न् । ता॒सा॑म् । ऋ॒ष॒भः । ज॒व॒ने । अ॒नु ।
 उ॒दि॒ति । ऐ॒व । तम् । इन्द्रः॑ (५) । अ॒चा॒य॒व् ।
 सः । अ॒म॒न्य॒त । यः । वै । इ॒मम् । आ॒ल॒भे॒तेत्या॑—
 ल॒भे॒त । मु॒च्ये॒त । अ॒स्मा॒व् । पा॒प्म॒नः । इति॑ । सः ।
 आ॒ग्ने॒यम् । कृ॒ष्ण॒ग्री॒वमि॑ति॒ कृ॒ष्ण—ग्री॒वम् । एति॑ ।
 अ॒ल॒भ॒त । ऐ॒न्द्रम् । ऋ॒ष॒भम् । तस्य॑ । अ॒ग्निः । ए॒व ।
 स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒येने॑ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒प॒सृ॒त इत्यु॑-
 प॒—सृ॒तः । षो॒ड॒श॒धे॒ति॒ षो॒ड॒श—धा । वृ॒त्रस्य॑ ।
 भो॒गान् । अ॒पी॒ति । अ॒द॒ह॒व् । ऐ॒न्द्रेण॑ । इ॒न्द्रि॒-
 यम् । आ॒त्म॒न् । अ॒ध॒त्त । यः । पा॒प्म॒ना । गृ॒ही॒तः ।
 स्या॒व् । सः । आ॒ग्ने॒यम् । कृ॒ष्ण॒ग्री॒वमि॑ति॒ कृ॒ष्ण—
 ग्री॒वम् । एति॑ । ल॒भे॒त । ऐ॒न्द्रम् । ऋ॒ष॒भम् । अ॒ग्निः ।
 ए॒व । अ॒स्य । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒येने॑ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न ।

उपंसृत इत्युप—सृतः (६) । पाप्मनाम् । अपीति ।
 दहति । ऐन्द्रेण । इन्द्रियम् । आत्मन् । धत्ते ।
 मुच्यते । पाप्मनः । भवति । एव । द्यावापृथिव्या-
 मिति द्यावा—पृथिव्याम् । धेनुम् । एति । लभेत ।
 ज्योगंपरुद्ध इति ज्योक्—अपरुद्धः । अनयोः । हि ।
 वै । एषः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । अथ ।
 एषः । ज्योक् । अपरुद्ध इत्यप—रुद्धः । द्यावापृथिवी
 इति द्यावा—पृथिवी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते इति । एव ।
 एनम् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयतः ।
 प्रतीति । एव । तिष्ठति । पर्यारिणी । भवति ।
 पर्यारि । इव । हि । एतस्य । राष्ट्रम् । यः । ज्यो-
 गंपरुद्ध इति ज्योक्—अपरुद्धः । समृद्ध्या इति
 सम्—ऋद्ध्यै । वायव्यम् (७) । वत्सम् । एति ।
 लभेत । वायुः । वै । अनयोः । वत्सः । इमे । वै ।
 एतस्मै । लोकाः । अपशुष्का इत्यप—शुष्काः ।
 विद् । अपशुष्केत्यप—शुष्का । अथ । एषः ।
 ज्योक् । अपरुद्ध इत्यप—रुद्धः । वायुम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धाव-
 ति । सः । एव । अस्मै । इमान् । लोकान् । विश-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

स् । प्रेतिं । दापयति । प्रेतिं । अस्मै । इमे ।
लोकाः । स्नुवन्ति । भुञ्जती । एनम् । विद् । उपेति ।
तिष्ठते (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।
राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः पापक्षयमिच्छति ॥
राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव ईरिताः ॥ १ ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशुनिधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
निधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभा-
माऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचमदधुः, इति ।

पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषेणात्रापि प्रतीकारान्तरं
दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां समाहारो दशर्षभा । कर्मनामधेयमिति
केचित्, तच्च नात्यन्तयुक्तिसहम्, आलभन्तेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ॥

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्ष-
भामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मव-
र्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति ।

अमुमेवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे श्रुतत्वादादित्योऽस्मिन्कर्मणि देवता ॥

तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्ता प्रातस्त्रीनल्लामाना लभेत
ग्रीष्मे मध्यंदिने त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छ-
रद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान् , इति ।

शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः । शितिवाराः श्वेतवालाः ॥

पूर्ववत्कालविशेषं प्रशंसति—

त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वस-
न्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
यावन्त्येव तेजांसि तान्येवाव रुन्धे, इति ॥

विहितानेव त्रित्वोपेतान्संघान्प्रशंसति—

त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपू-
र्वमेवास्मिन्तेजो दधाति , इति ।

पूर्वं वसन्ते यथा त्रित्वोपेतास्तथा त्रीण्यश्वदोरपि त्रित्वोपेतत्वे सति पूर्वं
सादृश्यं संपद्यते । तद्वदस्मिन्वजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृश्येनैवोत्तरोत्तरका-
लेऽपि तेजो विधत्ते, न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ॥

आग्नेयकृष्णग्रीवादिविष्व ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्म-
वर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मव-
र्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति ॥

दशमस्यर्पणस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं कहुमा
लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता
देवतास्वेव प्रति तिष्ठति , इति ।

कहुः पिङ्गलः । भजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]कत्वम् ॥

त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—

यदि विभीयादृश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-

(भद्रवचसकामादीनां पशुविधिः)

पौष्णः श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया
 पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवासमै देवतया पशु-
 भिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति , इति ।

कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीतस्यायं पशुः । पुरुषस्य
 सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूपविषययाज्याव्याख्याप्रसङ्गेन
 दर्शितम् ॥

भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

देवाश्च वै यमश्चास्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त स
 यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य
 यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभू-
 द्यद्वयः स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स-
 एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते
 देवा वैष्णावरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं
 तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन
 प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृज्जत , इति ।

अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णव्यत्ययेन यमः
 संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमयुवन्—पूर्वं यद्भू-
 लोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचनसमर्थो
 यत्सोत्पादकः । वशा बन्ध्या, लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपाशे-
 नैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य
 यमस्य वीर्यं नाशितवन्तः ॥

विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णा-
 वरुणीं वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव
 भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्र
 णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति , इति ।

आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति । अस्य भ्रातृव्यः पराभवति ।

पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं मस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो जघनेऽनूदैत्तमिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमाऽलभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्यधत्त , इति ।

तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादवध्नाद्धतादृत्रादुत्पन्नानि क्रोधाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः । ताश्च गावो विशिष्टदेहसंयन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिदृषभोऽनुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान् , अहो मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्वन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुच्येतेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संयन्धना स्वभागेन तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(ण) सामर्थ्यमिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त ॥

अथ विधत्ते—

यः पाप्मना गृहीतः स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्यधत्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव, इति ।

चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते—

द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगप-

(मङ्गलवचसकामादीनां पशुविधिः)

रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष
ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन
भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्र-
तिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति, इति ।

ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु मजापालनस्याभावादस्मिँल्लोके न
प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतितिष्ठति, तदानीं सोऽत्र
ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोपादुभयत्र प्रतिष्ठा
संपद्यते ॥

धेनोः कंचिद्रुणं विधत्ते—

पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य
राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्धयै, इति ।

या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्र-
सूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसूर्भवति ”
इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारिव भवति, भोगकालं चिरमतीत्य
पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अतः सदृशयोगः समृद्धयै भवति ॥

ज्योगपरुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यं वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स
इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशु-
ष्काऽथैष ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मा इमाल्लोका-
न्विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे लोकाः
स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुप तिष्ठते ॥ , इति ॥

यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि द्यावापृथिव्योः
संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे तदीयवत्स-
प्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः मजा चैतस्मै राष्ट्रेऽपशुष्का अपरक्ता भवन्ति
तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते, अवशिष्टा सर्वा मजा विदृशब्देन । वत्सेन

तुष्टो वायुर्लोकान्मजां च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै
स्रुवन्ति मणिमुक्तादिधनं प्रस्तावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं
भुञ्जती पालयन्ती सेवते ॥

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथ वा ।

आद्यो विशेषपराहित्यान् गणत्वविशेषतः ॥”

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषभानालभेत” इति ।
तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्वैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् । न ।
गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमात्रायते—
“यत्रिषु यूपेष्वालभेत । वहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभते” इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभि-
धानं पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु
पृथग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽप्यैकादशिन-
भ्योऽतिदेशः ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजाल्येकगुणोक्तितः ॥”

पशुविकृतिषु श्रूयते—“द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृष-
भम्” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूक्तिकामाचष्टे । वत्सशब्दो वालम् । ऋष-
भशब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यम-
वाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते
नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिष्यतीति पूर्वपक्षः ।
न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः ।
अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या
विशिष्यन्तश्छागं बाधन्त इति राध्दान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः
 पशुरासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदंक्विषदत्तं स-
 हस्रं पशवोऽनूदायन्तस उन्नतोऽभवद्यः पशु-
 कामः स्यात्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोषं धावति स एवास्मै पशून्प्र-
 यच्छति पशुमानेव भवत्युन्नतः (१) भवति
 साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव
 पशून्वं रुन्धे यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ
 वैष्णवं वामनमा लभेतेतस्मिन्वै तत्सहस्रम-
 ध्यतिष्ठत्तस्मादेष वामनः समीपितः पशुभ्यं
 एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कोऽर्हति
 सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रं
 संपाद्याऽऽ लभेत पशवः (२) वा अहोरा-
 त्राणि पशून्नेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 सन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति ता एवास्मै स्वाद्योनैः

प्र॒जां प्र॒ ज॒नय॑न्ति वि॒न्दते॑ (३) प्र॒जामा॑पो
 वा ओष॑धयोऽस॒त्पुरु॑ष आ॒प ए॒वास्मा॑ अ॒सतः
 स॒द्वद॑ति तस्मा॑दाहु॒र्यश्चै॒वं वेद॒ यश्च॒ नाऽऽप॑-
 स्त्वावा॑सतः स॒द्वद॑तीत्ये॒न्द्रीः॑ सू॒तव॑शा॒मा
 ल॒भेत॒ भूति॑कामोऽजा॒तो वा ए॒ष योऽलं॒ भूत्यै॑
 स॒न्भूतिं॑ न प्रा॒प्नोती॑न्द्रं खलु॒ वा ए॒षा सू॒त्वा
 व॒शाऽभ॑वत् (४) इन्द्र॑मे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑ये-
 नोष॑ धावति स ए॒वैनं॑ भूतिं॒ गम॑यति भ॒वत्ये॒व
 यः॑ सू॒त्वा व॒शा स्या॑त्तमेन्द्र॑मे॒वाऽऽ ल॒भेतै॒तद्वा॑व
 तदिन्द्रि॒यः॑ सा॒क्षादे॒वेन्द्रि॒यम॑व॒ रुन्ध॑ ऐन्द्रा॒ग्रं
 पुन॑रुत्सृष्ट॒मा ल॒भेत॒ य आ॒ तृती॒यात्पुरु॑षा-
 त्सोमं॒ न पि॒वेद्विच्छि॑न्नो वा ए॒तस्य॑ सोमपी॒थो
 यो ब्रा॑ह्मणः सन्ना (५) तृती॒यात्पुरु॑षात्सोमं
 न पि॒वतीन्द्रा॑ग्नी ए॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोष॑
 धावति ता॒वेवास्मै॑ सोमपी॒थं प्र॒ यच्छ॑त उ॒पै-
 नः॑ सोमपी॒थो न॑मति यदैन्द्रो भ॒वतीन्द्रि॒यं वै
 सोमपी॒थ इन्द्रि॒यमे॒व सोमपी॒थम॑व॒ रुन्धे॒ यदा-
 ग्नेयो भ॑वत्याग्नेयो वै ब्रा॑ह्मणः स्वा॒मेव॑ दे॒वता॒मनु॑
 सं त॑नोति पुनरुत्सृष्टो भ॒वति पुन॑रुत्सृष्ट इ॒व
 ह्ये॒तस्य॑ (६) सोमपी॒थः स॒मृद्ध॑ये ब्रा॑ह्मण-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

स्वत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्रह्मणस्पतिमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा
वृश्वाति ताजगार्तिमाछेति तूपरो भवति क्षुरप-
विर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धये स्फयो
यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक
इध्मो भिनत्येवैनम् (७) ॥

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽमवत्सन्नैतस्येध्मस्त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । वलस्य । विलम् । अपेति । और्णोव ।
सः । यः । उत्तम इत्युव—तमः । पशुः । आसीव ।
तम् । पृष्ठम् । प्रतीति । संगृह्येति सं—गृह्य । उदि-
ति । अक्खिद्व । तम् । सहसम् । पशवंः । अनु ।
उदिति । आयन् । सः । उन्नत इत्युव—नतः । अभ-
वव । यः । पशुकाम इति पशु—कामः । स्याव ।
सः । एतम् । ऐन्द्रम् । उन्नतमित्युव—नतम् । एति ।
लभेत । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—

धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पशू-
 न् । प्रेति । यच्छति । पशुमानिति पशु—मान् ।
 एव । भवति । उन्नत इत्युत्—नतः (१) । भवति ।
 साहस्री । वै । एषा । लक्ष्मी । यत् । उन्नत इत्युत्—
 नतः । लक्ष्मया । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
 यदा । सहस्रम् । पशून् । प्राप्नुयादिति प्र—आप्नु-
 यात् । अथ । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत ।
 एतस्मिन् । वै । तत् । सहस्रम् । अधीति । अति-
 ष्टत् । तस्मात् । एषः । वामनः । समीपित इति
 सम्—ईषितः । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । एव ।
 प्रजातेभ्य इति प्र—जातेभ्यः । प्रतिष्ठामिति प्रति—
 स्थाम् । दधाति । कः । अर्हति । सहस्रम् । पशून् ।
 प्राप्तुमिति प्र—आप्तुम् । इति । आहुः । अहोरात्रा-
 णीत्यंहः—रात्राणि । एव । सहस्रम् । संपाद्येति सं—
 पाद्य । एति । लभेत । पशवः (२) । वै । अहोरा-
 त्राणीत्यंहः—रात्राणि । पशून् । एव । प्रजातानिति प्र—
 जातान् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयति । ओष-
 धीभ्य इत्योषधि—भ्यः । वेहतम् । एति । लभेत । प्रजा-
 काम इति प्रजा—कामः । ओषधयः । वै । एतम् ।
 प्रजाया इति प्र—जायै । परीति । बाधन्ते । यः ।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै । सन् । प्रजा-
 मिति प्र—जाम् । न । विन्दते । ओषधयः । खलु ।
 वै । एतस्यै । सूतम् । अपीति । घ्नन्ति । या ।
 वेहत् । भवति । ओषधीः । एव । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताः ।
 एव । अस्मै । स्वात् । योनेः । प्रजामिति प्र—जाम् ।
 प्रेति । जनयन्ति । विन्दते (३) । प्रजामिति
 प्र—जाम् । आपः । वै । ओषधयः । असत् ।
 पुरुषः । आपः । एव । अस्मै । असतः । सत् ।
 ददति । तस्मात् । आहुः । यः । च । एवम् ।
 वेद । यः । च । न । आपः । तु । वाव । असतः ।
 सत् । ददति । इति । ऐन्द्रीम् । सूतवंशामिति
 सूत—वंशाम् । एति । लभेत । भूतिकाम इति
 भूति—कामः । अजातः । वै । एषः । यः । अलम् ।
 भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति प्र—आ-
 प्रोति । इन्द्रम् । खलु । वै । एषा । सूत्वा । वशा ।
 अभवत् (४) । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 एनम् । भूतिम् । गमयति । भवति । एव । यम् ।
 सूत्वा । वशा । स्यात् । तम् । ऐन्द्रम् । एव ।

एति । लभेत । एतत् । वाव । तत् । इन्द्रियम् ।
 साक्षादिति स—अक्षात् । एव । इन्द्रियम् । अवेति ।
 रुन्धे । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र—अग्रम् । पुनरुत्सृष्टमिति
 पुनः—उत्सृष्टम् । एति । लभेत । यः । एति ।
 तृतीयात् । पुरुषात् । सोमम् । न । पिबेत् । वि-
 च्छिन्न इति वि—छिन्नः । वै । एतस्य । सोमपीथ
 इति सोम—पीथः । यः । ब्राह्मणः । सन् । एति(५) ।
 तृतीयात् । पुरुषात् । सोमम् । न । पिबेति । इ-
 न्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै ।
 सोमपीथमिति सोम—पीथम् । प्रेति । यच्छतः ।
 उपेति । एनम् । सोमपीथ इति सोम—पीथः ।
 नमति । यत् । ऐन्द्रः । भवति । इन्द्रियम् । वै ।
 सोमपीथ इति सोम—पीथः । इन्द्रियम् । एव ।
 सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अवेति । रुन्धे ।
 यत् । आग्नेयः । भवति । आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः ।
 स्वास् । एव । देवताम् । अनु । समिति । तनोति ।
 पुनरुत्सृष्ट इति पुनः—उत्सृष्टः । भवति । पुनरु-
 त्सृष्ट इति पुनः—उत्सृष्टः । इव । हि । एतस्य
 (६) । सोमपीथ इति सोम—पीथः । समृद्ध्या

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

इति सम्—ऋद्ध्यै । ब्राह्मणस्पत्यमिति ब्राह्मणः—
 पत्यम् । तूपरम् । एति । लभेत । अभिचरन्नित्य-
 भि—चरन् । ब्रह्मणः । पतिम् । एव । स्वेन । भा-
 गधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तस्मै ।
 एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । तूपरः । भवति । क्षुरपविरिति
 क्षुर—पविः । वै । एषा । लक्ष्मी । यद् । तूपरः ।
 समृद्ध्यै इति सम्—ऋद्ध्यै । स्फ्यः । यूपः । भ-
 वति । वज्रः । वै । स्फ्यः । वज्रम् । एव । अस्मै ।
 प्रेति । हरति । शरमयमिति शर—मयम् । बर्हिः ।
 शृणाति । एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिन-
 त्ति । एव । एनम् (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवर्चसकामो यथर्मदोषाद्विभेति यः ।

भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भृष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥ १ ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः धृताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तत्रैवं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वलस्य विलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशु-

रासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदक्खिदत्तं सहस्रं
पशवोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवत् , इति ।

बलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशून्पहृत्य कस्मिंश्चि-
द्भूविले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो विलम्पौर्णोत्, द्वारपिधानाय
प्रक्षिप्तं पापाणमपनीतवान् । तत्र य उक्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे
पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्खिदद्युत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्यूपपतित्वात्तमनु सहस्रं
पशव उन्नतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्यूपपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादि-
न्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् ॥

विधत्ते—

यः पशुकामः स्यात्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभे-
तेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति , इति ॥

पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदु-
न्नतो लक्ष्मियैव पशून्व रुन्धे , इति ।

उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव
लक्ष्मी संप्रदूषा । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमृद्धिरूपा लक्ष्म्या युक्तस्ता-
न्पशून्वरुन्धे ॥

पूर्वत्र यथा धेनुमालब्धवतः पश्चाद्वत्सालम्भो विहित एवमत्राप्युन्नतमा-
लब्धवतो वामनालम्भं विधत्ते—

यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वाम-
नमा लभेतैतस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्त-
स्मादेव वामनः समीपितः पशुभ्य
एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दद्याति , इति ।

पशुकाम उन्नतमालम्ब्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्सहस्रमाप्तेरूर्ध्वं वामनमाल-
भेत । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्र-
पशुमियत्त्वादेव(प) वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्बेन पूर्वमु-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

त्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थे प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति ॥

एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव
सहस्रं संपाद्याऽऽलभेत पशवो वा अहोरा-
त्राणि पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयति , इति ।

सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा, विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् ।
अतः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाह्याऽऽलभेत । पशवो हि क्षीरादिभो-
गार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां
सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य
ऊर्ध्वं वामनालम्भेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपा-
दिता भवति ॥

प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओष-
धयो वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं
प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा
एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वा-
द्योनेः प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते प्रजामापो
वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा
असतः सददति तस्मादाहुर्न्यश्चैवं वेद
यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सददतीति , इति ।

वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजोत्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं
प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्भो युक्तः । या
गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

वेदत आलम्भेन तुष्टा ओपधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्यजमानसंबन्धिर्वीर्या-
त्मजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।
ततोऽसावौरसीमेव प्रजां लभते । तां ओपधयो लोकप्रसिद्ध्या स्तूयन्ते । तत्र
तावदाप एवौपधयोऽपामोपधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः
पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते, स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्त-
त्वात् । तथा सत्यद्रूपेण स्थिता ओपधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराका-
रोद्रेतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्ता-
न्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः—आप एवास्मा असतः सदद-
तीति । तत्राभिज्ञा ओपधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति ।
अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्य-
रहितात्क्षेत्रात्सद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यद्यभिज्ञा ओप-
धीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि
प्रशस्तमेवौपधिविषयं कर्म ॥

भूतिकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रीः सूतवशामा लभेत भूतिकामोऽ-
जातो वा एष योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न
प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवदि-
न्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव , इति ।

सकृद्वत्समुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या गौः सूतवशा । यो भूत्यै योग्योऽपि भूतिं न
प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमालभेत । एषाऽपि सूत
वशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य वन्ध्याऽभवत् ॥

इन्द्रस्य मियायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

यः सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवाऽऽ लभेतैत-
द्वाव तदिन्द्रियः साक्षादेवेन्द्रियमव रुन्धे, इति ।

सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सूतवशारूपेण निष्पत्ति-
रेवमाप्नोति—“सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

तस्या अनुमृदय योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाऽभवत्तत्सूतवशायै जन्म ” इति ।
तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रमियं तमेनं वत्समैन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सस्येन्द्रिय-
कार्यत्वादैनृत्त्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवस्थे ॥

विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात्पु-
रुपात्सोमं न पिवेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
पीथो यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयात्पुरुपात्सोमं
न पिवतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप-
धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत
उपैनः सोमपीथो नमति , इति ।

गालितवृषणो घलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादे-
र्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च
यदा सोमं न पिवेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एतं पशु-
मालभेत ॥

इन्द्रमग्निं च क्रमेण प्रशंसति—

यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव
सोमपीथमवस्थे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै
ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तनोति , इति ।

सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
ह्येतस्य सोमपीथः समृद्धयै , इति ।

प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पित्रा, पुनरपि स्वेन, तत उक्त-
पशुसादृश्यात्तदालम्भः समृद्धयै संपद्यते ॥

अभिचरतः पशुं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यं तृपरमा लभेताभिचरन्ब्राह्मणस्प-

तिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा
एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति , इति ।

स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैनं वैरिणमावृश्चति समन्ताच्छि-
नति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा
लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धयै , इति ।

तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वेजे यस्याः सा क्षुर-
पविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शृङ्गाभावेऽपि युद्धे भेष इव सहसा
घातं करोतीति वज्रसाम्यम् ॥

यूपस्य चोदकप्राप्तमष्टाश्रित्वादिरूपमपवादितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै
स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति , इति ।

अत्र सूत्रम्—“ स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिरूपः ” इति ॥

कुशमयमपवादितुं विधत्ते—

शरमयं वह्निः शृणात्येवैनम् , इति ।

शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्त्वणविशेषा येषु तृणेपूत्पन्नैः काष्ठैर्ब्राह्मणाः*
क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीर्ष्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वाद्विसक्तत्वम् । वज्रावयवै-
रुत्पत्तिरन्यत्राऽऽप्ताप्यते—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्य-
स्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छ-
राणां शरत्वम् ” इति । तस्माच्छरमयेन वह्निषा वैरिणं हिनस्त्येव ॥

पालाशमिध्मं वाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् ॥, इति ॥

अक्षशब्दवाच्यादृक्षादुत्पन्नो वैभीदकः । स च विशेषेण भेत्तुं शक्त इति
कृत्वा वैरिणं भिनत्त्येव ॥

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने शराणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति पदेन दर्भवद्वयो श्रेयाः ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ समुच्चेयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः ॥ ”

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं वह्निर्भवतीति श्रुतं, तादिदं प्राकृतेन कुशवर्हिषा सह समुचीयते । कुतः । मयद्शब्देन प्राचुर्यस्याभिधानादबाधेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दादिकारार्थो मयद्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किं च, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् । तस्मात्कुशवर्हिषो बाधकमिति राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

बा॒र्ह॒स्प॒त्यः॑ शि॒ति॒पृ॒ष्ठ॒मा ल॑भे॒त॒ ग्रा॒म॑का॒मो
यः का॒मये॑त॒ पृ॒ष्ठः॑ स॒मा॒ना॒नाः॑ स्या॒मि॒ति॒ बृ॒ह॒
स्प॒ति॒मे॒व स्वे॒न॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धा॒व॒ति॒ स ए॒वैनं॑
पृ॒ष्ठः॑ स॒मा॒ना॒नां॑ करो॒ति॒ ग्रा॒म्ये॑व भ॒व॒ति॒ शि॒
ति॒पृ॒ष्ठो भ॑व॒ति॒ बा॒र्ह॒स्प॒त्यो ह्ये॒ष दे॒वत॑या॒ समृ॒
द्धयै॑ पौ॒ष्णः॑ श्या॒म॒मा ल॑भे॒ता॒न्न॑का॒मोऽन्नं॑ वै
पू॒षा पू॒षण॑मे॒व स्वे॒न॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धा॒व॒ति॒ स
ए॒वास्मै॑ (९) अ॒न्नं प्र॑ यं च्छ॒त्यन्ना॒द ए॒व

भवति श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृ-
 द्धयै मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
 मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धया ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
 धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो अमो भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूपं समृद्धयै सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे
 सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै सनिं प्र सुवति दानंकामा अस्मै प्रजा
 भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येषः (३)
 देवतया समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेता-
 न्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र
 यच्छन्त्यन्नाद एव भवति बहुरूपो भवति
 बहुरूपं ह्यन्नं समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा
 लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै संजाता विश्वा-
 नेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

ए॒वा॒स्मै (४) स॒जा॒ता॒न्प्र य॑च्छ॒न्ति ग्रा॒म्ये॒व
भ॑वति बहु॒रूपो भ॑वति बहु॒दे॒व॒त्यो॑ १ ह्ये॒ष
स॒मृ॒द्ध॒यै प्रा॒जाप॒त्यं तू॒पर॒मा ल॑भे॒त य॒स्याना॑-
ज्ञा॒तमि॒व ज्यो॒गाम॑येत्प्रा॒जाप॒त्यो वै पु॒रुषः
प्र॒जाप॑तिः खलु॒ वै तस्य॑ वेद॒ यस्या॑ना॒ज्ञातमि॒व
ज्यो॒गाम॑यति प्र॒जाप॑तिमे॒व स्वे॒न भा॒ग॒धे॒येनो॑प
धा॒वति॒ स ए॒वैनं॒ तस्मा॑त्स्ना॒मान्मु॒ञ्चति॒ तू॒रो
भ॑वति प्रा॒जाप॒त्यो ह्ये॒ष दे॒वत॑या॒ समृ॒द्ध॒यै (५) ॥

(अ॒स्मा इन्द्र॑मे॒वैष स॑जा॒ता वि॒श्वानि॒व दे॒वान्स्वे॒न भा॒ग॒धे॒ये-
नो॑प धा॒वति॒ त ए॒वा॒स्मै प्रा॒जाप॒त्यो हि त्रीणि॑ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

वा॒र्ह॒स्प॒त्यम् । शि॒ति॒पृ॒ष्ठमि॒ति शि॒ति—पृ॒ष्ठम् ।
ए॒ति । ल॒भे॒त । ग्रा॒म॒का॒म इति॒ ग्रा॒म—का॒मः । यः ।
का॒मये॑त । पृ॒ष्ठम् । स॒मा॒ना॒ना॒म् । स्या॒म् । इति॒ ।
बृ॒ह॒स्प॒ति॒म् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒येने॒ति भा॒ग—
धे॒येन॑ । उ॒पे॒ति । धा॒वति॒ । सः । ए॒व । ए॒नम् ।
पृ॒ष्ठम् । स॒मा॒ना॒ना॒म् । क॒रो॒ति । ग्रा॒मी । ए॒व । अ॒-

वति । शितिपृष्ठ इति शिति—पृष्ठः । भवति । वार्ह-
 स्पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति
 सम्—ऋद्ध्यै । पौष्णम् । श्यामम् । एति । लभेत ।
 अन्नकाम इत्यन्न—कामः । अन्नम् । वै । पूषा । पूष-
 णम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै (१) । अन्नम् ।
 प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव ।
 भवति । श्यामः । भवति । एतत् । वै । अन्नस्य ।
 रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । मारुतम् ।
 पृश्निम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः ।
 अन्नम् । वै । मरुतः । मरुतः । एव । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव ।
 अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः ।
 एव । भवति । पृश्निः । भवति । एतत् । वै । अन्न-
 स्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । ऐन्द्र-
 म् । अरुणम् । एति । लभेत । इन्द्रियकाम इति-
 न्द्रिय—कामः । इन्द्रम् । एव (२) । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । इन्द्रियावी ।
 एव । भवति । अरुणः । भ्रूमानिति भ्रू—मान् ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

भवति । एतत् । वै । इन्द्रस्य । रूपम् । समृद्ध्या
 इति सम्—ऋद्ध्यै । सावित्रम् । उपध्वस्तमित्युप—
 ध्वस्तम् । एति । लभेत । सनिकाम इति सनि—
 कामः । सविता । वै । प्रसवानामिति प्र—सवानाम् ।
 ईशे । सवितारम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
 सनिम् । प्रेति । सुवति । दानकामा इति दान—
 कामाः । अस्मै । प्रजा इति प्र—जाः । भवन्ति ।
 उपध्वस्त इत्युप—ध्वस्तः । भवति । सावित्रः ।
 हि । एषः (३) । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—
 ऋद्ध्यै । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । बहुरूपमिति
 बहु—रूपम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—
 कामः । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । वै । अन्नम् ।
 विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै ।
 अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद् इत्यन्न—अदः ।
 एव । भवति । बहुरूप इति बहु—रूपः । भवति ।
 बहुरूपमिति बहु—रूपम् । हि । अन्नम् । समृद्ध्या
 इति सम्—ऋद्ध्यै । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् ।
 बहुरूपमिति बहु—रूपम् । एति । लभेत । ग्राम-

काम इति ग्रामं—कामः । वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः ।
 वै । सजाता इति स—जाताः । विश्वान् । एव ।
 देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै (४) । सजाता-
 निति स—जातान् । प्रेति । यच्छान्ति । ग्रामी ।
 एव । भवति । बहुरूप इति बहु—रूपः । भवति ।
 बहुदेवत्यं इति बहु—देवत्यः । हि । एषः । समृद्ध्या
 इति सम—ऋद्ध्यै । प्राजापत्यमिति प्राजा—प-
 त्यम् । तूपरम् । एति । लभेत । यस्य । अनाज्ञात-
 मित्यना—ज्ञातम् । इव । ज्योक् । आमयेव ।
 प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः । वै । पुरुषः ।
 प्रजापतिरिति प्राजा—पतिः । खलु । वै । तस्य ।
 वेद । यस्य । अनाज्ञातमित्यना—ज्ञातम् । इव ।
 ज्योक् । आमयति । प्रजापतिमिति प्राजा—पतिम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । एनम् । तस्मात् । स्वामात् ।
 मुञ्चति । तूपरः । भवति । प्राजापत्य इति प्राजा—
 पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति
 सम—ऋद्ध्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थां छिन्नसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

अथ पष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि ।

तत्रैकं पशुं विधत्ते—

वार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः
कामयेत पृष्ठः समानानां स्यामिति बृह-
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
पृष्ठः समानानां करोति ग्राम्येव भवति, इति ।

ग्रामो मे भूयादन्येषां ग्रामस्वामिनां मध्ये पृष्ठवदुपरिवर्ती स्यामिति यः
कामयेत तस्यायं पशुः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

शितिपृष्ठो भवति वार्हस्पत्यो

ह्येष देवतया समृद्धयै, इति ।

राजसूये वार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्तत्वात्तद्देवताकत्वम् ॥

अन्नकामस्य पशुं विधत्ते—

पौष्णः श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा
पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति, इति ।

अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्धयै, इति ।

पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् ॥

अन्नकामस्य पञ्चन्तरं विधत्ते—

मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो

काम इति ग्रामं—कामः । वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः ।
 वै । सजाता इति स—जाताः । विश्वान् । एव ।
 देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै (४) । सजाता-
 निति स—जातान् । प्रेति । यच्छान्ति । ग्रामी ।
 एव । भवति । बहुरूप इति बहु—रूपः । भवति ।
 बहुदेवत्यं इति बहु—देवत्यः । हि । एषः । समृद्ध्या
 इति सम्—ऋद्ध्यै । प्राजापत्यमिति प्राजा—प-
 त्यम् । तूपरम् । एति । लभेत । यस्य । अनाज्ञात-
 मित्यना—ज्ञातम् । इव । ज्योक् । आमयेव ।
 प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः । वै । पुरुषः ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । खलु । वै । तस्य ।
 वेद । यस्य । अनाज्ञातमित्यना—ज्ञातम् । इव ।
 ज्योक् । आमयन्ति । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । एनम् । तस्मात् । स्तामात् ।
 मुञ्चति । तूपरः । भवति । प्राजापत्य इति प्राजा—
 पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति
 सम्—ऋद्ध्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थो छिन्नसोमकः ।

अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

अथ पष्ठे ग्रामकामादीनां पश्वन्तराणि वक्तव्यानि ।

तत्रैकं पशुं विधत्ते—

वार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः
कामयेत पृष्ठः समानानां स्यामिति बृह-
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
पृष्ठः समानानां करोति ग्राम्येव भवति, इति ।

ग्रामो मे भूयादन्येषां ग्रामस्वाग्निनां मध्ये पृष्ठवदुपरिवर्ती स्यामिति पशु-
कामयेत तस्यायं पशुः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

शितिपृष्ठो भवति वार्हस्पत्यो
ह्येष देवतया समृद्धयै, इति ।

राजसूये वार्हस्पत्यं चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्तत्वाच्चदेवताकत्वम् ॥
अन्नकामस्य पशुं विधत्ते—

पौष्णः श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा
पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति, इति ।

अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्धयै, इति ।

पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् ॥

अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो

मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवा-
स्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति , इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै , इति ।

पृश्निः श्वेतः, शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् ॥

इन्द्रियकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मि-
न्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवति , इति ॥

अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते—

अरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा इन्द्र-
स्य रूपं समृद्धयै , इति ॥

महती भूरस्यातीति भ्रूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन भूवाहुल्यं स्वरूपम् ॥
स्वप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते—

सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता
वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै सानिं प्र सुव-
ति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति , इति ।

उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सनिकामः परकर्तृकदानकामः । प्रसवानां प्रेर-
णानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति प्रेरयति ॥

संकीर्णवर्णं प्रशंसति—

उपध्वस्तो भवति सावित्रो
ह्येष देवतया समृद्धयै , इति ।

राजमूये सावित्रं द्वादशरूपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणेत्युक्तत्वात्स-
वितृदेवताकत्वम् ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते —

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं
वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधे-
येनोप धावति त एवास्मा अन्नं
प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति , इति ।

सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति —

बहुरूपो भवति बहुरूपः ह्यन्नः समृद्धयै , इति ।

भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् ॥

ग्रामकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते —

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्व-
देवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन
भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजा-
तान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति , इति ।

सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां
संबन्धिनः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति —

बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो ह्येष समृद्धयै , इति ।

विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् ॥

अज्ञावचिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते —

प्राजापत्यं तूषरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव
ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः
खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगाम-
यति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तस्मात्स्नामान्मुञ्चति , इति ।

विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्षयकाश्यादिकं च दृश्यते,

मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवा-
स्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति , इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनाग्नसंपादकत्वादन्नत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै , इति ।

पृश्निः श्वेतः, शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् ॥

इन्द्रियकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मि-
न्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवति , इति ॥

अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते—

अरुणो भूमान्भवत्येतद्वा इन्द्र-
स्य रूपं समृद्धयै , इति ॥

महती धूरस्यातीति भूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन भूवादुल्लस्य स्वरूपम् ॥
स्वप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते—

सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः साविता
वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै सानिं प्र सुव-
ति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति , इति ।

उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सनिकामः परकर्तृकदानकामः । प्रसवानां प्रेर-
णानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवाति प्रेरयति ॥

संकीर्णवर्णं प्रशंसति—

उपध्वस्तो भवति सावित्रो
ह्येष देवतया समृद्धयै , इति ।

राजसूये सावित्रं द्वादशरूपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणेत्युक्तत्वात्स-
विदेवताकत्वम् ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते —

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं
वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधे-
येनोप धावति त एवास्मा अन्नं
प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति , इति ।

सार्कार्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूपो भवति बहुरूपः ह्यन्नः समृद्धयै , इति ।

भक्ष्यभोज्यलेद्धचोप्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् ॥

ग्रामकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्व-
देवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन
भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजा-
तान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति , इति ।

सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां
संबन्धिनः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो ह्येष समृद्धयै , इति ।

विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्वहुदेवत्यत्वम् ॥

अज्ञावचिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव
ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः
खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगाम-
यति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तस्मात्स्नामान्मुञ्चति , इति ।

विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्षयकाश्यादिकं च दृश्यते,

तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति श्रुतत्वात्पुरुषः प्राजा-
पत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते । अतः प्रजाप-
तिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—

तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्येष

देवतया समृद्धयै ॥ , इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

व॒षट्कारो वै गा॑यत्रि॒यै शिरो॑ऽच्छि॒नत्तस्यै॑
रसः॒ परा॑ऽप॒तत्तं बृ॒हस्प॑तिरुपा॒गृह्णा॑त्सा शि॒ति-
पृ॒ष्ठा व॒शाऽभ॑वद्यो द्वितीयः॒ परा॑प॒तत्तं मि॒त्रा-
वरु॑णावुपा॒गृह्णी॑ताः सा द्वि॒रूपा व॒शाऽभ॑वद्य-
स्तृ॒तीयः परा॑प॒तत्तं वि॒श्वे दे॒वा उपा॑गृह्ण॒न्त्सा
व॒ह्मरू॑पा व॒शाऽभ॑वद्यश्च॒तुर्थः परा॑प॒तत्तं पृथि॒-
वीं प्रावि॑श॒त्तं बृ॒हस्प॑तिर॒भि (१) अ॒गृह्णा॑द-
स्त्वेवायं भो॒गाये॑ति स उ॒क्षव॑शः स॒मभ॑वद्यल्लो-
हितं॒ परा॑प॒तत्तद्बृ॒ह उपा॑गृह्णा॒त्सा रौ॒द्री रोहि॑णी
व॒शाऽभ॑वद्वा॒हस्प॑त्याः शि॒तिपृ॒ष्ठामा ल॑भेत्
ब्रह्मव॑र्चसका॒मो बृ॒हस्प॑तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑ये-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

नोपं धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यद्वशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मैत्रा-
 वरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपं
 धावति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्ष-
 यतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै
 प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भाग-
 धेयेनोपं धावति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो
 यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव
 रसेन रसं प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं
 बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं
 विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपं धावति त
 एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति

छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रसं इव खलु वा
 अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्व-
 देवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै
 (५) सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्रा-
 म्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रसं
 इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं
 सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत
 ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६)
 दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वशं वा एष चर-
 ति यदुक्षा वशं इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशे-
 नैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्रीं रोहिणीमा
 लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तस्मा एवेनमा वृश्चति ताजगार्तिमालि-
 ति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृ-
 द्धयै स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे-
 वास्मै प्र हरति शरमयं वह्निः शृणात्येवेन वै-
 भीदक इध्मो भिनत्येवेनम् (७) ॥

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुभिधिः)

(अ॒भि ख॒लु वृ॒ष्टिश्छन्द॑सामे॒व रसे॑न॒ रसं॑ प्र॒जाम॑व॒ वैश्व॑दे॒वा वै ब्र॑ह्म-
वर्च॑सं॒ यूप॒ एका॑न्त्रविं॒शति॑श्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

व॒षट्कार॑ इति॑ व॒षट्—का॒रः । वै । गा॒यत्रि॒यै ।
शि॒रः । अ॒च्छि॒न्न॒व । तस्यै । रसं॑ । प॒रेति॑ । अ॒प-
त॒व । तम् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । उ॒पेति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒व । सा ।
शि॒ति॒पृ॒ष्ठेति॑ शि॒ति—पृ॒ष्ठा । व॒शा । अ॒भ॒व॒व । यः ।
द्वि॒तीयः॑ । प॒राप॑त॒दिति॑ प॒रा—अ॒प॑त॒व । तम् ।
मि॒त्राव॑रु॒णावि॑ति॒ मि॒त्रा—व॑रु॒णौ । उ॒पेति॑ । अ॒गृ॒ह्णी॒ताम् ।
सा । द्वि॒रूपे॑ति॒ द्वि—रू॒पा । व॒शा । अ॒भ॒व॒व । यः ।
तृ॒तीयः॑ । प॒राप॑त॒दिति॑ प॒रा—अ॒प॑त॒व । तम् । वि॒श्वे ।
दे॒वाः । उ॒पेति॑ । अ॒गृ॒ह्ण॒व । सा । व॒हुरु॑पेति॒ बहु—
रू॒पा । व॒शा । अ॒भ॒व॒व । यः । च॒तुर्थः॑ । प॒राप॑त॒-
दिति॑ प॒रा—अ॒प॑त॒व । सः । पृ॒थि॒वीम् । प्रेति॑ ।
अ॒वि॒श॒व । तम् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । अ॒भीति॑ (१) ।
अ॒गृ॒ह्णा॒व । अस्तु॑ । ए॒व । अ॒यम् । भो॒र्गाय॑ । इति॑ ।
सः । उ॒क्ष॒व॒श इत्यु॑क्ष—व॒शः । स॒मिति॑ । अ॒भ॒व॒व ।

यत् । लोहितम् । परापंतदिति परा—अप-
 तत् । तत् । रुद्रः । उपेति । अगृह्णात् ।
 सा । रौद्री । रोहिणी । वशा । अभवत् ।
 बार्हस्पत्याम् । शितिपृष्ठामिति शिति—पृष्ठाम् ।
 एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-
 कामः । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति ।
 ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । छन्द-
 साम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः ।
 इव । खलुं (२) । वै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—व-
 र्चसम् । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । ब्रह्मवर्च-
 समिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । मैत्रावरु-
 णीमिति मैत्रा—वरुणीम् । द्विरूपामिति द्वि—रूपाम् ।
 एति । लभेत । वृष्टिकाम इति वृष्टि—कामः ।
 मैत्रम् । वै । अहः । वारुणी । रात्रिः । अहोरात्रा-
 भ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । खलुं । वै । पर्जन्यः ।
 वर्षति । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 तौ । एव । अस्मै । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-

(ब्रह्मवर्चस्कामादीनां पशुविधिः)

भ्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयतः । छन्दसाम् । वै ।
 एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु ।
 वै । वृष्टिः । छन्दसाम् । एव । रसेन (३) । रसम् ।
 वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । मित्रावरुणीमिति मित्रा—
 वरुणीम् । द्विरूपामिति द्वि—रूपाम् । एति । लभेत ।
 प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । मित्रम् । वै । अहः ।
 वारुणी । रात्रिः । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् ।
 खलु । वै । प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । जायन्ते ।
 मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मै । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् ।
 प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति । जनयतः । छन्दसाम् ।
 वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु ।
 वै । प्रजेति प्र—जा । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् ।
 प्रजामिति प्र—जाम् । अवेति (४) । रुन्धे । वैश्व-
 देवीमिति वैश्व—देवीम् । बहुरूपामिति बहु—रूपाम् ।
 एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । वैश्वदेव-
 मिति वैश्व—देवम् । वै । अन्नम् । विश्वान् ।
 एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धे-
 येन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै ।

अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव ।
 भवति । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा ।
 रसेन । इव । खलु । वै । अन्नम् । छन्दसाम् । एव ।
 रसेन । रसम् । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । वैश्वदेवी-
 मिति वैश्व—देवीम् । बहुरूपा मिति बहु—रूपाम् ।
 एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । वैश्व-
 देवा इति वैश्व—देवाः । वै (५) । सजाता इति
 स—जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भा-
 गधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते ।
 एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति ।
 यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । छन्दसाम् । वै ।
 एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु ।
 वै । सजाता इति स—जाताः । छन्दसाम् । एव ।
 रसेन । रसम् । सजातानिति स—जातान् ।
 अवेति । रुन्धे । बार्हस्पत्यम् । उक्षवशमित्युक्ष—व-
 शम् । एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्च-
 स—कामः । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् (६) ।
 दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति ।

(प्रश्नवर्चससमादीनां पञ्चविधिः)

व॒शम् । वै । ए॒पः । च॒र॒ति॒ । यत् । उ॒क्षा । व॒शः ।
 इ॒व । ख॒लु । वै । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒मि॒ति॒ ब्र॒ह्म—व॒र्च॒सम् ।
 व॒शे॒न । ए॒व । व॒शम् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒मि॒ति॒ ब्र॒ह्म—व॒र्च॒-
 स॒म् । अ॒वे॒ति॒ । रु॒ध्रे । रौ॒द्रीम् । रोहि॑णीम् । ए॒ति॒ ।
 ल॒भे॒त । अ॒भि॒च॒र॒न्नि॒त्य॒भि—च॒र॒न् । रु॒द्रम् । ए॒व ।
 स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ ।
 तस्मै॑ । ए॒व । ए॒नम् । ए॒ति॒ । वृ॒श्च॒ति॒ । ता॒जक् ।
 आ॒ति॒म् । ए॒ति॒ । ऋ॒च्छ॒ति॒ । रोहि॑णी । भ॒व॒ति॒ ।
 रौ॒द्री । हि । ए॒षा । दे॒व॒त॒या । स॒मृ॒द्ध्या॒ इति॒ स॒म्—
 ऋ॒द्ध्यै । स्फ॒यः । यू॒पः । भ॒व॒ति॒ । व॒ज्रः । वै ।
 स्फ॒यः । व॒ज्रम् । ए॒व । अ॒स्मै । प्रे॒ति॒ । ह॒र॒ति॒ ।
 श॒र॒म॒य॒मि॒ति॒ श॒र—म॒यम् । व॒र्हिः । शृ॒णा॒ति॒ ।
 ए॒व । ए॒नम् । वै॒भी॒द॒कः । इ॒ध्मः । भि॒न॒ति॒ । ए॒व ।
 ए॒नम् । (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सन्ति तथा ।
 अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगश्च ये स्थिताः ॥
 पष्ठेऽनुवाके पञ्चः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥ १ ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चन्तराणि विधातुं प्रस्तौति—

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन्नतत्स्यै रसः
 पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शितिपृष्ठा
 वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रावरुणा-
 वुपागृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः
 परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सां वह्नुरूपा
 वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्स पृथिवीं प्रावि-
 शत्तं बृहस्पतिरभ्यगृह्णादस्त्वेवायं भोगा-
 येति स उक्षवशः समभवद्यल्लोहितं परापतत्तद्बुध-
 उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी वशाऽभवत् , इति ।

वौषट्कृत्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सप्त विरोधो
 ब्राह्मणान्तरे मसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्गायत्रीशिरसो जलं रक्तं
 च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः । ताश्च बृहस्पत्यादीनां
 परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरूपा । वह्नुभिर्वर्णैरुपेता
 वह्नुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं दृष्ट्वा विनष्टो मा भूदिति बृहस्पतिर-
 भ्यगृह्णात् । तस्यायमभिप्रायः—अयं रसो मम भोगाय भवत्वेव । उक्षवशो
 व्यर्थवीर्यो वृषभः ॥

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत् ब्रह्म-
 वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं
 दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति ।

ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्रससादृश्यमित्यभिप्रेत्य त-
 त्साधनभूतां वशां प्रशंसति—

छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव
 खलु वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन
 रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे , इति ।

ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातं, गायत्री च सोमाहरणेन च्छन्दो-
न्तरात्मशस्ता । तस्माद्दशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन च्छन्दोरसेन वशारू-
पेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ॥

द्वितीयं पशुं विधत्ते—

मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं
वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै
पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा एष रसो
यद्वशा रस इव खलु वै वृष्टिश्छन्दसा-
मेव रसेन रसं वृष्टिमव रुन्धे , इति ।

मित्रस्य सूर्यत्वादहस्तदीयत्वम् । अन्धकारेणाऽऽवरणहेतुत्वाद्वात्रेर्वारुण-
त्वम् । वृष्टेर्द्रवत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ॥

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते—

मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं
वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै
प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरा-
त्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष
रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्द-
सामेव रसेन रसं प्रजामव रुन्धे , इति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
ततस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयं पशुं विधत्ते—

वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं

वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप
धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव
भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे, इति ।

अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनेहेतुत्वेन सारत्वाद्रससाम्यम् ॥
तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्व-
देवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधे-
येनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति
ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा
रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव
रसेन रसः सजातानव रुन्धे , इति ।

सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्वं
स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ॥

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

वार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्च-
सकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं
दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ॥

वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा एष चरति यदुक्षा वश इव खलु वै
ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चममव रुन्धे, इति ।

उक्षेति यदेव वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो
गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेत-
त्वाद्वश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ॥

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रौद्रीः रोहिणीषा लभेताभिचरन्तः

(मन्त्रार्थसंज्ञामादीनां पञ्चाविधिः)

द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्ति-
मार्छति रोहिणी भवति रौद्री
ह्येषा देवतया समृद्धयै , इति ।

रुद्राध्याये नीलग्रीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं ध्रुयतेऽतो
रोहिणी रुद्रदेवताका ॥

पूर्ववचोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते—

स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमे-
वास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं
वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनम् ॥ , इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

असावादि॒त्यो न व्य॑रोच॒त तस्मै॑ दे॒वाः
प्राय॑श्चि॒त्तिमै॑च्छन्त॒स्मा ए॒ताः सौ॒रीः श्वे॒तां
व॒शामाऽल॑भन्त॒ तथै॒वास्मि॑न्नु॒चम॑द॒धुर्यो ब्र॑ह्म-
व॒र्चस॑का॒मः स्या॑त्त॒स्मा ए॒ताः सौ॒रीः श्वे॒तां
व॒शाना॑ ल॒भेता॒मुमे॒वाऽऽदि॒त्यः स्वेन॑ भा॒गधे॑-
ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मव॒र्चसं॑ द॒धाति
ब्रह्म॑व॒र्चस्ये॒व भ॑वति॒ वैल्वो॑ यू॒पो भव॑त्य॒सौ
(१) वा आ॑दि॒त्यो यतोऽजा॑य॒त ततो॑ वि॒ल्वं

उदंतिष्ठत्सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ब्राह्मण-
 स्पत्यां वंभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं
 दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते वभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्दे ब्रह्मणो रूपः समृद्धये स्फयो यूपो भवति
 वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं
 वह्निः शृणाति (२) एवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनत्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो
 भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धये
 त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पं-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
 पशून्मिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन्वडवः
 साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे मैत्रः श्वेतमा
 लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्ज-
न्यं वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शवलो भवति विद्यु-
तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशृङ्गो भवति
वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शुणाति मिथुनानां नयति यच्छति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत । तस्मै ।
देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एताम् ।
सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति । अलभन्त ।
तया । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः । यः ।
ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्यात् ।
तस्मै । एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति ।
लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भाग-

धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
 दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति ।
 वैल्वः । यूपः । भवति । असौ (१) । वै । आदित्यः ।
 यतः । अजायत । ततः । बिल्बः । उदिति । अति-
 पृत् । सयोनीति स—योनि । एव । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । ब्राह्मणस्पत्यामिति
 ब्राह्मणः—पत्याम् । वभ्रुकर्णीमिति वभ्रु—कर्णीम् ।
 एति । लभेत । अभिचरन्नित्र्याभि—चरन् । वारुणम् ।
 दशकपालमिति दश—कपालम् । पुरस्तात् ।
 निशिति । वपेत् । वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राह-
 यित्वा । ब्रह्मणा । स्तृणुते । वभ्रुकर्णीति वभ्रु—कर्णी ।
 भवति । एतत् । वै । ब्रह्मणः । रूपम् । समृद्ध्या
 इति सम्—ऋद्ध्यै । स्फयः । यूपः । भवति ।
 वज्रः । वै । स्फयः । वज्रम् । एव । अस्मै । प्रेति ।
 हरति । शरमयमिति शर—मयम् । बर्हिः । शृणाति
 (२) । एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनत्ति ।
 एव । एनम् । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत ।
 यम् । यज्ञः । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । विष्णुः ।
 वै । यज्ञः । विष्णुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति

(भद्रवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छति । उपेति । एनम् ।
 यज्ञः । नमति । वामनः । भवति । वैष्णवः । हि ।
 एषः । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै ।
 त्वाष्ट्रम् । वडबम् । एति । लभेत । पशुकाम इति
 पशु—कामः । त्वष्टा । वै । पशूनाम् । मिथुना-
 नाम् (३) । प्रजनयितेति प्र—जनयिता । त्वष्टा-
 रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् ।
 मिथुनान् । प्रेति । जनयति । प्रजेति प्र—जा । हि ।
 वै । एतस्मिन् । पशवः । प्रविष्टा इति प्र—विष्टाः ।
 अथ । एषः । पुमान् । सन् । वडबः । साक्षादिति
 स—अक्षात् । एव । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् ।
 अवेति । रुधे । भैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत ।
 संग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त इति सं—यत्ते ।
 समयकाम इति समय—कामः । मित्रम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । एनम् । मित्रेण । समिति । नयति (४) ।
 विशाल इति वि—शालः । भवति । व्यवसायय-
 तीति वि—अवसाययति । एव । एनम् । प्राजापत्य-

मिति प्राजा—पत्यम् । कृष्णम् । एति । लभेत । वृष्टिकाम
 इति—वृष्टि—कामः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 वै । वृष्ट्याः । ईंशे । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति ।
 कृष्णः । भवति । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् ।
 रूपेण । एव । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । शबलः ।
 भवति । विद्युतमिति वि—द्युतम् । एव । अस्मै ।
 जनयित्वा । वर्षयति । अवाशृङ्गः । भवति । वृष्टिम् ।
 एव । अस्मै । नीति । यच्छति । (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं ग्रामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः धुताः ॥ १ ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्वन्तराणि
 विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्ताति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः

प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एताः सौरीः श्वेतां

वशामाऽलभन्त तथैवास्मिन् रुचमदधुः, इति ।

आदित्याविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयाः ॥

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां सौरीं
श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यं स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ॥

खादिरं बाधितुं विधत्ते—

वैल्वो यूपो भवत्यसौ वा आदित्यो
यतोऽजायत ततो विल्व उदतिष्ठत्स-
योन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति ।

श्रीसूक्तेन विल्वोत्पत्तिरान्नायते—“ आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वन-
स्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः
संतापरूपात्मकाशादध्वूर्ध्वं तव मियो विल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या
वशाया वैल्वे यूपे सति सूर्यविल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्म-
वर्चसमपि सयोन्येव संपद्यते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामध्ययनानु-
ष्ठानादिप्रवृत्तिस्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम् ॥

अभिचरतः कंचित्पशुं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्, इति ।

पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी ॥

तस्य पशोः प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव
भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते, इति ।

एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पतिदे-
वताकेन कर्मणा हिनस्ति ॥

ब्रह्मणश्चतुर्मुसस्य हेमवर्णस्याद्बभ्रुकर्ण्या ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशे-
षणं प्रशंसति—

बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै, इति ॥

पूर्ववच्चोदकप्राप्तं धाधितुं विधत्ते—

स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्र-
मेवास्मै प्र हरति शरमयं वह्निः शृणाल्ये-
वैनं वैभीदक इध्मो भिनत्स्येवैनम्, इति॥

अग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकापिनः पशुं विधत्ते—

वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोप-
नमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र
यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो भवति
वैष्णवो ह्येव देवतया समृद्धयै, इति ।

राजसूये वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्द्वामनस्य विष्णुदेवत्व-
त्वम् ॥

विधत्ते—

त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा
वै पशूनां मिथुनानां प्रजनयिता त्वष्टा-
रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै पशून्मिथुनान्प्र जनयति, इति ।

यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनवृद्ध्यां सत्यां इमंशुनिर्गमनात्प्राग्यो-
पित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्ये-
वाश्वे योपित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वडवः । स च त्वष्टुः प्रियः । रेतसः
सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्मिथुनप्रजनयितृत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

प्रजा हि वा एतस्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमा-
न्त्सन्वडवः साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे, इति ।

यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशुं स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः पशवश्च प्रविशन्ति,
अत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये मौढं समीचीनमश्वमानीय तत्राऽऽरोह-

(ब्रह्मयज्वेदशामादीनां पशुविधिः)

यितृत्वाय प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नामयोपिस्त्रभ्रान्त्या तदारोहणम्, अथ तदानीं प्रजापशुमृत्तेरेष स्वतः पुषानपि सन्स्त्रीनामधारी वडवो भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव गीघ्रमेव प्रजां पशून्ग्रामोति ॥

परकीयसेनायामीदृशमेव शूरतमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकाभिनः पशुं विधत्ते—

मैत्रं श्वेतमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते
समयकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति, इति ।

एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा संनयति योजयति । यद्वा वैरिणो मित्रत्वमापाद्य तेन मित्रेण योजयति ॥

यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवदितुं परिमाणा-
धिक्यं विधत्ते—

विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनम्, इति ।

एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्वकार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवैनं संधिकाभिनं संधिघटकत्वेन परो राजा मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति ॥

विधत्ते—

प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः
प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशो प्रजापतिमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति, इति ।

सर्वस्रष्टृत्वेन दृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितृत्वम् ॥

घनच्छन्ने सवितरि तीव्रदृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिमेत्य
पशुविशेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे, इति ॥

कृत्स्नशरीरे काष्ण्यमाप्ताबुदराद्यधस्तनप्रदेशविशेषेषु श्वैत्यमिध्रणं विधत्ते—

शबलो भवति विद्युतमेवास्मै
जनयित्वा वर्षयति, इति ।

श्वेत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम् ॥

कर्णसमीप एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति ॥, इति ॥

अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठ-
केऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

वरुणः सुपुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ताः स्वयै देव-
ताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्य-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी ह्येषा देवताया समृद्धयै मैत्रः
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौपंधीनां
च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओपंधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओपंधीनां च रसमुपं

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौपंधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावरुद्वयै विशाखो यूषो भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्वयै मैत्रं श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति
 मित्रेणैवास्मै वरुणं शमयति यद्धारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वव्रतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 मांश्विनीं यभीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजयां पशुभिः (४) ।

(अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्पञ्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

वरुणम् । सुपुवाणम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् ।

न । उपेति । अनमत् । सः । एताम् । वारुणीम् ।
 कृष्णाम् । वशाम् । अपश्यत् । ताम् । स्वयै ।
 देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । तम् ।
 अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । उपेति । अनमत् । यम् ।
 अलम् । अन्नाद्यायेत्यन्न—अद्याय । सन्तम् । अन्ना-
 द्यमित्यन्न—अद्यम् । न । उपनमेदित्युप—नमेत् ।
 सः । एताम् । वारुणीम् । कृष्णाम् । वशाम् । एति ।
 लभेत । वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्य-
 न्न—अदः (१) । एव । भवति । कृष्णा । भवति ।
 वारुणी । हि । एषा । देवतया । समृद्ध्या इति
 सम्—ऋद्ध्यै । मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत ।
 वारुणम् । कृष्णम् । अपाम् । च । ओषधीनाम् ।
 च । संधाविति सं—धौ । अन्नकाम इत्यन्न—कामः ।
 मैत्रीः । वै । ओषधयः । वारुणीः । आपः । अ-
 पाम् । च । खलु । वै । ओषधीनाम् । च । रसम् ।
 उपेति । जीवामः । मित्रावरुणाविति मित्रा—व-
 रुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अन्नम् ।

(अन्नाद्यकामार्दानां पशुविधिः)

प्रेतिं । यच्छतः । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव ।
 भवति (२) । अपाम् । च । ओषधीनाम् । च ।
 संधाविति सं—धौ । एति । लभते । उभयस्य ।
 अवर्द्ध्या इत्यव—र्द्ध्यै । विशाख इति वि—
 शाखः । यूपः । भवति । द्वे इति । हि । एते इति ।
 देवते इति । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । मैत्रम् ।
 श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् । ज्योतां-
 मयावीति ज्योक्—आमयावी । यत् । मैत्रः । भवति ।
 मित्रेण । एव । अस्मै । वरुणम् । शमयति । यत् ।
 वारुणः । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । एनम् ।
 वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति । उत ।
 यदि । इतासुरितीति—असुः । भवति । जीवति ।
 एव । देवाः । वै । पुष्टिम् । न । अविन्दन् (३) ।
 ताम् । मिथुने । अपश्यन् । तस्याम् । न । समितिं ।
 अराधयन् । तौ । अश्विनौ । अत्रूताम् । आवयोः ।
 वै । एपा । मा । एतस्याम् । वद्ध्वम् । इति । सा ।
 अश्विनोः । एव । अभवत् । यः । पुष्टिकाम इति
 पुष्टि—कामः । स्यात् । सः । एताम् । आश्विनीम् ।
 यमीम् । वशाम् । एति । लभेत । अश्विनौ । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।

धावति । तौ । एव । अस्मिन् । पुष्टिम् । धत्तः ।
 पुष्यति । प्रजयेति । प्र—जया । पशुभिरिति
 पशु—भिः । (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

तान्यशूनष्टमेऽनुवाके विधायाथ नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशुन्विधित्सुरादौ
 रुचित्पशुं विधातुं प्रस्तौति—

वरुणः सुपुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स

एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ताः

स्वायै देवताया आऽलभत

ततो वै तमन्नाद्यमुपानमत्, इति ।

सुपुवाणं सोमाभिषेवं कृतवन्तस् ॥

विधत्ते—

यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां

वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव

स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं

प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति कृष्णा भवति

वारुणी ह्येषा देवतया समृद्ध्यै, इति ।

धनिकः प्रमानक्षुं योग्याय शाल्यन्नपायसादिभोज्याय समर्थोऽपि संविधा-

(अमायकामादीनां पशुविधिः)

तमनुप्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्यमुखेन प्रकाश-
मावृत्य काष्ण्यं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्वत्वम् ॥

द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रः श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौष-
धीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो
वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां
च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं
प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवति, इति ।

संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो व्याख्यातवान्—
“अपां चौषधीनां च संधाविति प्राटपि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि वाऽपां चौष-
धीनां च संधौ” इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः । ओषधी-
नामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्तः ॥

एतदेवाभिप्रेत्य संधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनां च संधावा-
लभतं उभयस्यावरुद्धयै । इति ॥

यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते—

विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्धयै, इति ।

विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो दर्शयति—“विशाखो
यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यदोर्पर्युभे शाखे अष्टाश्री सचपाळे
स्याताम्” इति ॥

दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रः श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगा-
मयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरु-
णः शमयति यद्धारुणः साक्षादेवेनं वरुण-
पाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ।

मित्रो हि कूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुणपाशान्मोचयति । तयोः
पृथगुपक्रमः ॥

पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्तां मिथुनेऽ-
पश्यन्तस्यां न समराधयन्ताव-
श्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां
वदध्वमिति साऽश्विनोरेवाभवत्, इति ।

प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिथुने पशुमिथुने च संभवतीत्येवं
देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्राधयितुं शक्ता नाभूवन् ।
तदानीमश्विनावब्रूतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संवन्धिनी । तस्मादेतस्यां पुष्टावा-
घाभ्यां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-
रधीनाऽभवत् ॥

विधत्ते—

यः पुष्टिकामः स्यात्स एतामाश्विनीं
यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं
धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः ॥, इति ॥

एकस्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ, तयोर्मध्ये या स्त्री सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

वा॒श्विनं धू॒म्रल॑लाम॒मा ल॑भेत् यो दु॒र्व्री-
ह्म॒णः सोमं पिपा॑सेद॒श्विनौ वै दे॒वाना॒मसो॑म-
पावास्तां॒ तौ प॒श्चा सोम॑पी॒थं प्राऽऽप्नु॑ताम-

(नैमित्तिकपशुविधि.)

श्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाह्यः सोमं पिपा-
 सत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोषं धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनः सोम-
 पीथो नमति यद्धूमो भवति धूमिमाणमेवा-
 स्मादपं हन्ति ललामः (१) भवति सुखत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायुव्यं गोमृगमा लभेत्
 यमजंघ्निवाः समभिशः सैयुरपूता वा एतं वायु-
 च्छति यमजंघ्निवाः समभिशः सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्रौमृगो नैवैष ग्रामे
 नारण्ये यमजंघ्निवाः समभिशः सन्ति वायुर्वै
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोषं
 धावति स एव (२) एनं पवयति परां च वा
 एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विंशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोषं धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमपं हन्ति प्रतीच्यस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
 हते (३) ॥

(ललामः स एव पट्टचत्वारिंशः शब्दः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

अ॒श्विन॒म् । धूम्र॑ल॒लाम॒मिति॑ धूम्र—ल॒लाम॒म् ।
 एति॑ । ल॒भेत॒ । यः । दु॒र्वा॒ह्मण॒ इति॑ दुः—ब्रा॒ह्मणः॑ ।
 सोम॑म् । पिपा॑सेत् । अ॒श्विनौ॑ । वै । दे॒वाना॑म् ।
 अ॒सोम॑पा॒वित्य॑सोम—पौ । आ॒स्ताम् । तौ । प॒श्वा ।
 सोम॑पी॒थमिति॑ सोम—पी॒थम् । प्रेति॑ । आ॒प्नुता॑म् ।
 अ॒श्विनौ॑ । ए॒तस्य॑ । दे॒वता॑ । यः । दु॒र्वा॒ह्मण॒ इति॑
 दुः—ब्रा॒ह्मणः॑ । सोम॑म् । पिपा॑सति । अ॒श्विनौ॑ ।
 ए॒व । स्वेन॑ । आ॒ग॒धेये॒नेति॑ भा॒ग—धेये॑न । उ॒पेति॑ ।
 धा॒वति॑ । तौ । ए॒व । अ॒स्मै । सोम॑पी॒थमिति॑ सोम—
 पी॒थम् । प्रेति॑ । य॒च्छतः॑ । उ॒पेति॑ । ए॒नम् । सोम॑—
 पी॒थ इति॑ सोम—पी॒थः । न॒मति॑ । यत् । धूम्रः॑ ।
 भ॒वति॑ । धूम्रि॑मा॒र्णम् । ए॒व । अ॒स्मात् । अ॒पेति॑ ।
 ह॒न्ति । ल॒लामः॑ (१) । भ॒वति॑ । मु॒खतः॑ । ए॒व ।
 अ॒स्मिन् । तेजः॑ । द॒द्याति॑ । वा॒य॒व्यम् । गो॒मृग॑मिति॑
 गो—मृ॒गम् । एति॑ । ल॒भेत॒ । यम् । अ॒ज॒त्रि॒वा॒सम् ।

(नैमित्तिकपशुविधिः)

अभि॒श॒सै॒युरि॒त्य॒भि—श॒सै॒युः । अ॒पू॒ता । वै ।
 ए॒तम् । वाक् । ऋ॒च्छ॒ति । यम् । अ॒ज॒घ्नि॒वा॒सम् ।
 अ॒भि॒श॒स॒न्ती॒त्य॒भि—श॒स॒न्ति । न । ए॒षः । ग्रा॒म्यः ।
 प॒शुः । न । आ॒र॒ण्यः । यत् । गो॒मृ॒ग इ॒ति । गो—
 मृ॒गः । न । इ॒व । ए॒षः । ग्रा॒मे । न । अ॒र॒ण्ये । यम् ।
 अ॒ज॒घ्नि॒वा॒सम् । अ॒भि॒श॒स॒न्ती॒त्य॒भि—श॒स॒न्ति ।
 वा॒युः । वै । दे॒वाना॑म् । प॒वि॒त्रम् । वा॒युम् । ए॒व ।
 स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति ।
 सः । ए॒व (२) । ए॒नम् । प॒व॒य॒ति । परा॑ची । वै । ए॒तस्मै॑ ।
 व्यु॒च्छ॒न्तीति॑ वि—उ॒च्छ॒न्ती । वीति॑ । उ॒च्छ॒ति ।
 तमः॑ । पा॒प्मानं॑म् । प्रेति॑ । वि॒श॒ति । यस्य॑ । आ॒श्वि॒ने ।
 श॒स्य॒माने॑ । सूर्यः॑ । न । आ॒विः । भ॒व॒ति । सौ॒र्यम् ।
 बहु॑रूपमिति बहु—रूपम् । एति॑ । ल॒भे॒त । अ॒मुम् ।
 ए॒व । आ॒दि॒त्यम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—
 धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व । अ॒स्मात् ।
 तमः॑ । पा॒प्मानं॑म् । अ॒पेति॑ । ह॒न्ति । प्र॒ती॒ची ।
 अ॒स्मै । व्यु॒च्छ॒न्तीति॑ वि—उ॒च्छ॒न्ती । वीति॑ । उ॒च्छ॒ति ।
 अ॒पेति॑ । तमः॑ । पा॒प्मानं॑म् । ह॒ते । (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छन्तौ दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्वाह्यणस्य सोमपानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वाह्यणः
सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोमपावास्तां
तौ पश्वा सोमपीथं प्राऽऽप्नुतामश्विनावेतस्य
देवता यो दुर्वाह्यणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति तवेवास्मै सोमपीथं
प्र यच्छत उपैनः सोमपीथो नमति यद्धूम्रो
भवति धूम्रिमाणमेवास्मादप हन्ति ललामो
भवति सुखत एवास्मिन्तेजो दधाति , इति ।

मलिनश्वैत्यं धूम्रत्वम् । ललाटे शौक्ल्येन लाञ्छितोऽवशिष्टे शरीरे धूम्र-
वर्णः पशुरश्विनोः म्रियः । दुर्वाह्यणलक्षणं बौधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्वाह्यणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ॥ ” इति ॥

पूर्वोक्तपुनरुक्तप्रपञ्चौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्वा-
ह्यणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने श्रद्धालुत्वेनेच्छावच्चे सति दुर्वाह्यणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहब्राह्मणे तौ देवा अश्ववन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ
भिषजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । पश्वाद्यज्ञस्य च्छिन्नं
शिरः प्रतिसंधाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । तदपि तत्रैवाऽऽ-
स्नातम्—“ तौ वहिष्यवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ” इति ।
अतः समानशीलत्वादुर्वाह्यणस्य सोमं पिपासोरश्विनौ देवता । पशोर्धूम्रत्वव-
र्णेन दौर्वाह्यण्यलक्षणं धूम्रिमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्ल्येना-
स्मिन्मुखत एव मुख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो धत्ते ॥

(नैमित्तिरूपशुविधिः)

मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं विधत्ते—

वायव्यं गोमृगमा लभेत यमजघ्निवाः-
समभिश्च॑सेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमज-
घ्निवाः॑समभिश्च॑सन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नाऽऽ-
रण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये
यमजघ्निवाः॑समभिश्च॑सन्ति वायुर्वै देवानां
पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं पवयति , इति ।

गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्दृष्टभात्कस्यांचिन्मृग्यामुत्पन्नो गोमृगः ।
उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चयम् । कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथाऽपि
शङ्कया तादृशं यं पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य पुरु-
षस्य ब्रह्महेत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं निन्दारूपा
वारूशङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा ग्रामोत्येव । तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैव विहितो
गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आरण्यो
दृष्टभादुत्पन्नत्वात् । अभिश्चस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यवहा-
राभावात्, नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
पवित्रत्वं द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि च ॥ ” इति ॥

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिद्वैकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि
निन्दन्तु नाम ते, तथाऽप्यसावभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ॥

सोमयागमध्य आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भावं निमित्तीकृत्य कंचि-
त्पशुं विधत्ते—

पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः
पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने
सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामु-

मेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्यु-
च्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानः हते ॥, इति॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्रसंख्याकाभिर्ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमा-
श्विनम् । तच्चातिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठितेषूपःकालात्प्राग्वे-
लायामारब्धव्यम् । तस्मिन्शस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा मेघाद्यावरण-
मन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य तदानीं नाऽऽ-
विर्भवेत्, एतस्मै यजमानायेयं रात्रिर्व्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती सती न सम्य-
क्प्राप्नोति, किं तु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरक्ता सती प्रभातं
प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं पाप्मानं
च प्रविशति, तादृशस्यायं पशुः । स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची संमुखी
तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एवादशोऽनुवाकः ।)

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्ध
वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रं सुहवं
हवामहेऽहोमुचं सुकृतं देव्यं जनम् । अग्निं
मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी म-
रुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसुहा
ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नामं (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यत्तृपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिर्रभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः सः शिंशातु । सं नो देवो
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभी रुद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संवभ्रुवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः समं-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रणवा
 नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिपो वनामहे सः हव्या मा-
 नुषाणाम् । उत द्युम्नस्य शवसः (३) ऋ-
 तस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 सुम्नमादित्यासो भवंता मृडयन्तः । आ वोऽ-

वीचीं सुमतिर्वृत्त्यादुहोश्चिद्या वरिवोवित्त-
 राऽसत् । शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप-
 क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो
 न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृतावानश्वयमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमीधारयन्त्रीरुत द्यून्त्रीणि व्रता
 विदधे अन्तरैषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्यानु क्ष-
 त्रियाः अथ आदित्यान्याचिपामहे । सुमृडी-
 काः अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्वयां चिद्वसवो धीर्यां चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षमिहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु
 श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या
 च मृडय । त्वामवस्युरा चके । तत्त्वां यामि
 ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विभिः । अहेडमानो वरुणेह वोध्युरुशंस मा

न आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाग्निः स२ शवंसो रक्षमाणा धीर्यां चिदेकालपञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एषंसावादित्यो दशर्षभामिन्द्रो
वलस्यं बार्हस्पत्यं वपदकारोऽसौ सौरीं वरुणमाश्विनमिन्द्रं वो नर एका-
दश (११) ॥

वायव्यमाग्नेर्यो कृष्णग्रीवीमसावादित्यो वा अहोरात्राणि वपदकारः प्रजन-
यिता हुवे तुराणां पञ्चपष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । इन्द्रम् । नरः ।
मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । या । वः । शर्म ।
भरेषु । इन्द्रम् । सुहवमिति सु—हवम् । हवामहे ।
अ२होमुचमित्य२हः—मुचम् । सुकृतमिति सु—क-
तम् । दैव्यम् । जनम् । अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् ।
सातेयं । भगम् । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृ-
थिवी । मरुतः । स्वस्तये । ममत्तुं । नः । परिज्मेति

परि—ज्मा । वसर्हा । ममत्तुं । वातः । अपाम् ।
 वृषण्वानिति वृषण्—वान् । शिशीतम् । इन्द्रापर्व-
 तेतीन्द्रा—पर्वता । युवम् । नः । तव । नः । विश्वे ।
 वरिवस्यन्तु । देवाः । प्रिया । वः । नाम (१) ।
 हुवे । तुराणाम् । एति । यव । तृषव । मरुतः ।
 वावशानाः । श्रियसे । कम । भानुभिरिति भानु—
 भिः । समिति । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिरिति
 रश्मि—भिः । ते । ऋक्भिरित्यूक्—भिः । सुखादय
 इति सु—खादयः । ते । वाशीमन्त इति वाशि—
 मन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य ।
 मारुतस्य । धाम्नः । अग्निः । प्रथमः । वसुभिरिति
 वसु—भिः । नः । अव्याव । सोमः । रुद्रेभिः ।
 अभीति । रक्षतु । तमना । इन्द्रः । मरुद्भिरिति मरु-
 व—भिः । ऋतुधेत्युतु—धा । कृणोतु । आदित्यैः ।
 नः । वरुणः । समिति । शिश्रातु । समिति । नः ।
 देवः । वसुभिरिति वसु—भिः । अग्निः । समिति(२) ।
 सोमः । तनूभिः । रुद्रियाभिः । समिति । इन्द्रः ।
 मरुद्भिरिति मरुव—भिः । यज्ञियैः । समिति । आ-
 दित्यैः । नः । वरुणः । अजिज्ञिपव । यथा । आदि-
 त्याः । वसुभिरिति वसु—भिः । संवभूवुरिति सं—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बभ्रूवुः । मरुद्भिरिति मरुद्—भिः । रुद्राः । समजा-
नतेति सम्—अजानत । अभि । एवा । त्रिणाम-
त्रिति त्रि—नामन् । अहृणीयमानाः । विश्वे ।
देवाः । समनस इति स—मनसः । भवन्तु । कुत्र ।
चिद् । यस्य । समृताविति सम्—ऋतौ । रण्वाः ।
नरः । नृपदन् इति नृ—सदने । अर्हन्तः । चिद् ।
यम् । इन्धते । संजनयन्तीति सं—जनयन्ति ।
जन्तवः । समिति । यद् । इयः । वनामहे । समिति ।
हव्या । मानुषाणाम् । उत । द्युमस्य । शवसः (३) ।
ऋतस्य । रश्मिम् । एति । ददे । यज्ञः । देवानाम् ।
प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत ।
मृडयन्तः । एति । वः । अर्वाचा । सुमतिरिति सु—
मतिः । वृष्ट्याद् । अ॒होः । चिद् । या । वरिवो-
वित्तरेति वरिवोविद्—तरा । असद् । शुचिः । अपः ।
सूयवसा इति सु—यवसाः । अदव्यः । उपेति ।
क्षेति । वृद्धवया इति वृद्ध—वयाः । सुवीर इति
सु—वीरः । नकिः । तम् । घ्नन्ति । अन्तितः । न ।
दूराद् । यः । आदित्यानाम् । भवन्ति । प्रणीताविति
प्र—नीतौ । धारयन्तः । आदित्यासः । जगद् ।
स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपा इति

गो—पाः । दीर्घाधिय इति दीर्घ—धियः । रक्षमाणाः
 (४) । असुर्यम् ऋतावान् इत्यृत—वानः । चर्य-
 मानाः । ऋणानि । तिस्रः । भूमीः । धारयन् ।
 ब्रीन् । उत । द्यून् । ब्रीणि । व्रता । विदथे । अन्तः ।
 एषाम् । ऋतेन । आदित्याः । महि । वः । महि-
 त्वमिति महि—त्वम् । तत् । अर्यमन् । वरुण ।
 मित्र । चारु । त्यान् । नु । क्षत्रियान् । अवः ।
 आदित्यान् । याचिषामहे । सुमृडीकानिति सु—मृ-
 डीकान् । अभिष्टये । न । दक्षिणा । वीति । चिकि-
 ते । न । सुव्या । न । प्राचीनम् । आदित्याः । न ।
 उत । पश्वा । पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या ।
 चित् (५) । युष्मानीतः । अभयम् । ज्योतिः ।
 अश्याम् । आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षी-
 महि । शर्मणा । शंतमेनेति शं—तमेन । अनागा-
 स्त्व इत्यनागाः—त्वे । अदितित्व इत्यदिति—त्वे ।
 तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोपमाणाः ।
 इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च ।
 मृडय । त्वाम् । अवस्युः । एति । चके । तत् । त्वा ।
 यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । एति । शास्ते ।
 यजमानः । हविर्भिरिति हविः—भिः । अहेडमानः ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरु—शंस । मा ।
नः । आयुः । प्रेति । मोषीः (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दौर्वाह्यण्याभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥ १ ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रचरोरुर्ध्वं द्विहविष्का काचि-
दिष्टिरेवमात्रायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्धेपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव
मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव
भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ॥

मरुतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिश्रयणम्,
इह तु तद्वाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विष्टृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिकयोपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदे-
वत्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्विषो विभागेनावधारणार्थं
भिन्नाग्रावधिश्रयणम् ॥

तत्रत्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

ईदृश्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्पदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृमित्रभृत्यादीनवरुन्धे ॥

प्रकृतौ सामिधेनीसंघानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुच्यमानासु मारुतम् ” इति । यजमानस्यानुकूलं वर्त्तनं वर्त्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्तमा ॥

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समान्नातानां प्रतीकां नुदाहरति—

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो

यद्व वो दिवो या वः शर्म ।, इति ।

प्रथमं युगं पष्ठप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितं, द्वितीयं युगं तु पञ्चमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

उक्तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावघ्न्यूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावघ्न्यूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्त्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेयस्यावदानकाले पुरोनुवाक्याप्रैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव प्रैषं वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्याप्रैषोऽन्यविषयश्च याज्याप्रैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति । तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितृहाणा विशेषेण परस्परं हिंसा कुर्वाणास्तिष्ठन्ति ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कलहसमाधानकामस्य तामेवेष्टिं विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्परन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

कल्परन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिताः स्निग्धा भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्ट्योः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ॥

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव धेदथैन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति ध्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा सत्यत्र सकृदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रिय-सामर्थ्ययुक्तान्करोति ॥

अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधाट्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाट्यं, तच्च पूर्वमेवोपानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाट्यं पूर्वयं यस्मिन्वाससि तदुपाधाट्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“ उपाधाट्यपूर्वयं वासो दक्षिणा (णेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । तादृशस्य वाससो दानं सजातानामुपहित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ॥

अस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

भरोष्विन्द्रः सुहवः हवामहेऽहोमुचः सुकृतं
दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणः सातये
भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये । , इति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु श्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु हवामह आह-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य श्रेयसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, सुहृवं सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं,
सुकृतं शोभनं हितं करोतीति सुकृतं सुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयि-
तारं वृष्टिद्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतर-
वहुदेवविषयत्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ॥

तत्रैव याज्यामाह—

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो
अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रापर्वता
युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।, इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिज्मा । स च नोऽस्मान्म-
मत्तु हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममत्तु वातो नो
ममत्तु । अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममत्तु । पर्वतशब्देन कैलासादि-
पर्वतवासिदेवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिम-
वतो हस्तीति देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्जिशीतं तनू कुरु-
तम् । पापबहुलानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे
देवा नोऽस्मान्वरिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ पृश्निष्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्निष्यै वै पयसो
मरुतो जाताः पृश्निष्यै मियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव
स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्यै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पृश्निः श्वेता गौस्तादृश्या गोर्मरुतां मियंगूनां (णां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रान्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृश्निष्यै मियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनु-
वर्तते । एकोदरत्वात्प्रियंगूनां (णां) मरुदेवत्वम् ॥

विधत्ते—

“ मियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा
पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवात्र रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशून्व
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगा-
द्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपद-
(दा)त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ॥

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—

प्रिया वो नाम हुवे तुराणाम् ।

आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ।, इति ।

हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम
प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्माद्युयं तृपत्तृप्तिं वावशानाः काम-
यमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ॥

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे

ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो

विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ।, इति ।

ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभि-
र्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं दृष्ट्वा भूमिं सम्यक्से-
क्तुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋक्भिर्याज्यापुरोनुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः
सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो
वाशीमन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्मिणः स्वगृहान्प्रति गति-
मन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः
प्रियस्य मारुतस्य धाम्नो मरुतां संवन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विद्रे लब्धवन्तः ॥

इष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्मै
ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण
आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसु-
मते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडा-
शमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि
समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्येष्ठो भविष्यामि नेतर
इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं मियरहिताः सन्तः सेनां
चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहि-
तोऽग्निरकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्र-
स्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजाप-
तिमुपसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसाम-
ध्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्पगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्पगज्ञायतेऽ-
भ्यनुज्ञायते ययेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वा-
न्नास्ति कस्यचित्प्राधान्यं, किं तु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह
त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ॥

विधत्ते—

“ यः समानैर्मियो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे-
कादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना
अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति । ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ११] इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्पगभ्यनुजानन्ति ।
ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासायितृतमः पालको भवति ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभि-
रग्निं रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा
कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु । इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोम-
स्त्वना स्वयमेव भीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र ऋतुधा तत्तद-
तुचितभोगधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशि-
शातु संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु ॥

तत्रैव याज्यामाह—

सं नो देवो वसुभिरग्निः सः सोमस्त-

नूभी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः
समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्र-
संयन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित
इन्द्रः समजिज्ञिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत् ॥

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

यथाऽऽदित्या वसुभिः संवभूवुर्मरुद्भी रुद्राः
समजानताभि । एवा त्रिणामन्नहृणीय-
माना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु । इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या
अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संवभूवुः संगताः प्रीतियुक्ता वभूवुः,
यथा चेन्द्रसमीपवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत
ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरू-
पाणि हव्यवाहनकव्यवाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे
त्रिणामन्नेवा, एवमेव यथा रुद्रादयस्तद्विश्वे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपव-
र्तिनो देवाः सर्वेऽहृणीयमाना वैरिभिरनपहियमाणविभूतयः समनसः परस्परं
समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र चत्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरो-
नुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया अपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति
विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरोनुवाक्यादिभेदो नास्ति ॥

अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृपदने ।
अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः । इति ।

यस्य स्विष्टकृदेवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृपदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणान्तिष्ठन्ति, किं च यं स्विष्टकृ-
देवमर्हन्तश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं प्रज्वलयन्ति,
प्रज्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति,
तादृशः स्विष्टकृदेवः प्रसीदत्विति शेषः ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था
देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।
दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृ-
तावानश्वयमाना ऋणानि ।, इति ।

आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवाति वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽ-
परुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र
तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः ।
विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता दीर्घेषां ते
दीर्घाधियः, असवः प्राणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हित-
मिदं कर्मासुर्यम्, यद्वा राक्षसवद्बाधको राजाऽसुरस्तन्निवारणायोपयुक्तमिदं
कर्मासुरत्वमिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, ऋतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयामं
इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता ऋतावानः, ऋणानि चयमाना अपरोद्धवैरिणो
दारिद्र्यसंपादनेन बहून्पुणानि संपादयन्तः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीरुत यून्त्रीणि व्रता विदथे
अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ।, इति ।

हेऽर्यमन्वरुण मित्र, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलब्धिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या
वो युष्माकं तन्महित्वं माहात्म्यं चारु रमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहा-
त्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्वारितवन्तः ।
अपि च त्रीन्यून्मर्यचन्द्रवद्विगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य
प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यव-
हिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषां-
चिन्मनम् । एतदेवाभिमेत्य श्रूयते—“ सुपुत्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ”

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्नि-
रनुसमारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किं चैषां
यजमानानां विद्ये यज्ञे यानि त्रीणि व्रतान्यन्तः स्थितानि मनोवाकायकर्म-
निष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि ऋतेन पाल-
यिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ॥

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाद्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे
सोऽस्ति । तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमे-
वास्मै राज्यमनु मन्यते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चार-
यन्नस्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिशब्दवाच्या,
सैवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ॥

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिपं कुरुते” [सं० का० २ प्र० ३
अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमस्त्विति शेषः ॥

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति” [सं० का० २ प्र० ३
अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ॥

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“उष मेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानमित्याह
मारुती वै विद्व्येष्टो विशपतिर्विशैवैनः राष्ट्रेण समधेयति” [सं० का० २
प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सुष्ठुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतोऽयूपमेना विशपतिनैतेन विरोधिना
राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षिमाणमपरुध्यमानं राजान-

मभिमुखीकृत्योपमेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विप्रपतिनेति यदुक्तं तत्र या विप्रजा सा मरुतामधीनत्वान्मारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन विप्रपतिना सह योद्धुमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः । एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति—
 “ हविष्कृता वाचं विसृज्योप मेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदैकदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं निवपति ” इति ॥

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विधत्ते—

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्वीहीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विद्विशमेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्ग्राहोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः—
 अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभायाः परस्तादन्तःपुरे गत्वा गृहं हितं वदति तस्य गृहाद्वीहीनाहरेत् । विद्वश्चन्द्र-
 वाच्यायाः प्रजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ॥

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय कृष्णैर्वारुण-
 चरुं विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विहनवगतः राष्ट्रमित्याहुर्गे कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्धारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् । यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्वद्राष्टस्य वरुणो देवता, ततस्तयो-
 स्तुष्ट्या तदुभयं प्राप्यते ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्माणि पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र गुरुहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्यान्नु क्षत्रियां अव आदित्यान्या-
चिषामहे । सुमृडीकां अभिष्टये ।, इति ।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यान्म-
त्यवो याचिषामहे रक्षणं प्रार्थयामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे
माहात्म्यं प्रपञ्चितं त्यान्नु तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमृडीकान्सुष्ठु सुख-
पितृन् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या
न प्राचीनमादित्या नोत पश्वा ।
पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मा-
नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ।, इति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन
व्यामूढचित्तः सन्किमपि न विचिकिते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिण-
मिदं सव्यमिदं प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि । क
इव, पाक्या चित्पाक्य इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं
पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरिपक्वधीर्बाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं
धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो बाल इत्यर्थः । युष्मानीतो युष्माभिः स्वकीयां
विशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम् ॥

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षी-
महि शर्मणा शंतमेन । अना-
गास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं
यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ।, इति ।

यजमाना वयमादित्यानां संवन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन युक्ताः शर्मणा शतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सक्ता भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्व-
दैवास्त्रण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोपमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरास-
स्त्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु ॥

कृष्णव्रीहिचरौ पुरोनुवाक्यामाह—

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च
मृडय । त्वामवस्युरा चके ।, इति ।

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय
सुखय । अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छब्दयामि
प्रार्थयामि ॥

तत्रैव याज्यामाह—

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा
शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहे-
डमानो वरुणेह वोध्युरुशंस
मा न जायुः प्र मोपीः ॥, इति ॥

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा यन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहेटमानः क्रोधरहित इह
कर्मणि वोधि अस्मद्विज्ञापनां वुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमा-
युर्मा प्रमोपीर्मा विनाशय ॥

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिवध्येत तदानीं
विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो” भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यं
विशोऽवगन्तोरिति निर्वपदादित्या एवमेव भागधेयं मेप्सन्तो विशमव गम-
यन्ति ” [सं० का० २ म० ३ अ० १] इति ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इममित्यादिनिर्वापमन्त्रोऽत्रैवोत्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्या-
स्तदीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं व्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किम-
र्थम् । अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वापे
सत्यादित्याः स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं
प्रापयन्ति ॥

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेपायामुप हन्यादिदमहमादि-
त्यान्वभ्राम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं वद्धवीरा विश-
मव गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्वन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं वध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।
अनेन मन्त्रेणाश्वत्थजन्यान्त्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीपायां
कीलप्रक्षेपेण वधीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव वद्धवीराः सन्तः
स्वकीयान्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ॥

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्त्सं नक्षो-
दनपरुध्यमेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीपायां शङ्कुवः कीलिताः । इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुवन्धनं
विशेषः ॥

तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्धृक्षविशेषं विधत्ते—

“आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव
गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

शङ्कुसंख्यां विधत्ते—

“सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति । ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।
 भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रियंगवे चरौ ॥ १ ॥
 अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।
 यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥ २ ॥
 यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।
 त्याधुत्रयं शुक्लचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥
 एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥ ३ ॥ ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
 यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एका-
 दशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्येन्द्राणां दिशाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टा इन्द्रा-
ग्नी अपांगूहताः सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
वै मे प्रजा अपावृक्षतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तावस्मै प्रजाः
प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपं
गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते ऐ-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
ग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
वृद्धक्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः सङ्ग्राममु-

* एतदाद्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यान पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पृथग्विस्तरेण
न कृतं भाष्यकृता । किं त्वेतत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे सक्षेपेण पथरूपेण कृतमस्तीति
बोध्यम् । किं चैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण कृतमित्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्ती-
त्येतेषामेकादशानामनुवाकानामश्वरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

पप्रयात्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं निः (२) वपे-
त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निद्राग्नी एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
तः सङ्ग्रामं वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-
ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं
निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
(३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यध्यतेऽप वा
एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
मैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यन्नि-
न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूपा वा इ-
न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मां
इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चरुं
निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
मेव प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्रमेकादशकपालमुपरिष्ठा-

(प्रजाकामादीन्प्रत्येन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पुष्पण-
मेवैकान्नचत्वारिंशच्च ।)

निर्वीर्येदस्यामेव प्रतिष्ठार्येन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पुष्पण-
मेवैकान्नचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः ।
असृजत । ताः । सृष्टाः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी ।
अपेति । अगूहताम् । सः । अचायव । प्रजापति-
रिति प्रजा—पतिः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । वै ।
मे । प्रजा इति प्र—जाः । अपेति । अघुक्षताम् ।
इति । सः । एतम् । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एका-
दशकपालमित्येकादश—कपालम् । अपश्यव । तम् ।
निरिति । अवपव । तौ । अस्मै । प्रजा इति
प्र—जाः । प्रेति । असाधयताम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—
अग्नी । वै । एतस्य । प्रजामिति प्र—जाम् । अपेति ।
गूहतः । यः । अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै ।

सन् । प्रजामिति प्र—जाम् । न । विन्दते । ऐन्द्राग्र-
मित्येन्द्र—अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—
कपालम् । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा—
कामः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी (१) । एव ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
तौ । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति ।
साधयतः । विन्दते । प्रजामिति प्र—जाम् । ऐन्द्राग्र-
मित्येन्द्र—अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—क-
पालम् । निरिति । वपेत् । स्पर्धमानः । क्षेत्रे । वा ।
सजातेष्विति स—जातेषु । वा । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—
अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
उपेति । धावति । ताभ्याम् । एव । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । वीति । पाप्मना ।
भ्रातृव्येण । जयते । अपेति । वै । एतस्मात् । इन्द्रि-
यम् । वीर्यम् । क्रामति । यः । सङ्ग्राममिति सम्—
ग्रामम् । उपप्रयातीत्युप—प्रयाति । ऐन्द्राग्रमित्ये-
न्द्र—अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् ।
निरिति (२) । वपेत् । सङ्ग्राममिति सम्—ग्रा-
मम् । उपप्रयास्यन्नित्युप—प्रयास्यन् । इन्द्राग्नी इती-
न्द्र—अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धे-

(प्रजाकामादीन्प्रत्येन्द्रामादिकाम्येष्टीनां विधिः)

येन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् ।
 इन्द्रियम् । वीर्यम् । धत्तः । सह । इन्द्रियेण ।
 वीर्येण । उप । प्रेति । याति । जयति । तम् ।
 सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् । वीति । वै । एषः । इन्द्रि-
 येण । वीर्येण । ऋध्यते । यः । सङ्ग्राममिति सं—
 ग्रामम् । जयति । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र—अग्रम् । एका-
 दशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् । जित्वा । इन्द्राग्नी
 इतीन्द्र—अग्नी । एव । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् (३) । धत्तः ।
 न । इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । अपेति ।
 वै । एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । क्रामति । यः ।
 एति । जनताम् । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र—अग्रम् । एका-
 दशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 जनताम् । एष्यन् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । धत्तः ।
 सह । इन्द्रियेण । वीर्येण । जनताम् । एति । पौष्ण-
 म् । चरुम् । अनु । निरिति । वपेत् । पूषा । वै ।

इन्द्रियस्य । वीर्यस्य । अनुप्रदातेत्यनु—प्रदाता । पृष-
णम् । एव (४) । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—
धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
इन्द्रियम् । वीर्यम् । अनु । प्रेति । यच्छति । क्षेत्र-
पत्यमिति क्षेत्र—पत्यम् । चरुम् । निरिति । वपेव ।
जनताम् । आगत्येत्या—गत्य । इयम् । वै । क्षेत्रस्य ।
पतिः । अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । ऐन्द्रा-
ग्रमित्यैन्द्र—अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—
कपालम् । उपरिष्ठात् । निरिति । वपेव । अस्याम् ।
एव । प्रतिष्ठायेति प्रति—स्थाय । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
उपरिष्ठात् । आत्मन् । धत्ते (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

अग्र्ये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्पथो वा एषोऽध्यप-
थेनेति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्यग्निमेव पथिकृतः

(दर्शयति क्रमानिमित्त रूपाधिकृतादीष्टिविधिः)

स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैन॑मप॒थात्प॒-
 न्था॒मपि॑ नयत्यन॒ड्वान्दक्षि॑णा व॒ही ह्ये॒ष
 समृ॑द्ध्या अ॒ग्नये॑ व्र॒तप॑तये (१) पु॒रो॒डाश॑म॒-
 ष्ठाक॑पालं॒ निर्व॑पेद्य आहि॑ताग्निः सन्न॑व्रत्यमि॒व
 चरे॑दग्निमे॒व व्र॒तप॑तिः स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑
 धावति॒ स ए॒वैनं॑ व्रतमा ल॑म्भयति॒ व्रत्यो॑
 भवत्य॒ग्नये॑ रक्षो॒घ्ने पु॒रो॒डाश॑म॒ष्ठाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पेद्यः रक्षा॑सि स॒चेर॑न्न॒ग्निमे॒व रक्षो॑हणः स्वेन॑
 भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॑द्रक्षा॒स्यप॑
 हन्ति॒ निशि॑तायां॒ निर्व॑पेद्य (२) निशि॑ता-
 याः हि रक्षा॑सि प्रे॒रते॑ संप्रे॒र्णान्ये॒वैना॑नि
 हन्ति॒ परि॑श्रिते याज॒येद्रक्ष॑सामन॒न्वव॑चाराय
 रक्षो॒घ्नी या॑ज्यानुवा॒क्ये भव॑तो रक्ष॑साः स्तृ॒त्या
 अ॒ग्नये॑ रु॒द्रव॑ते पु॒रो॒डाश॑म॒ष्ठाक॑पालं॒ निर्व॑पेद्यभि॒-
 चरे॑न्नेषा वा अ॒स्य घो॒रा त॒नूर्य॑दु॒द्रस्त॑स्मा ए॒वैन॑-
 नमा वृ॑श्चति ताज॒गार्ति॑मार्छे॒त्य॒ग्नये॑ सुर॒भिमत॑े
 पु॒रो॒डाश॑म॒ष्ठाक॑पालं॒ निर्व॑पेद्यस्य गा॒वो वा
 पु॒रु॒षाः (३) वा प्र॒मीये॑र॒न्यो वा॑ विभी॒या-
 दे॒षा वा॑ अ॒स्य भे॒षज्या॑ त॒नूर्य॑त्सुर॒भिमती॑
 तयै॒वास्मै॑ भे॒षजं॑ क॒रोति॑ सुर॒भिमत॑े भवति॒

पूतीगन्धस्यापहृत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
नैवैनं शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमव-
रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
मीयते जयति तं सङ्ग्रामम् (४) अभि
वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
शमयति तेषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह-
त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहा-
न्दहति (५) ॥

(व्रतपतये निशिंतायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

अग्नये । पथिकृत इति पथि—कृते । पुरोडा-
शम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरि-

(दर्शाद्यतिक्रमनिमित्तरूपाधिकृतादीष्टिविधिः)

ति । वपेत् । यः । दर्शपूर्णमासयाजीति
 दर्शपूर्णमास—याजी । सन् । अमावास्यामित्य-
 मा—वास्याम् । वा । पौर्णमासीमिति पौर्ण-
 मासीम् । वा । अतिपादयेदित्यति—पादयेत् ।
 पथः । वै । एषः । अधीति । अपथेन । एति । यः ।
 दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास—याजी । सन् ।
 अमावास्यामित्यमा—वास्याम् । वा । पौर्णमासीमिति
 पौर्ण—मासीम् । वा । अतिपादयतीत्यति—पाद-
 यति । अग्निम् । एव । पथिकृतमिति पथि—कृतम् ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धाव-
 ति । सः । एव । एनम् । अपथात् । पन्थाम् ।
 अपीति । नयति । अनड्वान् । दक्षिणा । वही ।
 हि । एषः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । अग्नये ।
 व्रतपतय इति व्रत—पतये (१) । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 यः । आहिताग्निरित्याहित—अग्निः । सन् । अब्र-
 त्यम् । इव । चरेत् । अग्निम् । एव । व्रतपतिमिति
 व्रत—पतिम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । व्रतम् ।
 एति । लम्भयति । व्रत्यः । भवति । अग्नये ।

रक्षोघ्न इति रक्षः—घ्ने । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् ।
रक्षांसि । सचैरन् । अग्निम् । एव । रक्षोहणमिति
रक्षः—हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । रक्षांसि ।
अपेति । हन्ति । निशितायामिति नि—शितायाम् ।
निरिति । वपेत् (२) । निशितायामिति नि—शि-
तायाम् । हि । रक्षांसि । प्रेरत इति प्र—ईरते ।
संप्रेर्णानीति सं—प्रेर्णानि । एव । एनानि । हन्ति ।
परिश्रित इति परि—श्रिते । याजयेत् । रक्षसाम् ।
अनन्ववचारायेत्यनन्तु—अवचाराय । रक्षोघ्नी इति
रक्षः—घ्नी । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवा-
क्ये । भवतः । रक्षसाम् । स्तृत्यै । अग्नये । रुद्रवत
इति रुद्र—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्य-
ष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । अभिचरन्नित्य-
भि—चरन् । एषा । वै । अस्य । घोरा । तनूः ।
यत् । रुद्रः । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति ।
ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अग्नये ।
सुरभिमत इति सुरभि—मते । पुरोडाशम् । अष्टा-
कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् ।

(दर्शायतिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

यस्य । गावः । वा । पुरुषाः (३) । वा । प्रमीयेर-
निति प्र—मीयेरन् । यः । वा । विभीयात् । एषा ।
वै । अस्य । भेषज्या । तनूः । यत् । सुरभिमतिति
सुरभि—मती । तया । एव । अस्मै । भेषजम् ।
करोति । सुरभिमत इति सुरभि—मते । भवति ।
पूतीगन्धस्येति पूति—गन्धस्य । अपहत्या इत्यप-
हत्यै । अग्नये । क्षामंवत् इति क्षाम—वते । पुरोडा-
शम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति ।
वपेत् । सङ्ग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त इति
सं—यत्ते । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव ।
एनम् । शमयित्वा । परान् । अभि । निरिति ।
दिशति । यम् । अवरेषाम् । विध्यन्ति । जीवति ।
सः । यम् । परेषाम् । प्रेति । सः । मीयते । जयति ।
तम् । सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् (४) । अभीति ।
वै । एषः । एतान् । उच्यति । येषाम् । पूर्वापरा
इति पूर्व—अपराः । अन्वञ्चः । प्रमीयन्त इति प्र-
मीयन्ते । पुरुषाहुतिरिति पुरुष—आहुतिः । हि ।
अस्य । प्रियतमेति प्रिय—तमा । अग्नये । क्षामंवत्
इति क्षाम—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्य-
ष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति

भाग—धेयेन । एव । एनम् । शमयति । न ।
 एषाम् । पुरा । आयुषः । अपरः । प्रेति । मीयते ।
 अभीति । वै । एषः । एतस्य । गृहान् । उच्यति ।
 यस्य । गृहान् । दहति । अग्नये । क्षामवत इति
 क्षाम—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—
 कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति भाग—
 धेयेन । एव । एनम् । शमयति । न । अस्य ।
 अपरम् । गृहान् । दहति । (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव कामः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये

(कामुकादीष्टिविधिः)

यविंष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनम-
 भिचरन्तस्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाक-
 पालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 ग्निमेवाऽऽयुष्मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसः स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मन्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
 क्कामोऽग्निमेव रुक्मन्तः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति
 तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्यायं पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्यः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते यः
 सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॑ । का॒मां॒य । पु॒रो॒डाशं॑ । अ॒ष्टाकं॑ पा॒लमि॒-
त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । यम् । का॒मः ।
न । उ॒प॒न॒मे॒दित्यु॑प—न॒मे॒त् । अ॒ग्निम् । ए॒व ।
का॒मम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व । ए॒नम् । का॒मे॒न ।
स॒मि॒तिं । अ॒र्ध॒य॒ति । उ॒पेति॑ । ए॒नम् । का॒मः ।
न॒म॒ति । अ॒ग्नये॑ । य॒वि॒ष्टाय॑ । पु॒रो॒डाशं॑ । अ॒ष्टाकं॑-
पा॒लमि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । स्पर्ध॑-
मा॒नः । क्षे॒त्रे । वा । स॒जा॒ते॒ष्वि॒ति स—जा॒तेषु॑ । वा ।
अ॒ग्निम् । ए॒व । य॒वि॒ष्टम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑
भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । ते॒न । ए॒व ।
इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । भ्रातृ॒व्यस्य॑ (१) । यु॒व॒ते ।
वी॒तिं । पा॒प्म॒नां । भ्रातृ॒व्येण॑ । ज॒य॒ते । अ॒ग्नये॑ ।
य॒वि॒ष्टाय॑ । पु॒रो॒डाशं॑ । अ॒ष्टाकं॑ पा॒लमि॒त्य॒ष्टा—क॒-
पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । अ॒भि॒च॒र्य॒माण॑ इ॒त्य॒भि—

(कामुकादीष्टिविधिः)

च॒र्य॒मा॒णः । अ॒ग्निम् । ए॒व । य॒वि॒ष्टम् । स्वे॒न । भा॒ग-
 धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः ।
 ए॒व । अ॒स्मा॒त् । र॒क्षां॑सि । य॒व॒य॒ति॒ । न । ए॒नम् ।
 अ॒भि॒च॒र॒न्नि॒त्य॒भि—च॒रन् । स्तू॒णु॒ते । अ॒ग्नये॑ । आ॒यु-
 ष्म॒ते । पु॒रो॒डा॒शम् । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल॒मि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् ।
 नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । यः । का॒म॒ये॒त । स॒र्वम् । आ॒युः ।
 इ॒या॒म् । इ॒ति॒ । अ॒ग्निम् । ए॒व । आ॒यु॒ष्म॒न्तम् ।
 स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ ।
 सः । ए॒व । अ॒स्मिन् (२) । आ॒युः । द॒धा॒ति॒ ।
 स॒र्वम् । आ॒युः । ए॒ति॒ । अ॒ग्नये॑ । जा॒त॒वे॒द॒स॒ इति॑
 जा॒त—वे॒द॒से । पु॒रो॒डा॒शम् । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल॒मि॒त्य॒ष्टा—
 क॒पा॒लम् । नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । भू॒ति॒का॒म॒ इति॑
 भू॒ति—का॒मः । अ॒ग्निम् । ए॒व । जा॒त॒वे॒द॒स॒मि॒ति॑
 जा॒त—वे॒द॒स॒म् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒नम् । भू॒ति॒म् ।
 ग॒म॒य॒ति॒ । भ॒व॒ति॒ । ए॒व । अ॒ग्नये॑ । रु॒क्म॑न्ते । पु॒रो-
 डा॒शम् । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल॒मि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒ति॒ ।
 व॒पे॒त् । रु॒क्मा॑म् इति॑ रुक्—का॒मः । अ॒ग्निम् । ए॒व ।
 रु॒क्म॑न्तम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मिन् । रु॒च॑म् ।

दुधाति । रोचते । एव । अग्नये । तेजस्वते । पुरोडा-
शम् (३) । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् ।
निरिति । वपेत् । तेजस्काम इति तेजः—कामः ।
अग्निम् । एव । तेजस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
अस्मिन् । तेजः । दुधाति । तेजस्वी । एव । भवति ।
अग्नये । साहन्त्याय । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सीक्षमाणः ।
अग्निम् । एव । साहन्त्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तेन । एव । सहते ।
यम् । सीक्षते । (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ, द्वितीयाष्टके, द्वितीयप्रपाठके, चतुर्थोऽनुवाकः. १.),

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः
कामयेतान्नवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्य-
न्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

न्नादः स्वेन भागधेयेनोषं धावति स एवैन-
 मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
 पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामये-
 तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति स एवैनमन्नपतिं करो-
 त्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
 ज्योगामयावी यदग्नये पर्वमानाय निर्वपति
 प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
 शुचये आधुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवंति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
 ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवंति प्रैव पश्य-
 त्यग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यग्नये रसंवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः

कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोषं धावति स एवैनं रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव-
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः स्वेन भागधेयेनोषं धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 स्रुते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
 संयत्ते वाजम् (५) वा एषा सिंसीर्षति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाज-
 स्रुदग्निमेव वाजस्रुतः स्वेन भागधेयेनोषं धावति
 धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति तः सङ्ग्रामम-
 थो अग्निरिव न प्रतिधूपे भवत्यग्नयेऽग्निवते पुरो-
 डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरे-
 युर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽ-
 न्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि संभ-
 वतः स ईश्वर आर्तिमार्तेर्यदग्नयेऽग्निवते निर्व-
 पति भागधेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमा-
 छेति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-

(अमकामादीधिविधिः)

म॒ष्टाकं॑पा॒लं निर्व॑पेद्यस्याग्नि॒रुद्ध॑तोऽहु॒तेऽग्नि॑होत्रं
 उ॒द्वाये॑दपर॒ आ॒दीप्या॑नू॒द्धृत्य॑ इत्याहु॒स्तत्तथा॑ न
 का॒र्यं यद्वा॑ग॒धेय॑म॒ग्निं पूर्वं॑ उ॒द्ध्यते॑ किमपरोऽ-
 भ्यु॒त् (७) हि॒येते॑ति॒ तान्ये॒वाव॑क्षाणा॒नि
 संनि॒धाय॑ म॒न्येदितः॑ प्रथ॒मं ज॑ज्ञे अ॒ग्निः स्वाद्यो-
 ने॒रधि॑ जा॒तेवे॑दाः । स गा॑यत्रि॒या त्रि॒ष्टुभा
 जग॑त्या दे॒वभ्यो॑ ह॒व्यं वह॑तु प्र॒जान॑न्निति॒ छन्दो॑-
 भिरे॒वैन॑ स्वाद्यो॒नेः प्र ज॑नयत्ये॒ष वाव॑ सोऽग्नि-
 रित्याहु॒ज्योति॑स्त्वा अ॒स्य परा॑पति॒तमिति॑ यद्-
 ग्नये॒ ज्योति॑ष्मते निर्व॑पति॒ यदे॒वास्य॑ ज्योतिः
 परा॑पति॒तं तदे॒वावरु॑न्धे (८) ॥

(करोत्यन्नादो दधाति यद्ग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन दधाति करोति
 वाजं यजमानमुदेवास्य पट् च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॑ । अन्न॑व॒त इत्यन्न॑—व॒ते । पु॒रोडा॑शम् ।
 अ॒ष्टाकं॑पा॒लमित्य॑ष्टा—क॒पा॒लम् । निरि॑ति । व॒पेत् ।
 यः । का॒मये॑त । अन्न॑वा॒नित्यन्न॑—वा॒न् । स्या॑म् ।

इति । अग्निम् । एव । अन्नवन्तमित्यन्न—वन्तम् ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । एनम् । अन्नवन्तमित्यन्न—वन्तम् ।
 करोति । अन्नवानित्यन्न—वान् । एव । भवति ।
 अग्नये । अन्नादायेत्यन्न—अदाय । पुरोडाशम् । अष्टा-
 कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यः ।
 कामयेत । अन्नाद इत्यन्न—अदः । स्याम् । इति ।
 अग्निम् । एव । अन्नादमित्यन्न—अदम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । एनम् । अन्नादमित्यन्न—अदम् । करोति ।
 अन्नाद इत्यन्न—अदः (१) । एव । भवति । अग्नये ।
 अन्नपतय इत्यन्न—पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । काम-
 येत । अन्नपतिरित्यन्न—पतिः । स्याम् । इति ।
 अग्निम् । एव । अन्नपतिमित्यन्न—पतिम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । एनम् । अन्नपतिमित्यन्न—पतिम् । करोति ।
 अन्नपतिरित्यन्न—पतिः । एव । भवति । अग्नये ।
 पवमानाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपा-
 लम् । निरिति । वपेत् । अग्नये । पावकाय । अग्नये ।

(भक्तकामादीष्टिविधिः)

शुचये । ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी । यत् ।
 अग्नये । पवमानाय । निर्वपतीति निः—वपति ।
 प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । यत् । अग्नये (२) । पावकाय ।
 वाचम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
 अग्नये । शुचये । आयुः । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । उत । यदि । इतासुरितीत—असुः । भवति ।
 जीवति । एव । एताम् । एव । निरिति । वपेत् ।
 चक्षुष्काम इति चक्षुः—कामः । यत् । अग्नये । पव-
 मानाय । निर्वपतीति निः—वपति । प्राणमिति प्र—
 अनम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
 अग्नये । पावकाय । वाचम् । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । यत् । अग्नये । शुचये । चक्षुः । एव ।
 अस्मिन् । तेन । दधाति (३) । उत । यदि ।
 अन्धः । भवति । प्रेति । एव । पश्यति । अग्नये ।
 पुत्रवत इति पुत्र—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय ।
 पुत्रिणे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । अग्निः ।
 एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रजनयतीति

इति । अग्निम् । एव । अन्नवन्तमित्यन्न—वन्तम् ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । एनम् । अन्नवन्तमित्यन्न—वन्तम् ।
 करोति । अन्नवानित्यन्न—वान् । एव । भवति ।
 अग्नये । अन्नादायेत्यन्न—अदाय । पुरोडाशम् । अष्टा-
 कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यः ।
 कामयेत । अन्नाद इत्यन्न—अदः । स्याम् । इति ।
 अग्निम् । एव । अन्नादमित्यन्न—अदम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । एनम् । अन्नादमित्यन्न—अदम् । करोति ।
 अन्नाद इत्यन्न—अदः (१) । एव । भवति । अग्नये ।
 अन्नपतय इत्यन्न—पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । काम-
 येत । अन्नपतिरित्यन्न—पतिः । स्याम् । इति ।
 अग्निम् । एव । अन्नपतिमित्यन्न—पतिम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । एनम् । अन्नपतिमित्यन्न—पतिम् । करोति ।
 अन्नपतिरित्यन्न—पतिः । एव । भवति । अग्नये ।
 पवमानाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपा-
 लम् । निरिति । वपेत् । अग्नये । पावकाय । अग्नये ।

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

शुचये । ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी । यत् ।
 अग्नये । पर्वमानाय । निर्वपतीति निः—वर्पति ।
 प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । यत् । अग्नये (२) । पावकायं ।
 वाचम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
 अग्नये । शुचये । आयुः । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । उत । यदि । इतासुरितीत—असुः । भवति ।
 जीवति । एव । एताम् । एव । निरिति । वपेत् ।
 चक्षुष्काम इति चक्षुः—कामः । यत् । अग्नये । पर्व-
 मानाय । निर्वपतीति निः—वर्पति । प्राणमिति प्र—
 अनम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
 अग्नये । पावकायं । वाचम् । एव । अस्मिन् । तेन ।
 दधाति । यत् । अग्नये । शुचये । चक्षुः । एव ।
 अस्मिन् । तेन । दधाति (३) । उत । यदि ।
 अन्धः । भवति । प्रेति । एव । पश्यति । अग्नये ।
 पुत्रवन्त इति पुत्र—वन्ते । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय ।
 पुत्रिणे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । अग्निः ।
 एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रजनयतीति

प्र—ज॒नय॑ति । वृ॒द्धा॒म् । इन्द्रः । प्रेति॑ । य॒च्छति॑ ।
 अ॒ग्नये॑ । रस॑वत॒ इति॑ रसं—व॒ते । अ॒ज॒क्षी॒र इत्य॑ज—
 क्षी॒रे । च॒रुम् । निरि॑ति । व॒पे॒त् । यः । का॒मये॑त ।
 रस॑वा॒निति॑ रसं—वा॒न् । स्या॒म् । इति॑ । अ॒ग्निम् ।
 ए॒व । रस॑वन्त॒मिति॑ रसं—व॒न्तम् । स्वेन॑ । भा॒ग-
 धे॒येनेति॑ भा॒ग—धे॒येन॑ । उपेति॑ । धा॒वति॑ । सः ।
 ए॒व । ए॒नम् । रस॑वन्त॒मिति॑ रसं—व॒न्तम् । क॒रोति॑
 (४) । रस॑वा॒निति॑ रसं—वा॒न् । ए॒व । भ॒वति॑ । अ॒ज॒क्षी॒र
 इत्य॑ज—क्षी॒रे । भ॒वति॑ । आ॒ग्ने॒यी । वै । ए॒षा । य॒त् ।
 अ॒जा । सा॒क्षादि॑ति॒ स—अ॒क्षा॒त् । ए॒व । रस॑म् ।
 अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । अ॒ग्नये॑ । वसु॑म॒त इति॑ वसुं—म॒ते ।
 पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पा॒लमित्य॑ष्टा—क॒पा॒लम् । नि-
 रि॑ति । व॒पे॒त् । यः । का॒मये॑त । वसु॑मा॒निति॑ वसुं—
 मा॒न् । स्या॒म् । इति॑ । अ॒ग्निम् । ए॒व । वसु॑मन्त॒-
 मिति॑ वसुं—म॒न्तम् । स्वेन॑ । भा॒गधे॒येनेति॑ भा॒ग—
 धे॒येन॑ । उपेति॑ । धा॒वति॑ । सः । ए॒व । ए॒नम् । वसु॑-
 मन्त॒मिति॑ वसुं—म॒न्तम् । क॒रोति॑ । वसु॑मा॒निति॑ वसुं—
 मा॒न् । ए॒व । भ॒वति॑ । अ॒ग्नये॑ । वा॒ज॒सृ॒त इति॑ वा॒ज—
 सृ॒ते । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पा॒लमित्य॑ष्टा—क॒पा॒लम् ।
 निरि॑ति । व॒पे॒त् । सं॒ग्रा॒म इति॑ सं—ग्रा॒मे । सं॒य॑न्त

(अन्नकामदोष्टिविधिः)

इति सं—यत्ते । वाजंस् (५) । वै । एषः । सिंसी-
 र्पति । यः । संग्राममिति सं—ग्रामम् । जिगीषति ।
 अग्निः । खलु । वै । देवानाम् । वाजसृदिति
 वाज—सृत् । अग्निम् । एव । वाजसृतमिति वाज—
 सृतम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । धावति । वाजंस् । हन्ति । वृत्रम् ।
 जयति । तम् । संग्राममिति सं—ग्रामम् । अथो इति ।
 अग्निः । इव । न । प्रतिधृष इति प्रति—धृषे ।
 भवति । अग्नये । अग्नित इत्यग्नि—वते । पुरोडा-
 शम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । यस्य । अग्नौ । अग्निम् । अभ्युद्वरेयुरि-
 त्यग्नि—उद्वरेयुः । निर्दिष्टभाग इति निर्दिष्ट—भागः ।
 वै । एतयोः । अन्यः । अनिर्दिष्टभाग इत्यनिर्दिष्ट—
 भागः । अन्यः । तौ । संभवंताविति सं—भवंतौ ।
 यजमानम् (६) । अभि । समिति । भवतः । सः ।
 ईश्वरः । आर्तिम् । आर्तोर्इत्या—अर्तोः । यत् ।
 अग्नये । अग्नित इत्यग्नि—वते । निर्वपतीति निः—
 वपति । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनौ ।
 शमयति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यज-

मानः । अग्रये । ज्योतिष्मते । पुरोडाशम् । अष्टा-
 कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यस्य ।
 अग्निः । उद्धृत इत्युत्—हृतः । अहुते । अग्निहोत्र
 इत्यग्नि—होत्रे । उद्वायेदित्युत्—वायेत् । अपरः ।
 आदीप्येत्यां—दीप्यं । अनूद्धृत्य इत्यनु—उद्धृत्यः ।
 इति । आहुः । तत् । तथा । न । कार्यम् । यत् ।
 भागधेयमिति भाग—धेयम् । अभीति । पूर्वः ।
 उद्ध्रियत इत्युत्—ह्रियते । किम् । अपरः । अभि ।
 उदिति (७) । ह्रियेत । इति । तानि । एव ।
 अवक्षाणानीत्यव—क्षाणानि । संनिधायेति सं—नि-
 धायं । मन्थेत् । इतः । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः ।
 स्वात् । योनेः । अधीति । जातवेदा इति जात—वे-
 दाः । सः । गायत्रिया । त्रिष्टुभा । जगत्या । देवेभ्यः ।
 हव्यम् । ब्रह्म । प्रजानन्निति प्र—जानन् । इति ।
 छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । एव । एनम् । स्वात् ।
 योनेः । प्रेति । जनयति । एषः । वाव । सः ।
 अग्निः । इति । आहुः । ज्योतिः । तु । वै । अस्य ।
 परापतितमिति परा—पतितम् । इति । यत् । अग्रये ।
 ज्योतिष्मते । निर्वपतीति निः—वपति । यत् । एव ।

(अग्निसस्तादिकर्तव्येष्टिविधि.)

अस्य । ज्योतिः । परापतितमिति परा—पतितम् ।
तत्र । एव । अवेति । रुन्धे । (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं
दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यर्प पापं वर्णं हते वारु-
णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुना-
ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योनिं
प्रजायै पशूनां निर्देहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भाग-
धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
धिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै

हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति
यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यदश-
कपालो विराजैवास्मिन्नत्रायं दधाति यदेकाद-
शकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वाद-
शकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मि-
न्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूतः (३) एव
तैजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवत्यव वा
एष सुवर्गालोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येत वै-
श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निवै-
श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४)
अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा
एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षत्राग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

द्वा॒सयि॒ष्यन्यदृ॒ष्टाक॑पालो भव॒त्यष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री
गा॒य॒त्रोऽग्नि॒र्यावा॑ने॒वाग्नि॑स्तस्मा॒ आति॒थ्यं क॑रो॒-
त्यथो॒ यथा॒ जनं॑ य॒तेऽव॑सं क॒रोति॑ ता॒दृक् (५)
ए॒व तद्द्वा॑द॒शक॑पालो वै॒श्वान॑रो भ॒वति॒ द्वाद॑श
मा॒साः सं॒वत्सरः॑ सं॒वत्सरः॑ खलु॒ वा अ॒ग्नेर्यो॑निः
स्वामे॒वैनं॒ योनिं॑ गमय॒त्याद्य॑म॒स्यान्नं॑ भवति
वै॒श्वान॑रं द्वा॒दश॑कपालं निर्व॑पेन्मा॒रुतः॑ सप्त॒-
क॑पालं ग्रा॒मंका॑म आ॒हव॑नीये वै॒श्वान॑-
रमधि॑ श्रयति॒ गार्हि॑पत्ये मा॒रुतं॑ पा॒प-
व॒स्यस॒स्य वि॒धृत्यै॒ द्वाद॑शकपालो वै॒श्वान॑रो
भ॒वति॒ द्वाद॑श मा॒साः सं॒वत्सरः॑ सं॒वत्सरे॑णै॒वास्मै॑
सजा॒ताः श्र॒याव॑यति मा॒रुतो॑ भ॒वति (६)
म॒रुतो॒ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒ववि॒शेनै॒वास्मै॑
मनु॒ष्यवि॒शम॑वं रु॒न्धे सप्त॑कपालो भवति
सप्त॑ग॒णा वै म॒रुतो॑ ग॒णश॑ ए॒वास्मै॑ सजा॒-
ता॒नवं रु॒न्धेऽनु॒च्यमा॑न आ सा॒दय॑ति
वि॒शमे॒वास्मा॒ अनु॑व॒र्त्मानं॑ करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्येवैनं पुनः समष्टौ तादृक्मारुतो भवत्ये-
कात्रिंशश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपा-
 लम् । निरिति । वपेत् । वारुणम् । चरुम् । दधि-
 क्राव्ण इति दधि—क्राव्णे । चरुम् । अभिशस्य-
 मान इत्यभि—शस्यमानः । यत् । वैश्वानरः । द्वाद-
 शकपाल इति द्वादश—कपालः । भवेति । संव-
 त्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः ।
 संवत्सरेणेति सं—वत्सरेण । एव । एनम् । स्वद-
 यति । अपेति । पापम् । वर्णम् । हते । वारुणेन ।
 एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् ।
 मुञ्चति । दधिक्राव्णेति दधि—क्राव्णा । पुनाति ।
 हिरण्यम् । दक्षिणा । पवित्रम् । वै । हिरण्यम् ।
 पुनाति । एव । एनम् । आद्यम् । अस्य । अन्नम् ।
 भवति । एताम् । एव । निरिति । वपेत् । प्रजा-
 काम इति प्रजा—कामः । संवत्सर इति सं—वत्सरः
 (१) । वै । एतस्य । अशान्तः । योनिम् । प्रजाया
 इति प्र—जायै । पशूनाम् । निरिति । दहति ।
 यः । अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै । सन् । प्र-
 जामिति प्र—जाम् । न । विन्दते । यत् । वैश्वा-

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

नरः । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । भव-
 ति । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वा-
 नरः । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । भागधे-
 येनेति भाग—धेयेन । शमयति । सः । अस्मै ।
 शान्तः । स्वात् । योनेः । प्रजामिति प्र—जाम् ।
 प्रेति । जनयति । वारुणेन । एव । एनम् । वरुण-
 पाशादिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति । दधिक्रा-
 व्णेति दधि—क्राव्णा । पुनाति । हिरण्यम् ।
 दक्षिणा । पवित्रम् । वै । हिरण्यम् । पुनाति ।
 एव । एनम् (२) । विन्दते । प्रजामिति प्र—
 जाम् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—
 कपालम् । निरिति । वपेत् । पुत्रे । जाते । यत् ।
 अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः । भवति । गायत्रिया ।
 एव । एनम् । ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म—वर्चसेन ।
 पुनाति । यत् । नवकपाल इति नव—कपालः ।
 त्रिवृतेति त्रि—वृता । एव । अस्मिन् । तेजः ।
 दधाति । यत् । दशकपाल इति दश—कपालः ।
 विराजेति वि—राजा । एव । अस्मिन् । अन्नाद्यमि-
 त्यन्न—अद्यम् । दधाति । यत् । एकादशकपाल
 इत्येकादश—कपालः । त्रिष्टुभा । एव । अस्मिन् ।

इन्द्रि॒यम् । द॒धा॒ति । यत् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति द्वा॒द॒श—
 क॒पा॒लः । ज॒ग॒त्या । ए॒व । अ॒स्मिन् । प॒शून् ।
 द॒धा॒ति । य॒स्मिन् । ज॒ाते । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निर्व॒-
 प॒तीति॑ निः—व॒र्षति॑ । पू॒तः (३) । ए॒व । ते॒ज॒स्वी ।
 अ॒न्ना॒द इत्य॑न्न—अ॒दः । इन्द्रि॒या॒वी । प॒शु॒मा॒नि॒ति
 प॒शु—मा॒न् । भ॒वति॑ । अ॒वेति॑ । वै । ए॒षः । सु॒व॒र्गा॒-
 दि॒ति॑ सु॒वः—गा॒व । लो॒का॒व । छि॒द्यते॑ । यः । द॒र्श॒-
 पूर्ण॑मा॒स॒या॒जी॒ति॑ द॒र्श॒पूर्ण॑मा॒स—या॒जी । सन् । अ॒मा॒-
 वा॒स्या॒मित्य॑मा—वा॒स्याम् । वा । पौ॒र्ण॒मा॒सी॒मि॒ति॑
 पौ॒र्ण—मा॒सीम् । वा । अ॒ति॒पा॒द॒य॒तीत्य॑ति—पा॒द॒य॒ति ।
 सु॒व॒र्गा॒येति॑ सु॒वः—गा॒य । हि । लो॒का॒य । द॒र्श॒पूर्ण॑-
 मा॒सा॒वि॒ति॑ द॒र्श—पूर्ण॑मा॒सौ । इ॒ज्येते॑ इति॑ । वै॒श्वान॑-
 रम् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लमि॒ति॑ द्वा॒द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒ति॑ ।
 व॒पेत् । अ॒मा॒वा॒स्या॒मित्य॑मा—वा॒स्याम् । वा । पौ॒र्ण॒-
 मा॒सी॒मि॒ति॑ पौ॒र्ण—मा॒सीम् । वा । अ॒ति॒पा॒द्ये॒त्य॑ति—
 पा॒द्य । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं—व॒त्स॒रः । वै । अ॒ग्निः ।
 वै॒श्वान॑रः । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति॑ सं—व॒त्स॒रम् । ए॒व ।
 प्री॒णा॒ति । अथो॑ इति॑ । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति॑ सं—व॒त्स॒रम् ।
 ए॒व । अ॒स्मै । उ॒पेति॑ । द॒धा॒ति । सु॒व॒र्ग॒स्येति॑ सु॒वः—
 ग॒स्य । लो॒क॒स्य । स॒म॒ष्ट्या॒ इति॑ स॒म्—अ॒ष्ट्यै (४) ।

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

अथो इति । देवताः । एव । अन्वारभ्येत्यनु—आ-
 रभ्य । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । एति ।
 वीरहेति वीर—हा । वै । एषः । देवानाम् । यः ।
 अग्निम् । उद्वासयंत इत्युक्—वासयते । न । वै ।
 एतस्य । ब्राह्मणाः । ऋतायव इत्यंत—यवः । पुरा ।
 अन्नम् । अक्षन् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—
 कपालम् । निरिति । वपेव । वैश्वानरम् । द्वादशक-
 पालमिति द्वादश—कपालम् । अग्निम् । उद्वासयि-
 ष्यन्नित्युक्—वासयिष्यन् । यव । अष्टाकपाल इत्य-
 ष्टा—कपालः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा ।
 गायत्री । गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः ।
 तस्मै । आतिथ्यम् । करोति । अथो इति । यथा ।
 जनम् । यते । अवसम् । करोति । तादृक् (५) ।
 एव । तव । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः ।
 वैश्वानरः । भवति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति
 सं—वत्सरः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । खलु । वै ।
 अग्नेः । योनिः । स्वाम् । एव । एनम् । योनिम् । गम-
 यति । आद्यम् । अस्य । अन्नम् । भवति । वैश्वानरम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति ।
 वपेव । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त—कपालम् ।

ग्रामं काम इति ग्रामं—कामः । आहवनीय इत्या—
हवनीये । वैश्वानरम् । अधीति । श्रयति । गार्ह-
पत्य इति गार्ह—पत्ये । मारुतम् । पापवस्यसस्येति
पाप—वस्यसस्य । विधृत्या इति वि—धृत्यै । द्वाद-
शकपाल इति द्वादश—कपालः । वैश्वानरः । भवति ।
द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः ।
संवत्सरेणेति सं—वत्सरेण । एव । अस्मै ।
सजातानिति स—जातान् । च्यावयति । मारु-
तः । भवति (६) । मरुतः । वै । देवानाम् ।
विशः । देवविशेनेति देव—विशेन । एव । अस्मै ।
मनुष्यविशमिति मनुष्य—विशम् । अवेति । रुन्धे ।
सप्तकपाल इति सप्त—कपालः । भवति । सप्तगणा
इति सप्त—गणाः । वै । मरुतः । गणश इति गण—
शः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् ।
अवेति । रुन्धे । अनुच्यमान इत्यनु—उच्यमाने ।
एति । सादयति । विशम् । एव । अस्मै । अनुव-
र्त्मानमित्यनु—वर्त्मानम् । करोति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आ॒दि॒त्यं च॒रुं निर्व॑पेत्सङ्ग्राममु॑प॒प्रया॒स्य-
 न्नियं॑ वा अ॒दि॒तिर॒स्यामे॒व पूर्वे॑ प्र॒ति॒तिष्ठ॑न्ति
 वै॒श्वान॒रं द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेदा॒यत॑नं ग॒त्वा
 सं॒वत्स॒रो वा अ॒ग्नि॒वै॒श्वान॒रः सं॒वत्स॒रः खलु॑ वै
 दे॒वाना॑मा॒यत॑नमे॒तस्मा॒द्वा आ॒य॒तना॑द्दे॒वा अ॒सु-
 रा॒नज॑य॒न्यै॒श्वान॒रं द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पति दे॒-
 वाना॑मे॒वाऽऽय॑त॒ने य॒तते॒ जय॑ति त॒ः स॒ङ्ग्राम॑मे॒-
 तस्मि॒न्वा ए॒तौ मृ॑जाते (१) यो वि॒द्विषा॑ण-
 यो॒रन्न॑म॒त्ति वै॒श्वान॒रं द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेद्वि॒द्वि-
 षा॑णयो॒रन्नं॑ ज॒ग्ध्वा सं॒वत्स॒रो वा अ॒ग्नि॒वै॒श्वान॒रः
 सं॒वत्स॒रस्व॑दि॒तमे॒वात्ति॑ नास्मि॒न्मृ॑जाते सं॒वत्स॒-
 राय॑ वा ए॒तौ स॒म॒मा॒ते यौ स॒म॒मा॒ते तयो॑र्यः
 पूर्वा॑ऽभि॒द्रुह्य॑ति तं वरु॑णो गृह्णाति वै॒श्वान॒रं
 द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेत्स॒म॒मा॒नयोः पूर्वा॑ऽभि॒द्रुह्य॑
 सं॒वत्स॒रो वा अ॒ग्नि॒वै॒श्वान॒रः सं॒वत्स॒रमे॒वाऽऽप्त्वा
 निर्व॑रुणम् (२) प॒रस्ता॑द॒भि द्रु॑ह्यति नैनं वरु॑णो
 गृह्णा॒त्याव्यं॑ वा ए॒ष प्र॒ति गृह्णा॑ति योऽविं॑ प्र॒ति-
 गृह्णा॑ति वै॒श्वान॒रं द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेद॒विं
 प्र॒तिगृह्य॑ सं॒वत्स॒रो वा अ॒ग्नि॒वै॒श्वान॒रः सं॒वत्स॒रस्व॑-

दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सन्निमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरसातामेव सन्निमभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्य-
 मेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रति-
 ष्ठित्यै यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजिक्तां भ्रातृव्याय
 प्रहिणुयान्निर्ऋतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ॥

(मुजाते निर्वरुणं वेपेदुभयादद्यो वै संवत्सरं पटत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

आ॒दि॒त्यम् । च॒रुम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । स॒ङ्ग्राम॑-
 मि॒तिं सं—ग्राम॑म् । उ॒प॒प्र॒या॒स्यन्नि॒त्युप—प्र॒या॒स्यन् ।
 इ॒यम् । वै । अ॒दि॒तिः । अ॒स्याम् । ए॒व । पूर्वे ।
 प्र॒ती॒तिं । ति॒ष्ठन्ति॑ । वै॒श्वान॑रम् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒ति
 द्वा॒द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । आ॒य॒त॒न॒मि॒-
 त्यां—य॒त॒नम् । ग॒त्वा । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं—व॒-
 त्स॒रः । वै । अ॒ग्निः । वै॒श्वान॑रः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं—
 व॒त्स॒रः । खलु॑ । वै । दे॒वा॒ना॑म् । आ॒य॒त॒न॒मि॒त्यां—
 य॒त॒नम् । ए॒तस्मा॑त् । वै । आ॒य॒त॒ना॑दि॒त्यां—य॒त॒-
 ना॑त् । दे॒वाः । अ॒सु॒रा॑न् । अ॒ज॒यन् । यत् । वै॒श्वान॑-
 रम् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒ति द्वा॒द॒श—क॒पा॒लम् । निर्व॑-
 प॒ती॒तिं निः—व॑प॒ति । दे॒वा॒ना॑म् । ए॒व । आ॒य॒त॒न॒-
 इ॒त्यां—य॒त॒ने । य॒त॒ते । ज॒य॒ति । तम् । स॒ङ्ग्राम॑मि॒ति
 सं—ग्राम॑म् । ए॒तस्मि॑न् । वै । ए॒तौ । मृ॒जा॒ते इति॑
 (१) । यः । वि॒द्वि॒षा॒णयो॑रि॒तिं वि—द्वि॒षा॒णयोः॑ ।
 अ॒न्नम् । अ॒त्तिं । वै॒श्वान॑रम् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒ति
 द्वा॒द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । वि॒द्वि॒षा॒णयो॑-
 रि॒तिं वि—द्वि॒षा॒णयोः॑ । अ॒न्नम् । ज॒ग्ध्वा । सं॒व॒त्स॒र
 इति॑ सं—व॒त्स॒रः । वै । अ॒ग्निः । वै॒श्वान॑रः । सं॒व॒त्स॒-

रस्वदितमिति संवत्सर—स्वदितम् । एव । अत्ति ।
 न । अस्मिन् । मृजाते इति । संवत्सरायेति सं—
 वत्सराय । वै । एतौ । समिति । अमाते इति । यौ ।
 सममाते इति सम्—अमातै । तयोः । यः । पूर्वः ।
 अभिद्रुह्यतीत्यभि—द्रुह्यति । तम् । वरुणः ।
 गृह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—
 कपालम् । निरिति । वपेत् । सममानयोरिति
 सम्—अमानयोः । पूर्वः । अभिद्रुह्येत्यभि—द्रुह्य ।
 संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वा-
 नरः । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । आप्त्वा ।
 निर्वरुणमिति निः—वरुणम् (२) । परस्तात् ।
 अभीति । द्रुह्यति । न । एनम् । वरुणः । गृह्णाति ।
 आव्यम् । वै । एषः । प्रतीति । गृह्णाति । यः ।
 अविम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति—गृह्णाति । वैश्वानरम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । अविम् । प्रतिगृह्येति प्रति—गृह्य । संव-
 त्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः ।
 संवत्सरस्वदितामिति संवत्सर—स्वदिताम् । एव ।
 प्रतीति । गृह्णाति । न । आव्यम् । प्रतीति । गृह्णाति ।
 आत्मनः । वै । एषः । मात्राम् । आप्नोति । यः ।

(आदित्यचर्यादीष्टिविधिः)

उभयादं॒ । प्रति॒गृ॒ह्णातीति॑ प्रति—गृ॒ह्णाति॑ । अ॒श्वम् । वा ।
 पु॒रुष॑म् । वा । वै॒श्वान॒रम् । द्वाद॑शकपालमिति द्वाद॑श—
 क॒पाल॑म् । निरिति॑ । व॒पेत् । उभयादं॒ (३) ।
 प्रति॒गृ॒ह्येति॑ प्रति—गृ॒ह्यं । सं॒वत्स॒र इति॑ सं—वत्स॒रः ।
 वै । अ॒ग्निः । वै॒श्वान॒रः । सं॒वत्स॒रस्व॑दितमिति सं॒व-
 त्स॒र—स्व॑दितम् । ए॒व । प्रतीति॑ । गृ॒ह्णाति॑ । न ।
 आ॒त्मनः॑ । मा॒त्राम् । आ॒प्नोति॑ । वै॒श्वान॒रम् । द्वाद॑-
 शकपालमिति द्वाद॑श—क॒पाल॑म् । निरिति॑ । व॒पेत् ।
 स॒निम् । ए॒ष्यन् । सं॒वत्स॒र इति॑ सं—वत्स॒रः । वै ।
 अ॒ग्निः । वै॒श्वान॒रः । य॒दा । खलु॑ । वै । सं॒वत्स॒रमिति॑
 सं—वत्स॒रम् । ज॒नता॑याम् । च॒रन्ति॑ । अथ॑ । सः ।
 ध॒नार्घ॑ इति॑ ध॒न—अ॒र्घः । भ॒वति॑ । यत् । वै॒श्वान॒रम् ।
 द्वाद॑शकपालमिति द्वाद॑श—क॒पाल॑म् । निर्व॑पतीति॑
 निः—व॑पति । सं॒वत्स॒रसा॑तामिति॑ सं॒वत्स॒र—सा-
 ता॑म् । ए॒व । स॒निम् । अ॒ग्नि । प्रेति॑ । च्य॒वते॑ ।
 दा॒नंका॑मा इति॑ दा॒न—का॑माः । अ॒स्मै । प्र॒जा इति॑
 प्र—जाः । भ॒वन्ति॑ । यः । वै । सं॒वत्स॒रमिति॑ सं—
 वत्स॒रम् (४) । प्र॒युज्येति॑ प्र—यु॒ज्यं । न । वि॒मुञ्च-
 तीति॑ वि—मु॒ञ्चति॑ । अ॒प्रति॑ष्ठा॒न इत्य॑प्रति—स्था॒नः ।
 वै । सः । भ॒वति॑ । ए॒तम् । ए॒व । वै॒श्वान॒रम् । पु॒नः ।

आगत्येत्यां—गत्यं । निरिति । वपेत् । यम् । एव ।
 प्रयुङ्क्त इति प्र—युङ्क्ते । तम् । भागधेयेनेति भाग—
 धेयेन । वीति । मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—
 स्थित्यै । यया । रज्ज्वा । उत्तमामित्युक्—तमाम् ।
 गाम् । आजेदित्यां—अजेत् । ताम् । भ्रातृव्याय ।
 प्रेति । हिणुयात् । निर्ऋतिमिति निः—ऋतिम् ।
 एव । अस्मै । प्रेति । हिणोति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
 इन्द्रमेव स्वेनं भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
 पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति
 स्वादेवास्मै योनेः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
 वन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
 इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तस् स्वेनं
 भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मां
 इन्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
 घर्मवन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-

(ऐन्द्रचर्वादीदिविधिः)

च॒सका॒मो ब्र॒ह्मव॒र्चसं॒ वै ध॒र्म इन्द्रं॒मेव॒ ध॒र्मव॑न्तः
स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्म-
व॒र्चसं॒ दधा॑ति ब्रह्मव॒र्चस्यै॒व भ॑वतीन्द्रा॒यार्क॑वते
पुरो॒डाश॑मेकादशकपालं॒ निर्व॑पेदन्न॒कामोऽर्को॑ वै
दे॒वाना॒मन्न॒मिन्द्रं॒मेवार्क॑वन्तः॒ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒न
(२) उप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॒ अन्नं॒ प्र य॑च्छ-
त्यन्ना॒द ए॒व भ॑वतीन्द्रा॒य ध॒र्मव॑ते पुरो॒डाश॑मे-
कादशकपालं॒ निर्व॑पेदिन्द्रा॒येन्द्रि॒याव॑त इन्द्रा-
यार्क॑वते भूति॒कामो॒ यदिन्द्रा॑य ध॒र्मव॑ते निर्व॑पति
शि॒र ए॒वास्य॒ तेन॑ करोति॒ यदिन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त
आ॒त्मानं॑मे॒वास्य॒ तेन॑ करोति॒ यदिन्द्रा॑यार्क-
व॑ते भू॒त ए॒वान्नाद्ये॒ प्रति॑ तिष्ठति॒ भव॑-
त्ये॒वेन्द्रा॑य (३) अ॒होमु॑चं पुरो॒डाश॑मे-
कादशकपालं॒ निर्व॑पेद्यः पा॒प्मनां॑ गृहीतः
स्यात्पा॒प्मा वा अ॒ह इन्द्रं॒मेवा॒होमु॑चः
स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैनं॑ पा॒प्मनोऽ-
ह॑सो मुञ्चतीन्द्रा॒य वैमृ॑धाय पुरो॒डाश॑मेकाद-
शकपालं॒ निर्व॑पेद्यं मृ॒धोऽभि॑ प्रवे॒पेस्त्रा॒ष्ट्राणि॑
वाऽभि॑ संमि॒युरिन्द्रं॒मेव वैमृ॑धः॒ स्वेन॑ भा॒ग॒धे-
ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॑न्मृ॒धः (४) अप॑

हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत
 इन्द्रायार्काश्वमेधवन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञ-
 स्यान्त्ये तनू यदंकार्काश्वमेधाविन्द्रमेवार्काश्वमेधव-
 न्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो
 नमति (५) ॥

(इन्द्रियार्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तः स्वेन भागधेयेनैवेन्द्रा-
 यास्मान्मृषाऽस्मै सप्त च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

ऐन्द्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम इति
 पशु—कामः । ऐन्द्राः । वै । पशवः । इन्द्रम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । यच्छति ।
 पशुमानिति पशु—मान् । एव । भवति । चरुः ।
 भवति । स्वात् । एव । अस्मै । योनेः । पशून् ।

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिविधिः)

प्रेति । जनयति । इन्द्राय । इन्द्रियावन्त इतीन्द्रिय—
 वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम इति पशु—
 कामः । इन्द्रियम् । वै । पशवः । इन्द्रम् । एव ।
 इन्द्रियावन्तमितीन्द्रिय—वन्तम् । स्वेन । भाग—
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः
 (१) । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । पशून् । प्रेति ।
 यच्छति । पशुमानिति पशु—मान् । एव । भवति ।
 इन्द्राय । घर्मवन्त इति घर्म—वते । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । व—
 पेत् । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । ब्रह्म—
 वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । वै । घर्मः । इन्द्रम् ।
 एव । घर्मवन्तमिति घर्म—वन्तम् । स्वेन । भाग—
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
 दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति ।
 इन्द्राय । अर्कवन्त इत्यर्क—वते । पुरोडाशम् । एका—
 दशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 अन्नकाम इत्यन्न—कामः । अर्कः । वै । देवानाम् ।
 अन्नम् । इन्द्रम् । एव । अर्कवन्तमित्यर्क—वन्तम् ।

स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन (२) । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति ।
अन्नाद इत्यन्न—अदः । एवा भवति । इन्द्राय । घर्मवत इति
घर्म—वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—
कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय । इन्द्रियावत
इतीन्द्रिय—वते । इन्द्राय । अर्कवत इत्यर्क—वते ।
भूतिकाम इति भूति—कामः । यत् । इन्द्राय । घर्म-
वत इति घर्म—वते । निर्वपतीति निः—वपति ।
शिरः । एव । अस्य । तेन । करोति । यत् । इन्द्राय ।
इन्द्रियावत इतीन्द्रिय—वते । आत्मानम् । एव ।
अस्य । तेन । करोति । यत् । इन्द्राय । अर्कवत
इत्यर्क—वते । भूतः । एव । अन्नाद्य इत्यन्न—अद्ये ।
प्रतीति । तिष्ठति । भवति । एव । इन्द्राय (३) ।
अ॒हो॒मुच॒ इत्य॒हः—मुचै । पुरोडाशम् । एकादश-
कपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
यः । पाप्मना । गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै ।
अ॒हः । इन्द्रम् । एव । अ॒हो॒मुच॒मित्य॒हः—
मुचम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । एनम् । पाप्मनः । अ॒हंसः ।
मुञ्चति । इन्द्राय । वैमृधाय । पुरोडाशम् । एकादश-

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिविधि)

क॒पा॒ल॒मि॒त्येका॑द॒श—क॒पा॒ल॒म् । नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । य॒म् । मृ॒धः । अ॒भी॒ति॒ । प्र॒वे॒पै॒र॒न्नि॒ति॒ प्र—वे॒पै॒र॒न् । रा॒ष्ट्राणि॑ । वा । अ॒भी॒ति॒ । स॒मि॒यु॒रि॒ति॒ स॒म्—इ॒युः । इ॒न्द्र॒म् । ए॒व । वै॒मृ॒ध॒म् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—
 धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मा॒त् । मृ॒धः (४) । अ॒पे॒ति॒ । ह॒न्ति॒ । इ॒न्द्रा॑य । त्रा॒त्रे । पु॒रो॒डा॒श॒म् । एका॑द॒शक॒पा॒ल॒मि॒त्येका॑द॒श—क॒पा॒ल॒म् । नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । ब॒द्धः । वा । प॒रि॒य॒त्त॒ इति॑ प॒रि—
 य॒त्तः । वा । इ॒न्द्र॒म् । ए॒व । त्रा॒ता॒र॒म् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒न॒म् । त्रा॒य॒ते । इ॒न्द्रा॑य । अ॒र्का॒श्वमे॒ध॒व॒न्त॒ इत्य॑र्का॒श्वमे॒ध—व॒न्ते । पु॒रो॒डा॒श॒म् । एका॑द॒शक॒पा॒ल॒मि॒त्येका॑द॒श—क॒पा॒ल॒म् । नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । य॒म् । म॒हा॒य॒ज्ञ इति॑ म॒हा—य॒ज्ञः । न । उ॒प॒न॒मे॒दि॒त्यु॒प—
 न॒मे॒त् । ए॒ते इति॑ । वै । म॒हा॒य॒ज्ञस्ये॒ति॒ म॒हा—य॒ज्ञस्य॑ । अ॒न्त्ये॒ इति॑ । त॒नू इति॑ । य॒त् । अ॒र्का॒श्वमे॒धा॒विर्य॑र्क—अ॒श्वमे॒धौ । इ॒न्द्र॒म् । ए॒व । अ॒र्का॒श्वमे॒ध॒व॒न्त॒मित्य॑र्का॒श्वमे॒ध—व॒न्त॒म् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग॒धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मै । अ॒न्त॒तः । म॒हा॒य॒ज्ञमि॒ति॒ म॒हा—य॒ज्ञम् । च्या॒व॒-

यति । उपेति । एनम् । महायज्ञ इति महा—यज्ञः ।
नमति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तैन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवा-
स्य सेनाः सः श्यंति वल्वंजानपि (१)
इध्मे सं नद्येद्रोर्यत्राधिष्कन्ता न्यमेहत्ततो
वल्वंजा उदतिष्ठन्गवामिवैनं न्यायमपिनीय
गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपेत्सहग्रामे संयत्त इन्द्रि-
येण वै मन्युना मनसा सहग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हृतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हृतमनाः स्वयंपाप
इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन आगधेये-
नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
दधाति न हृतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काम-
येत दानंकामा मे प्रजाः स्युः (३) इती-
न्द्रमेव दातारः स्वेन आगधेयेनोप धावति स
एवास्मै दानंकामाः प्रजाः करोति दानंकामा
अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रतमिव सन्न प्रदी-
येतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन आगधेयेनोप धाव-
ति स एवास्मै प्रदापयतीन्द्राय सुत्राम्णे पुरो-
डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४)
अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणः स्वेन आग-
धेयेनोप धावति स एवेनं त्रायतेऽनपरुध्यो
भवतीन्द्रो वै सृष्टदेवताभिरासीत्स न व्यावृ-
तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेन्द्र-
मेकादशकपालं निर्वपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-

धा॒च्छक्क॑री या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ अकरो॒द्वज्रो॑ वै
 शक्क॑री स ए॒नं वज्रो॑ भू॒त्यां ऐ॒न्ध (५) सोऽ-
 भव॑त्सोऽवि॒भेद्भू॒तः प्र मा॑ धक्ष्यतीति स प्रजा-
 प॑तिं पुनरुपा॒धाव॑त्स प्रजाप॑तिः शक्क॑र्या अधि
 रेवतीं निर॑मिमीत शान्त्या अप्र॑दाहाय योऽ-
 लं॑ श्रियै सन्त॑सद्दृ॒ष्टमा॒नैः स्यात्त॑स्मा एत-
 म॒न्द्रमेका॑दशकपालं निर्व॑पेदिन्द्रं॒मेव स्वेन॑
 भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति स ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं
 द॒धाति॑ रेवतीं पुरो॒नुवा॒क्यां भव॑ति शान्त्या
 अप्र॑दाहाय शक्क॑री या॒ज्या वज्रो॑ वै शक्क॑री स
 ए॒नं वज्रो॑ भू॒त्यां इ॒न्धे भव॑त्येव (६) ॥

(अपि त० स्युर्वैन्ध भवति चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रा॑य । अ॒नृज॑व इत्यनु—ऋ॒जवे॑ । पुरो॒डाशं॑म् ।
 एका॑दशकपालमित्येका॑दश—क॒पाल॑म् । निरि॑ति ।
 व॒पेत् । ग्राम॑काम इति ग्रामं—का॒मः । इन्द्रं॑म् । ए॒व ।
 अ॒नृज॑मित्यनु—ऋ॒जुम् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भा-

(ग्रामकामादीनामनुग्वादीष्टिविधिः)

ग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
 सजातानिति स—जातान् । अनुकानित्यनु—कान् ।
 कराति । ग्रामी । एव । भवति । इन्द्राण्यै । चरुम् ।
 निरिति । वपेत् । यस्य । सेना । असं शितेत्यसं—
 शिता । इव । स्यात् । इन्द्राणी । वै । सेनायै ।
 देवता । इन्द्राणीम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सा । एव ।
 अस्य । सेनाम् । समिति । श्यति । बल्वंजान् ।
 अपीति (१) । इध्मे । समिति । नह्येत् । गौः ।
 यत्र । अधिष्कन्नेत्यधि—स्कन्ना । न्यमेहदिति नि—
 अमेहत् । ततः । बल्वंजाः । उदिति । अतिष्ठन् ।
 गवांम् । एव । एनम् । न्याधमिति नि—आयम् ।
 अपिनीयेत्यपि—नीयं । गाः । वेदयति । इन्द्राय ।
 मन्युमत इति मन्यु—मते । मनस्वते । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । संग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त इति सं—
 यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । संग्राम-
 मिति सं—ग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एव । मन्यु-
 मन्तमिति मन्यु—मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।

ए॒व । अ॒स्मिन् । इ॒न्द्रि॒यम् । म॒न्युम् । म॒नः । द॒धा॒-
 ति । ज॒य॒ति । तम् (२) । सं॒ग्रा॒म॒मि॒ति सं—
 ग्रा॒मम् । ए॒ताम् । ए॒व । नि॒रि॒ति । व॒पे॒त् । यः ।
 ह॒त॒म॒ना इति ह॒त—म॒नाः । स्व॒यं॒पा॒प इति स्व॒यं—
 पा॒पः । इ॒व । स्या॒त् । ए॒तानि॑ । हि । वै । ए॒तस्मा॑त् ।
 अ॒प॒क्रान्ता॑नीत्य॒प—क्रान्ता॑नि । अथ । ए॒षः । ह॒त-
 म॒ना इति ह॒त—म॒नाः । स्व॒यं॒पा॒प इति स्व॒यं—
 पा॒पः । इ॒न्द्रम् । ए॒व । म॒न्यु॒मन्त॑मिति म॒न्यु—मन्त॑-
 स् । म॒नस्व॑न्तम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व । अ॒स्मिन् । इ॒न्द्रि॒यम् ।
 म॒न्युम् । म॒नः । द॒धा॒ति । न । ह॒त॒म॒ना इति ह॒त—
 म॒नाः । स्व॒यं॒पा॒प इति स्व॒यं—पा॒पः । भ॒व॒ति ।
 इ॒न्द्रा॑य । दा॒त्रे । पु॒रो॒डाश॑म् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मित्ये॒-
 का॑द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒त् । यः । का॒म॒ये॒त ।
 दा॒न॒कामा॑ इति दा॒न—का॒माः । मे । प्र॒जा इति प्र—
 जाः । स्युः (३) । इति । इ॒न्द्रम् । ए॒व । दा॒तार॑म् ।
 स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति ।
 सः । ए॒व । अ॒स्मै । दा॒न॒कामा॑ इति दा॒न—
 का॒माः । प्र॒जा इति प्र—जाः । क॒रो॒ति ।
 दा॒न॒कामा॑ इति दा॒न—का॒माः । अ॒स्मै । प्र॒जा इति

(भ्रामकामादीनामनृज्यादीष्टिविधिः)

प्र—जाः । भवन्ति । इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र—दात्रे ।
 पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । तस्मै । प्रत्तम् । इव । सत् ।
 न । प्रदीयेतेति प्र—दीयेत । इन्द्रम् । एव । प्रदा-
 तारमिति प्र—दातारम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—
 धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
 मेति । दापयति । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सु—
 त्राम्णे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । निरिति । वपेत् । अपरुद्ध इत्यप—
 रुद्धः । वा (४) । अपरुध्यमान इत्यप—रुध्य-
 मानः । वा । इन्द्रम् । एव । सुत्रामाणमिति सु—
 त्रामाणम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । एनम् । त्रायते । अनपरुध्य
 इत्यनप—रुध्यः । भवति । इन्द्रः । वै । सदृङ्ङिति
 स—दृङ् । देवताभिः । आसीत् । सः । न । व्यावृ-
 तमिति वि—आवृत्तम् । अगच्छत् । सः । प्रजा-
 पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । निरिति । अवपत् । तेन । एव ।
 अस्मिन् । इन्द्रियम् । अदधात् । शक्नी इति ।

याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । अक-
 रोत् । वज्रः । वै । शक्करी । सः । एनम् । वज्रः ।
 भूत्यै । ऐन्ध (५) । सः । अभवत् । सः । अबि-
 भेत् । भूतः । प्रेति । मा । धक्ष्यति । इति । सः ।
 प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । पुनः । उपेति । अधा-
 वत् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । शक्करी ।
 अधीति । रेवतीम् । निरिति । अमिमीत् । शान्त्यै ।
 अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । यः । अलम् । श्रियै ।
 सन् । सदृङ्ङिति स—दृङ् । समानैः । स्यात् ।
 तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकाद-
 श—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।
 रेवती । पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्या । भवति ।
 शान्त्यै । अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । शक्करी । याज्या ।
 वज्रः । वै । शक्करी । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै ।
 इन्धे । भवति । एव (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
 रन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वार्हस्पत्यश्चर्यदा-
 ग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवेनं यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवेनमभि चरति वार्हस्पत्यश्चर्यभवति
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वेदे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या एतयैव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्नु-
 गुत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं
 यज्ञो न (२) उपनमेदग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागवेये-
 नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपेनं
 यज्ञो नमत्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
 ष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति

याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । अक-
 रोत् । वज्रः । वै । शक्करी । सः । एनम् । वज्रः ।
 भूत्यै । ऐन्ध (५) । सः । अभवत् । सः । अवि-
 भेत् । भूतः । प्रेति । मा । धक्ष्यति । इति । सः ।
 प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । पुनः । उपेति । अधा-
 वत् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । शक्करी ।
 अधीति । रेवतीम् । निरिति । अमिमीत् । शान्त्यै ।
 अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । यः । अलम् । श्रियै ।
 सन् । सदृङ्ङिति स—दृङ् । समानैः । स्यात् ।
 तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकाद-
 श—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।
 रेवती । पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्या । भवति ।
 शान्त्यै । अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । शक्करी । याज्या ।
 वज्रः । वै । शक्करी । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै ।
 इन्धे । भवति । एव (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अभिचारकत्रादीनामिष्टिषिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वमे॒का॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेद॒भिच॑-
 रन्त॑सर॒स्वत्या॒ज्यभा॒गा स्याद्वा॑र्ह॒स्पत्य॑श्च॒र्यदा॑-
 ग्ना॒वै॒ष्ण॒व ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒लो भव॑त्यग्निः सर्वा
 दे॒वता॒ वि॒ष्णुर्य॒ज्ञो दे॒वता॑भिश्चै॒वैनं॑ य॒ज्ञेन॑ चा॒भि
 च॑रति सर॒स्वत्या॒ज्यभा॒गा भव॑ति वा॒ग्वै सर॑-
 स्वती॒ वाचै॑वैन॒मभि॑ च॒रति॒ वा॒र्ह॒स्पत्य॑श्च॒रुर्भव॑ति
 ब्र॒ह्म वै दे॒वानां॑ बृ॒हस्प॑तिर्ब्र॒ह्मणै॑वैन॒मभि॑ च॒रति
 (१) प्र॒ति वै पर॑स्ता॒दभि॑चरन्त॒मभि॑ च॒रन्ति
 द्वे॒द्वे पुरो॑नुवा॒क्ये कुर्या॑दतिप्रयु॒क्त्या ए॒तयै॒व
 यंजे॑ताभिच॒र्यमा॑णो दे॒वता॑भिरे॒व दे॒वताः॑ प्र॒ति-
 च॑रति य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञं वा॒चा वाचं॑ ब्र॒ह्मणा॑ ब्र॒ह्म स
 दे॒वता॑श्चै॒व य॒ज्ञं च॑ म॒ध्यतो॑ व्य॒वस॑र्पति॒ तस्य॑
 न कु॑तश्च॒नोपा॑व्या॒धो भव॑ति नैन॒मभि॑चरन्त॒स्तृ-
 णु॒त आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वमे॒का॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेद्यं
 य॒ज्ञो न (२) उ॒प॒नमे॑द॒ग्निः सर्वा॑ दे॒वता॒
 वि॒ष्णुर्य॒ज्ञोऽग्निं॑ चै॒व वि॒ष्णुं च॑ स्वेन॒ भा॒गवे॒ये-
 नोप॑धा॒वति॒ तावे॒वास्मै॑ य॒ज्ञं प्र य॑च्छत॒ उपै॑नं
 य॒ज्ञो न॑मत्या॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वं घृ॒ते च॒रुं निर्व॑पेच्चक्षु-
 ष्कामोऽग्ने॑र्वै चक्षु॑षा मनु॒ष्या वि प॑श्यन्ति

यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भाग-
 धेयेनोषं धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुर्धे-
 त्तश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदा-
 ज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र-
 जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
 जसैवास्मै तेजश्चक्षुर्वं रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
 वृद्धके भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
 कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
 न्द्रियम् (४) वीर्यं वृद्धके पुरा वाचः प्रवदि-
 तोनिर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य
 वृद्धके तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
 नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
 त्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्प-
 त्यश्चर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
 (५) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-
 न्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चर्यदेकादशकपा-
 लो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदि-

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

न२ स॒र्व॒नं॒ मा॒ध॒यं॒दि॒नमे॒व स॒र्व॒नं॒ तेना॑ऽऽप्नो॒त्या-
ग्रा॒वैष्ण॒वं द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पे॒त्तृती॒यस॒व॒न-
स्या॑ऽऽकाले॒ सर॑स्व॒त्याज्य॑भा॒गा स्या॒द्वा॒र्हस्प॒त्य-
श्व॒र्य॒द्द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लो भ॒व॒न्ति॒ द्वा॒द॒शा॒क्षरा॒
ज॒ग॒न्ती॒ जा॒ग॒न्तं॒ तृती॒यस॒व॒नं तृती॒यस॒व॒नमे॒व
तेना॑ऽऽप्नो॒ति दे॒वता॑भिरे॒व दे॒वताः॑ (६) प्र॒ति-
च॒र॒न्ति॒ य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञं वा॒चा वा॒चं ब्र॒ह्म॒णा ब्र॒ह्म
क॒पा॒ले॒रे॒व छ॒न्दा॒स॒स्याप्नो॑ति॒ पुरो॒डा॒शैः स॒र्व-
ना॒नि भै॒त्राव॑रुणमे॒कं क॒पा॒लं निर्व॑पे॒द्दशा॒र्यै काले॑
ये॒वासौ भ्रा॒तृव्य॑स्य व॒शाऽनु॑ब॒न्ध्या सो ए॒वै-
पै॒त॒स्यैकं॑ क॒पा॒लो भ॒व॒ति न हि क॒पा॒लैः प॒शुम-
ह॑त्याप्नु॒म् (७) ॥

(ब्रह्मणैवैनमभि चरन्ति यज्ञो न तावैवास्तेन्द्रियमाप्नोति

देवताः सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आ॒ग्रा॒वैष्ण॒वमि॒त्या॒ग्रा—वैष्ण॒वम् । एका॑द॒श॒क॒पा॒ल-
मि॒त्येका॑द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । अ॒भि-
च॒र॒न्ति॒त्य॒भि—च॒र॒न् । सर॑स्वती । आ॒ज्य॑भा॒गेत्या-

ज्यं—भागा । स्यात् । वार्हस्पत्यः । चरुः । यत् ।
 आग्नावैष्णव इत्याग्ना—वैष्णवः । एकादशकपाल
 इत्येकादश—कपालः । भवति । अग्निः । सर्वाः ।
 देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च । एव ।
 एनम् । यज्ञेन । च । अभीति । चरति । सरस्वती ।
 आज्यभागेत्याज्यं—भागा । भवति । वाक् । वै । सर-
 स्वती । वाचा । एव । एनम् । अभीति । चरति । वार्ह-
 स्पत्यः । चरुः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
 बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । एनम् । अभीति ।
 चरति (१) । प्रतीति । वै । परस्तात् । अभिचर-
 न्तमित्याभि—चरन्तम् । अभीति । चरन्ति । द्वे
 इति द्वे—द्वे । पुरोनुवाक्ये इति पुरः—अनुवाक्ये ।
 कुर्यात् । अतीति । प्रयुक्त्या इति प्र—युक्त्यै ।
 एतया । एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्याभि—च-
 र्यमाणः । देवताभिः । एव । देवताः । प्रतिचरतीति
 प्रति—चरति । यज्ञेन । यज्ञम् । वाचा । वाचम् ।
 ब्रह्मणा । ब्रह्म । सः । देवताः । च । एव । यज्ञम् ।
 च । मध्यतः । व्यधसर्पतीति वि—अधसर्पति ।
 तस्य । न । कुतः । च न । उपाव्याध इत्युप—आ-
 व्याधः । भवति । न । एनम् । अभिचरन्त्याभि—

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

चरन् । स्तृणुते । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । यम् । यज्ञः । न (२) । उपनमेदित्युप—नमेत् ।
 अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । अग्निम् ।
 च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव ।
 अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् ।
 यज्ञः । नमति । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् ।
 घृते । चरुम् । निरिति । वपेत् । चक्षुष्काम इति
 चक्षुः—कामः । अग्नेः । वै । चक्षुषा । मनुष्याः ।
 वीति । पश्यन्ति । यज्ञस्य । देवाः । अ-
 ग्निम् । च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति ।
 तौ । एव (३) । अस्मिन् । चक्षुः । धत्तः । चक्षु-
 ष्मान् । एव । भवति । धेन्वै । वै । एतत् । रेतः ।
 यत् । आज्यम् । अनडुहः । तण्डुलाः । मिथुनाव ।
 एव । अस्मै । चक्षुः । प्रेति । जनयति । घृते ।
 भवति । तेजः । वै । घृतम् । तेजः । चक्षुः । तेजसा ।
 एव । अस्मै । तेजः । चक्षुः । अवेति । रुन्धे । इन्द्रि-
 यम् । वै । वीर्यम् । वृङ्क्ते । भ्रातृव्यः । यजमानः ।

अयंजमानस्य । अध्वरकल्पामित्यध्वर—कल्पाम् ।
 प्रति । निरिति । वपेत् । भ्रातृव्ये । यजमाने । न ।
 अस्य । इन्द्रियम् (४) । वीर्यम् । वृद्धके । पुरा ।
 वाचः । प्रवदितोरिति प्र—वदितोः । निरिति । वपेत् ।
 यावती । एव । वाक् । ताम् । अप्रोदितामित्यप्र—उ-
 दिताम् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धके । ताम् । अस्य ।
 वाचम् । प्रवदन्तीमिति प्र—वदन्तीम् । अन्याः ।
 वाचः । अर्नु । प्रेति । वदन्ति । ताः । इन्द्रियम् ।
 वीर्यम् । यजमाने । दधति । आग्नावैष्णवमित्या-
 गा—वैष्णवम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । प्रातःसवनस्येति प्रातः—सवनस्य ।
 आकाल इत्या—काले । सरस्वती । आज्यभागेत्या-
 ज्य—भागा । स्यात् । वार्हस्पत्यः । चरुः । यत् ।
 अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः । भवेति । अष्टाक्षरे-
 त्यष्टा—अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातःसवन-
 मिति प्रातः—सवनम् । प्रातःसवनमिति प्रातः—
 सवनम् । एव । तेन । आप्रोति (५) । आग्नावै-
 ष्णवमित्यागा—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येका-
 दश—कपालम् । निरिति । वपेत् । माध्यदिनस्य ।
 सवनस्य । आकाल इत्या—काले । सरस्वती ।

(अभिवारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

आज्यंभागेत्याज्यं—भागा । स्यात् । बार्हस्पत्यः ।
 चरुः । यत् । एकादशकपाल इत्येकादश—कपालः ।
 भवति । एकादशाक्षरेत्येकादश—अक्षरा । त्रिष्टुप् ।
 त्रैष्टुभम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । माध्यंदिनम् ।
 एव । सर्वनम् । तेन । आप्नोति । आग्रावैष्णवमि-
 त्याग्रा—वैष्णवम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—क-
 पालम् । निरिति । वपेत् । तृतीयसवनस्येति तृती-
 य—सवनस्य । आकाल इत्या—काले । सरस्वती ।
 आज्यंभागेत्याज्यं—भागा । स्यात् । बार्हस्पत्यः ।
 चरुः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः ।
 भवति । द्वादशाक्षरेति द्वादश—अक्षरा । जग-
 ती । जागंतम् । तृतीयसवनमिति तृतीय—सव-
 नम् । तृतीयसवनमिति तृतीय—सवनम् । एव ।
 तेन । आप्नोति । देवताभिः । एव । देवताः (६) ।
 प्रतिचरतीति प्रति—चरति । यज्ञेन । यज्ञम् । वाचा ।
 वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्मं । कपालैः । एव । छन्दा-
 शसि । आप्नोति । पुरोडाशैः । सर्वनानि । मैत्रावरु-
 णमिति मैत्रा—वरुणम् । एककपालमित्येक—कपा-
 लम् । निरिति । वपेत् । वशाथै । काले । या । एवा-
 जसौ । भ्रातृव्यस्य । वशा । अनुवन्ध्येत्यनु—व-

न्ध्यां । सो इति । ए॒व । ए॒षा । ए॒तस्य॑ । ए॒कं॑ क॒पाल॒
इत्ये॒कं—क॒पालः॑ । भ॒वति॑ । न । हि । क॒पालैः॑ ।
प॒शुम् । अ॒र्हति॑ । आ॒प्तुम् (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

अ॒सावा॑दि॒त्यो न॒ व्य॑रोच॒त तस्मै॑ दे॒वाः प्राय॑-
श्चि॒त्ति॒मैच्छ॑न्त॒स्मां ए॒तꣳ सो॑मा॒रौद्रं॑ च॒रुं निर॑-
व॒प॒न्ते॒नैवा॑स्मि॒न् रुच॑म॒दधु॑र्यो ब्र॒ह्मव॑र्च॒सका॑मः
स्या॒त्तस्मा॑ ए॒तꣳ सो॑मा॒रौद्रं॑ च॒रुं निर्व॑पे॒त्सोमं॑
चै॒व रु॒द्रं च॒ स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धा॒वति॑ तावे॒-
वा॑स्मि॒न् ब्रह्म॑व॒र्चसं॑ ध॒त्तो ब्रह्म॑व॒र्चस्ये॑व भ॒वति॑
ति॒ष्या पूर्ण॑मा॒से निर्व॑पे॒द्भुद्रः॑ (१) वै ति॒ष्यः
सोमः॑ पूर्ण॑मा॒सः सा॒क्षादे॒व ब्रह्म॑व॒र्चस॑म॒वं रु॒न्धे
प॒रि॑श्रिते याज॒यति॑ ब्रह्म॑व॒र्चस॑स्य॒ प॒रि॑गृही॒त्यै
श्वेता॑र्यै श्वे॒तव॑त्सा॒र्यै दु॒ग्धं म॑थि॒तमा॑ज्यं भव॒-
त्या॑ज्यं प्रोक्ष॑ण॒माज्ये॑न मार्ज॒यन्ते॑ याव॑दे॒व ब्रह्म॑-
व॒र्चसं॑ तत्सर्वं॑ करो॒त्यति॑ ब्रह्म॑व॒र्चसं॑ क्रि॒यत॑
इत्या॑हुरी॒श्वरो दु॒श्चर्मा॑ भवि॑तो॒रिति॑ मा॒नवी

(ब्रह्मयर्धसकामादीना सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

ऋचौ धायेयं कुर्याद्यद्वै किं च मनुस्वदत्तद्वैप-
जम् (२) भेषजमेवास्यै करोति यदि विभी-
यादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
पशवः स्वयैवास्यै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
यिता सोम एवास्यै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
जनयति विन्दते (३) प्रजाः सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेदभिचरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एष
रुद्रो यदाग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छति सोमारौद्रं
चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
रसो गच्छत्यग्निः शरीरं यस्य ज्योगामयति
सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
यदि (४) इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
योर्वा एतं ग्रसितं होता निष्खिन्दति स ईश्वर
आर्तिमार्तोऽरन्द्वाहोत्रा देयो वह्निर्वा अन्द्वा-
न्वह्निर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वैऽस्मा

आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
ह्यार्धमुद्धन्यादुर्ध्वं नार्धं वह्निषः स्तृणीयादुर्ध्वं
नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादुर्ध्वं न स्व एवास्मां
आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ॥

(रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादुर्ध्वं द्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीतिं । अरोचत ।
तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
एतम् । सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम् । चरुम् ।
निरितिं । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् । रुचम् ।
अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—
कामः । स्यात् । तस्मै । एतम् । सोमारौद्रमिति
सोमा—रौद्रम् । चरुम् । निरितिं । वपेत् । सोमम्
च । एव । रुद्रम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—
धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् ।
ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । धत्तः । ब्रह्मवर्च-
सीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । तिप्यापूर्ण-
मास इति तिप्या—पूर्णमासे । निरितिं । वपेत् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारीद्रवणादीष्टिविधिः)

रुद्रः (१) । वै । तिष्यः । सोमः । पूर्णमास इति
पूर्ण—मासः । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । परि-
श्रित इति परि—श्रिते । याजयति । ब्रह्मवर्चस-
स्येति ब्रह्म—वर्चसस्य । परिगृहीत्या इति परि—
गृहीत्यै । श्वेतार्यै । श्वेतवत्साया इति श्वेत—वत्सार्यै ।
दुग्धम् । मथितम् । आज्यम् । भवति । आज्यम् । प्रोक्ष-
णमिति प्र—उक्षणम् । आज्येन । मार्जयन्ते । यावत् ।
एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तत् । सर्वम् ।
करोति । अतीति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
क्रियते । इति । आहुः । ईश्वरः । दुश्चर्मेति दुः—
चर्मा । भवितोः । इति । मानवी इति । ऋचौ ।
धाय्ये इति । कुर्यात् । यत् । वै । किम् । च ।
मनुः । अवदत् । तत् । भेषजम् (२) । भेषजम् ।
एव । अस्मै । करोति । यदि । विधीयत् । दुश्च-
र्मेति दुः—चर्मा । भविष्यामि । इति । सोपारोन्म-
मिति सोमा—पौष्णम् । चत् । निरिति । वत् ।
सौम्यः । वै । देवतया । दुश्चर्मा । पुष्णाः । पुनः ।
स्वया । एव । अस्मै । देवतया । दुश्चर्मेति दुः—
चर्मा । त्वचम् । कर्गेति । न । दुश्चर्मेति दुः—चर्मा ।

म॒व॒ति । सो॒मा॒रौ॒द्रमि॒ति सो॒मा—रौ॒द्रम् । च॒रुम् ।
 नि॒रि॒ति । व॒पे॒व । प्र॒जाका॑म् इति॑ प्र॒जा—का॑म् ।
 सोमः । वै । रे॒तो॒धा इति॑ रे॒तः—धाः । अ॒ग्निः ।
 प्र॒जा॒नामि॒ति प्र—जा॑नाम् । प्र॒ज॒न॒यि॒तेति॑ प्र—ज॒न॒-
 यि॒ता । सोमः । ए॒व । अ॒स्मै । रे॒तः । द॒धा॒ति ।
 अ॒ग्निः । प्र॒जामि॒ति प्र—जा॑म् । प्रेति॑ । ज॒न॒य॒ति ।
 वि॒न्द॒ते (३) । प्र॒जामि॒ति प्र—जा॑म् । सो॒मा॒रौ॒द्र-
 मि॒ति सो॒मा—रौ॒द्रम् । च॒रुम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒व ।
 अ॒भि॒च॒र॒न्नि॒त्य॒भि—च॑रन् । सौ॒म्यः । वै । दे॒व॒र्त॒या ।
 पु॒रु॒षः । ए॒षः । रु॒द्रः । य॒व । अ॒ग्निः । स्वा॒याः । ए॒व ।
 ए॒नम् । दे॒व॒ता॒यै । नि॒ष्क्री॑येति॑ निः—क्री॒यं । रु॒द्राय॑ ।
 अ॒पी॒ति । द॒धा॒ति । ता॒ज॒क् । आ॒र्ति॑म् । ए॒ति ।
 ऋ॒च्छ॒ति । सो॒मा॒रौ॒द्रमि॒ति सो॒मा—रौ॒द्रम् । च॒रुम् ।
 नि॒रि॒ति । व॒पे॒व । व्यो॒गा॒म॒या॒वी॒ति व्यो॒क्—आ॒म॒-
 या॒वी । सो॒मे॒म् । वै । ए॒त॒स्य॑ । र॒सं॑ । ग॒च्छ॒ति ।
 अ॒ग्नि॒म् । श॒री॒रम् । य॒स्य॑ । व्यो॒क् । आ॒म॒र्य॒ति ।
 सो॒मा॒व । ए॒व । अ॒स्य॑ । र॒सं॑म् । नि॒ष्क्री॑णातीति॑
 निः—क्री॒णा॒ति । अ॒ग्नेः॑ । श॒री॒रम् । उ॒त । य॒दि
 (४) । इ॒ता॒सु॒रि॒ती॒त—अ॒सुः । भ॒वं॒ति । जी॒वं॒ति ।
 ए॒व । सो॒मा॒रु॒द्रयो॒रिति॑ सो॒मा—रु॒द्रयोः॑ । वै । ए॒तम् ।

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

ग्र॒सितम् । हो॒ना । नि॒रिति॑ । सि॒दति॑ । सः । ई॒श्वरः ।
 आ॒तिम् । आ॒र्तो॒रित्या—अ॒र्तोः । अ॒न॒ङ्गान् । हो॒त्रा ।
 दे॒यः । वह्निः । वै । अ॒न॒ङ्गान् । वह्निः । हो॒ता ।
 वह्नि॑ना । ए॒व । वह्नि॑म् । आ॒त्मानं॑म् । स्पृ॒णोति॑ ।
 सो॒मा॒रौ॒द्रमिति॑ सो॒मा—रौ॒द्रम् । च॒रुम् । नि॒रिति॑ ।
 व॒पेव॑ । यः । का॒मये॑त । स्वे । अ॒स्मै । आ॒यत॑न
 इ॒त्या—य॑त॒ने । आ॒तृ॒व्यम् । ज॒न॒ये॒यम् । इति॑ ।
 वेदि॑म् । प॒रि॒गृह्येति॑ प॒रि—गृ॒ह्यं । अ॒र्धम् । उ॒द्वन्या॑-
 दि॒त्युव॑—ह॒न्याव॑ । अ॒र्धम् । न । अ॒र्धम् । वह्नि॑पः ।
 स्तृ॒णीया॑व । अ॒र्धम् । न । अ॒र्धम् । इ॒ध्मस्य॑ ।
 अ॒भ्या॒द॒ध्यादि॒त्यमि॑—आ॒द॒ध्याव॑ । अ॒र्धम् । न ।
 स्वे । ए॒व । अ॒स्मै । आ॒यत॑न इ॒त्या—य॑त॒ने । आ॒तृ॒-
 व्यम् । ज॒न॒यति॑ (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

ऐ॒न्द्रमे॒का॒द॒शक॑पालं निर्व॑पे॒न्मा॒रुतः॑ स॒प्तकं॑-
 पा॒लं ग्रा॒म॒काम॑ इ॒न्द्रं चै॒व म॒रुतं॑श्च स्वे॒नं भा॒ग-
 धे॒ये॒नोर्ष॑ धा॒वति॑ त ए॒वा॒स्मै स॒जा॒तान्प्र यच्छ-

न्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीयं ऐन्द्रमधि श्रयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यमस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानवं रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-
 यति विशमेव (१) अस्मा अनुवर्त्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च
 विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादि-
 न्द्रायानुं ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनुं ब्रूहीत्या-
 श्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितृष्णाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत
 कल्पेन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजे-
 द्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्दैवदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्त्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदे-
 वस्यावं द्येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 णैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-

(ग्रामकामादीनामेन्द्रादीष्टिविधिः)

उ॒र्य॒पूर्व॒यं वा॒सो दक्षि॑णा स॒जा॒ता॒नामु॒प॒हि॒त्यै
 पृ॒श्नि॒यै दु॒ग्धे प्रि॒यं॒ग॒वं च॒रुं निर्व॑पे॒न्म॒रु॒द्भ्यो ग्रा॒म॒-
 का॒मः पृ॒श्नि॒यै वै प॒र्य॒सो म॒रुतो॑ जा॒ताः पृ॒श्नि॒यै
 प्रि॒यं॒ग॒वो मा॒रुताः॑ ख॒लु वै दे॒वत॑या स॒जा॒ता
 म॒रुत॑ ए॒व स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒येनो॒प॒धा॒वति॑ त ए॒वास्मै॑
 स॒जा॒तान्प्र य॑च्छन्ति ग्रा॒म्ये॒व भ॑वति प्रि॒यव॑ती
 या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ (४) भ॒वतः॑ प्रि॒यमे॒वैनं॑
 स॒मा॒ना॒नां करो॑ति द्वि॒पदा॑ पुरो॒नुवा॒क्या भ॑वति
 द्वि॒पद॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धे च॒तु॒ष्प॒दा या॒ज्या च॒तु॒ष्प॒द
 ए॒व प॒शू॒न॒वं रु॒न्धे दे॒वा॒सु॒राः संय॑त्ता आ॒स॒न्ते
 दे॒वा मि॒थो वि॒प्रि॒या आ॒स॒न्ते॑ऽन्यो॑ऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्या॒याति॑ष्ठ॒मानाश्च॒तु॒र्धा व्य॑क्रामन्न॒ग्निर्वि॑-
 सु॒भिः सो॒मो रु॒द्रैरि॒न्द्रो म॒रुद्भिर्व॑रु॒ण आ॒दि॒त्यैः
 स इ॒न्द्रः प्र॒जाप॑तिमु॒पा॒धा॒वत्तम् (५) ए॒तया॑
 सं॒ज्ञान्या॑ऽयाज॒यद॒ग्नये॑ वसु॑मते पुरो॒डाश॑म॒ष्टा-
 क॑पालं नि॒र॒व॒प॒त्सो॒माय॑ रु॒द्र॒व॑न्ते च॒रुमि॒न्द्रा॒य
 म॒रुत्वं॑ते पुरो॒डाश॑मेकादशक॒पालं॑ वरु॑णायाऽऽ-
 दि॒त्य॒व॑न्ते च॒रुं ततो॑ वा इ॒न्द्रं दे॒वा ज्यैष्ठ्या॒याभि॑
 स॒म॒जान॑त यः स॒मानै॑र्मि॒थो वि॒प्रि॒यः स्या॑त्तमे॒-
 तया॑ सं॒ज्ञान्या॑ याज॒येद॒ग्नये॑ वसु॑मते पुरो॒डाश॑-

म॒ष्टा॒र्क॒पा॒लं निर्व॑पेत्सोमा॒य रु॒द्रव॑न्ते च॒रुमि॒न्द्रा॒य
म॒रु॒त्वन्ते पु॒रो॒डा॒शमे॒काद॑शक॒पालं व॑रु॒णाय॑ऽऽ-
दि॒त्यव॑न्ते च॒रुमि॒न्द्रमे॒वैनं भू॒तं ज्यैष्ठ्या॑य स-
मा॒ना अ॒भि सं जा॑नते वसि॑ष्ठः समा॒नानां
भव॑ति ॥ ६ ॥

(विश॑मेव तिष्ठन्त्येता॒मेवा॒थैन्द्र॑स्य याज्यानुवा॒क्ये तं व॑रु॒णाय॑ चतुर्दश च ।)

इति कृ॒ष्णय॒जुर्वे॒दीय॑तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

ऐ॒न्द्रम् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒लमि॒त्येका॑दश—क॒पा॒लम् ।
नि॒रि॒तिं । व॒पेत् । मा॒रु॒तम् । स॒प्त॒र्क॒पा॒लमि॒तिं स॒प्त—
क॒पा॒लम् । ग्रा॒म॒काम॑ इति ग्रा॒म—का॒मः । इ॒न्द्रम् ।
च । ए॒व । म॒रु॒तः । च । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒येने॒ति भा॒ग—
धे॒येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ । ते । ए॒व । अ॒स्मै । स॒जा॒-
ता॒नि॒तिं स—जा॒तान् । प्रे॒तिं । य॒च्छ॒न्ति । ग्रा॒मी ।
ए॒व । भ॒वति॑ । आ॒ह॒व॒नीय॑ इत्या—ह॒व॒नीये॑ । ऐ॒न्द्रम् ।
अ॒धी॒तिं । श्र॒यति॑ । गा॒र्हि॒प॒त्य इति॑ गा॒र्हि—प॒त्ये ।
मा॒रु॒तम् । पा॒प॒व॒स्य॑स॒स्येति॑ पा॒प—व॒स्य॑स॒स्यं । वि॒धृ॒-
त्या॒ इति॑ वि—धृ॒त्यै । स॒प्त॒र्क॒पा॒ल इति॑ स॒प्त—क॒पा॒लः ।
मा॒रु॒तः । भ॒वति॑ । स॒प्त॒ग॒णा इति॑ स॒प्त—ग॒णाः । वै ।

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

मरुतः । गणश इति गण—शः । एव । अस्मै ।
 सजातानिति स—जातान् । अवेति । रुन्धे । अनु-
 च्यमान् इत्यनु—उच्यमाने । एति । सादयति ।
 विशम् । एव (१) । अस्मै । अनुवर्तमानमित्यनु—
 वर्तमानम् । करोति । एताम् । एव । निरिति । वपेत् ।
 यः । कामयेत् । क्षत्राय । च । विशे । च । समद-
 मिति स—मदम् । दध्याम् । इति । ऐन्द्रस्य । अव-
 द्यन्नित्यव—द्यन् । ब्रूयात् । इन्द्राय । अन्विति ।
 ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या—श्राव्यं । ब्रूयात् ।
 मरुतः । यज । इति । मारुतस्य । अवद्यन्नित्यव—
 द्यन् । ब्रूयात् । मरुद्व्य इति मरुत्—भ्यः । अन्विति ।
 ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या—श्राव्यं । ब्रूयात् । इन्द्रम् ।
 यज । इति । स्वे । एव । एभ्यः । भागधेय इति
 भाग—धेये । समदमिति स—मदम् । दधाति ।
 वितृहाणा इति वि—तृहाणाः । तिष्ठन्ति । एताम् ।
 एव (२) । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत् ।
 कल्पेत् । इति । यथादेवतमिति यथा—देवतम् ।
 अवदायेत्यव—दाये । यथादेवतमिति यथा—देवतम् ।
 यजेत् । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनान् ।
 यथायथमिति यथा—यथम् । कल्पयति । कल्पन्ते ।

ए॒व । ऐ॒न्द्रम् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒त्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒ल॒म् ।
 नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । वै॒श्व॒दे॒व॒मि॒ति॒ वै॒श्व—दे॒व॒म् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒ति॒ द्वा॒द॒श—क॒पा॒ल॒म् । ग्रा॒म॒काम॒
 इति॒ ग्रा॒म—कामः॑ । इ॒न्द्रम् । च । ए॒व । वि॒श्वान् ।
 च । दे॒वान् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । अ॒स्मै । स॒जा॒ता॒नि॒ति॒
 स—जा॒तान् । प्रे॒ति॒ । य॒च्छ॒न्ति॒ । ग्रा॒मी । ए॒व । भ॒व॒ति॒ ।
 ऐ॒न्द्रस्य॑ । अ॒व॒दा॒ये॒त्य॒व—दा॒य॒ । वै॒श्व॒दे॒व॒स्ये॒ति॒ वै॒श्व—
 दे॒व॒स्य॑ । अ॒वे॒ति॒ । द्ये॒त् । अ॒थ । ऐ॒न्द्रस्य॑ (३) । उ॒प॒-
 रि॒ष्ठा॒त् । इ॒न्द्रि॒येण॑ । ए॒व । अ॒स्मै । उ॒भ॒य॒तः । स॒जा॒ता॒-
 नि॒ति॒ स—जा॒तान् । प॒री॒ति॒ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । उ॒पा॒धा॒-
 य्य॑पूर्व॒य॒मि॒त्यु॒पा॒धा॒य्य—पूर्व॒य॒म् । वा॒सः । दक्षि॑णा ।
 स॒जा॒ता॒ना॒मि॒ति॒ स—जा॒ताना॑म् । उ॒प॒हि॒त्या॒ इत्यु॒-
 प—हि॒त्यै । पृ॒श्नि॒यै । दु॒ग्धे॒ । प्रि॒यंग॒वम् । च॒रुम् ।
 नि॒रि॒ति॒ । व॒पे॒त् । म॒रु॒द्भ्य॒ इति॑ म॒रु॒न्—भ्यः॑ । ग्रा॒म॒काम॒
 इति॒ ग्रा॒म—कामः॑ । पृ॒श्नि॒यै । वै । प॒र्य॑सः ।
 म॒रु॒तः । जा॒ताः । पृ॒श्नि॒यै । प्रि॒यंग॒वः । मा॒रु॒ताः ।
 ख॒लु । वै । दे॒व॒त॒या । स॒जा॒ता॒ इति॑ स—जा॒ताः ।
 म॒रु॒तः । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॒ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पे॒ति॒ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । अ॒स्मै । स॒जा॒ता॒नि॒ति॒

(ग्रामकामादीनामेन्द्रादीष्टिविधिः)

स—जा॒तान् । प्रेति॑ । य॒च्छन्ति॑ । ग्रा॒मी । ए॒व ।
 भ॒वति॑ । प्रि॒यव॑ती इति॑ प्रि॒य—व॑ती । या॒ज्यानु॒वाक्ये॑
 इति॑ या॒ज्या—अ॒नुवा॒क्ये (४) । भ॒वतः॑ । प्रि॒यम् ।
 ए॒व । ए॒नम् । स॒मा॒ना॒नाम् । क॒रोति॑ । द्वि॒पदेति॑
 द्वि—प॒दा । पु॒रोनु॒वाक्येति॑ पु॒रः—अ॒नुवा॒क्या ।
 भ॒वति॑ । द्वि॒पद॑ इति॑ द्वि—प॒दः । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्धे । चतु॑ष्पदेति॑ चतुः—प॒दा । या॒ज्या । चतु॑ष्पद॑
 इति॑ चतुः—प॒दः । ए॒व । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे ।
 दे॒वा॒सु॒रा इति॑ दे॒व—अ॒सु॒राः । सं॒य॒त्ता इति॑ सं—
 य॒त्ताः । आ॒सन् । ते । दे॒वाः । मि॒थः । वि॒प्रि॒या
 इति॑ वि—प्रि॒याः । आ॒सन् । ते । अ॒न्यः । अ॒न्यस्मै ।
 ज्यैष्ठ्या॑य । अति॑ष्ठमा॒नाः । चतु॑र्थेति॑ चतुः—धा ।
 वीति॑ । अ॒क्राम॑न् । अ॒ग्निः । वसु॑भिरिति॑ वसु—भिः ।
 सोमं॑ । रु॒द्रैः । इन्द्रैः॑ । म॒रुद्भिरिति॑ म॒रुव॑—भिः ।
 वरु॑णः । आ॒दि॒त्यैः । सः । इन्द्रैः॑ । प्र॒जाप॑तिमिति॑
 प्र॒जा—प॒तिम् । उपेति॑ । अ॒धा॒वव॑ । तम् (५) ।
 ए॒तया॑ । सं॒ज्ञान्येति॑ सं—ज्ञा॒न्या । अ॒याज॑यव ।
 अ॒ग्नये॑ । वसु॑मत॒ इति॑ वसु—म॒ते । पु॒रोडा॑शम् ।
 अ॒ष्टाकं॑ पा॒लमित्य॑ष्टा—क॒पा॒लम् । नि॒रिति॑ । अ॒वप॑न् ।
 सोमा॑य । रु॒द्रव॑न्त॒ इति॑ रु॒द्र—व॑न्ते । च॒रुम् । इन्द्रा॑य ।

मरुत्वन्ते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकाद-
 श—कपालम् । वरुणाय । आदित्यवन्त इत्यादित्य—
 वन्ते । चरुम् । ततः । वै । इन्द्रम् । देवाः । ज्यै-
 ष्ठ्याय । अभि । समितिं । अजानत । यः । समानैः ।
 मिथः । विप्रिय इति वि—प्रियः । स्यात् । तम् ।
 एतया । संज्ञान्येति सं—ज्ञान्या । याजयेत् । अग्नये ।
 वसुमन्त इति वसु—मन्ते । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सोमाय ।
 रुद्रवन्त इति रुद्र—वन्ते । चरुम् । इन्द्राय । मरुत्वन्ते ।
 पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् ।
 वरुणाय । आदित्यवन्त इत्यादित्य—वन्ते । चरुम् ।
 इन्द्रम् । एव । एनम् । भूतम् । ज्यैष्ठ्याय । समानाः ।
 अभि । समितिं । जानते । वसिष्ठः । समानानाम् ।
 भवति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

हिरण्यगर्भं आपो ह यत्प्रजापते । स वेद
 पुत्रः पितरं स मातरं स सूनुर्भुवत्स भुवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मधः । स द्यामौर्णेदुन्तरिक्षं स सुवः स
विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं
चित्रम् । स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन संयता ।
बृहत्तन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-
तस्कर्हस्ते दधानः (१) नर्या पुरुणि ।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो
अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमूतये सवि-
तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
मद्य संवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं
सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया
धिया वामभार्जः स्याम । वडित्था पर्वतानां
खिद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति
मह्ना जिनोपि (२) महिनि । स्तोमांसस्त्वा
विचारिणि प्रति षोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं
न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदूदरेण सख्या
सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः । अयं यः
सोमो न्यघाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ ।
आपोन्तमन्युस्तृपलंप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
ञ्छरुमां ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र

(३) सु॒वा॒नः सोमं ऋ॒त॒यु॒श्चि॒के॒ते॒न्द्रा॒य ब्र॒ह्म
ज॒म॒द॒ग्निर॒र्च॒न् । वृ॒षा य॒न्ता॒ऽसि॒ श॒वं॒स॒स्तु॒र॒
स्या॒न्त॒र्य॒च्छ॒ गृ॒ण॒ते ध॒र्त्रे दृ॒ह । स॒बा॒ध॒स्ते
म॒दं च शु॒ष्म॒यं च ब्र॒ह्म न॒रो ब्र॒ह्म॒कृ॒तः स॒प॒
र्य॒न् । अ॒र्को वा य॒त्तु॒र॒ते सोमं॑ च॒क्षा॒स्त॒त्रे॒दि॒न्द्रो
द॒ध॒ते पृ॒त्सु तु॒र्या॒म् । व॒ष॒द्द॒ते वि॒ष्ण॒वा॒स आ
कृ॒णो॒मि त॒न्मे जु॒प॒स्व शि॒पि॒वि॒ष्ट ह॒व्य॒म्

(४) । व॒र्ध॒न्तु॒ त्वा सु॒ष्टु॒त॒यो गि॒रो मे यू॒यं पा॒त

द्र॒व॒ते इ॒ति॒ नृ॒भिः स॒दा नः॑ । प्र॒ त॒त्ते अ॒द्य शि॒पि॒
स्वा॒र॒ण्य॒म् । अ॒ग्नि॒मि॒त्र॒व॒यु॒ना॒नि वि॒द्वान् ।

वि॒ष्ट ना॒मा॒र्यः शं॒स्सामि॑ । तं॒ त्वा गृ॒णामि॑ त॒व॒स॒म॒त॒वी॒र्यो॒ऽन्क्ष॒य॒न्त॒म॒स्य
र॒ज॒सः प॒रा॒के । कि॒मि॒त्ते वि॒ष्णो पा॒र॒धि॒द॒ध॒म्

भू॒त्प्र य॒द्व॒क्षे शि॒पि॒वि॒ष्टो अ॒स्मि । मा॒ व॒र्षो
अ॒स्म॒द॒पं गू॒ह ए॒त॒द्य॒द॒न्य॒रूपः॑ स॒मि॒थे व॒भू॒धं

(५) । अ॒ग्ने दा॒ दा॒शु॒षे र॒यि वी॒र॒व॒न्तं प॒री॒ण॒स॒म् ।

शि॒शी॒हि नः॑ सू॒नु॒म॒तः । दा॒ नो अ॒ग्ने श॒ति॒नो

दाः संह॒सि॒णो दुरो॑ न वा॒ज॒ः श्रु॒त्या अ॒पा॒वृ॒धि ।

प्रा॒ची द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी ब्र॒ह्म॒णा कृ॒धि सु॒व॒र्णं शु॒क्र॒मु॒-

ष॒सो वि दि॒द्यु॒तुः । अ॒ग्नि॒र्दा द्र॒वि॒णं वी॒र॒पे॒शा

गि॒र्ग॒रि॒षि यः स॒ह॒स्रा स॒नो॒ति । अ॒ग्नि॒र्दि॒वि

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हव्यमा तंतानाम्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्धिरा तू भर । घृतं न पृतं तनूरं-
 रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीष
 आसनि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत
 इषः स्तोतृभ्य आ भर । वायो शतः हरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वां ते सहस्रिणो रथ
 आ यातु पाजंसा । प्र याभिः (७) यासि
 दाश्वाः समच्छां नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे । नि
 नो रयिः सुभोजंसं युवेह नि वीरवद्रव्यमश्वियं
 च राधः । रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । रेवाः इद्रेवतः
 स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः
 श्रुतस्य (८) ॥

(दर्धानो जिनोषि देभुः प्र हव्यं नमूष मा याभिश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रजापतिस्ताः सृष्टा अग्नये पथिकृतेऽग्नये कामायाग्नयेऽन्नवते वैश्वानरमा-
 दित्यं चरुमैन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वजव आग्रावैष्णवमसौ सोमारौद्रमैन्द्रमेकादश-
 कपालः हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

प्रजापतिरग्रे कामायाभि सं भवतो यो विद्विषाणयोरिध्मे सं नद्येदाघा-

वैष्णवमुपरिष्टाद्यासि दाश्वाः समेकंसप्ततिः ॥ ७१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

हिरण्यगर्भ इति हिरण्य—गर्भः । आपः । ह । यव ।
 प्रजापत इति प्रजा—पते । सः । वेद । पुत्रः । पित-
 रम् । सः । मातरम् । सः । सूनुः । भुव । सः ।
 भुव । पुनर्मव इति पुनः—मवः । सः । द्याम् ।
 और्णोव । अन्तरिक्षम् । सः । सुवः । सः । विश्वाः ।
 भुवः । अभव । सः । एति । अमव । उदिति ।
 उ । त्वम् । चित्रम् । सः । प्रत्नवदिति प्रत्न—व ।
 नवीयसा । अग्ने । दुम्नेन । संयतेति सं—यता ।
 बृह । ततन्थ । भानुना । नीति । काव्या । वेध-
 सं । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः (१) । नर्या ।
 पुरुणि । अग्निः । भुव । रयिपतिरिति रयि—पतिः ।
 रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ।
 हिरण्यपाणिमिति हिरण्य—पाणिम् । उतये । सवि-
 तारम् । उपेति । ह्वये । सः । चैता । देवता । पद-
 म् । वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । उ । श्वः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दिवेदिंव इति दिवे—दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्य-
 स्म—भ्यम् । सावीः । वामस्य । हि । क्षयस्य ।
 देव । भूरैः । अया । धिया । वामभाज इति वाम—
 भाजः । स्याम । बह । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्र-
 म् । विभर्षि । पृथिवि । प्रेति । या । भूमि । प्रव-
 त्वति । मह्ना । जिनोषि (२) । महिनि । स्तोमा-
 सः । त्वा । विचारिणीति वि—चारिणि । प्रतीति ।
 स्तोभन्ति । अक्तुभिरित्यक्तु—भिः । प्रेति । या ।
 वाजम् । न । हेपन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ।
 ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्ये-
 व । हर्यश्वेति हरि—अश्व । पीतः । अयम् । यः ।
 सोमः । न्यधायीति नि—अधायि । अस्मे इति ।
 तस्मै । इन्द्रम् । प्रतिरमिति प्र—तिरम् । एमि ।
 अच्छं । आपान्तमन्युरित्यापान्त—मन्युः । तृपलं-
 प्रभर्मेति तृपलं—प्रभर्मा । धुनिः । शिमीवान् । शरं-
 मानिति शरं—मान् । ऋजीषी । सोमः । विश्वानि ।
 अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमाना-
 नीति प्रति—मानानि । देभुः । प्रेति (३) । सुवानः ।
 सोमः । ऋतयुरित्यृत—युः । चिकेत । इन्द्राय ।
 ब्रह्म । जमदग्निः । अर्चन् । वृषा । यन्ता । असि ।

शर्वसः । तुरस्य । अन्तः । यच्छ । गृणते । धर्त्रम् ।
 दृश्ह । सबाध इति स—बाधः । ते । मदम् । च ।
 शुष्मयम् । च । ब्रह्म । नरः । ब्रह्मकृत इति ब्रह्म—
 कृतः । सपर्यन् । अर्कः । वा । यत् । तुरस्ते । सोम—
 चक्षा इति सोम—चक्षाः । तत्र । इत् । इन्द्रः । दध—
 ते । पृत्स्विति पृत्—सु । तुर्याम् । वर्षद् । ते । विष्णो ।
 आसः । एति । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व ।
 शिपिविष्टेति शिपि—विष्ट । हव्यम् (४) ।
 वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतय इति सु—स्तुतयः । गिरः ।
 मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरिति स्वस्ति—भिः ।
 सदा । नः । प्रेति । तत् । ते । अद्य । शिपिविष्टेति
 शिपि—विष्ट । नाम । अर्यः । शस्सामि । वयुनानि ।
 विद्वान् । तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अतवी—
 यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके । किम् ।
 इत् । ते । विष्णो इति । परिचक्ष्यमिति परि—च—
 क्ष्यम् । भूत् । प्रेति । यत् । ववक्षे । शिपिविष्ट इति
 शिपि—विष्टः । अस्मि । मा । वर्षः । अस्मत् ।
 अपेति । गूहः । एतत् । यत् । अन्यरूप इत्यन्य—
 रूपः । समिथ इति सम्—इथे । वमूथं (५) । अग्ने । दाः ।
 दाशुपे । श्यिम् । वीरवन्तमिति वीर—वन्तम् । परिण-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

स॒मि॒ति॒ परि॑—न॒स॒म् । शि॒शी॒हि । नः॒ । स॒नु॒म॒त॒ इति॑
 स॒नु॒—म॒तः॒ । दाः॒ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । श॒ति॒नः॒ । दाः॒ ।
 स॒ह॒स्रि॒णः॒ । दु॒रः॒ । न । वा॒ज॒म् । श्रु॒यै॒ । अ॒पे॒ति॒ ।
 वृ॒धि॒ । प्रा॒ची॒ इति॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति॑ द्या॒वा—
 पृ॒थि॒वी । ब्र॒ह्म॒णा । कृ॒धि॒ । सु॒वः॒ । न । शु॒क्र॒म् ।
 उ॒प॒सः॒ । वी॒ति॒ । दि॒द्यु॒तुः॒ । अ॒ग्निः॒ । दाः॒ । द्र॒वि॒ण॒म् ।
 वी॒र॒पे॒शा इति॑ वी॒र—पे॒शाः॒ । अ॒ग्निः॒ । ऋ॒षि॒म् । यः॒ ।
 स॒ह॒स्रा॒ । स॒नो॒ति॒ । अ॒ग्निः॒ । दि॒वि॒ । ह॒व्य॒म् । ए॒ति॒ ।
 त॒ता॒न । अ॒ग्नेः॒ । धा॒मा॒नि॒ । वि॒भृ॒ते॒ति॒ वि—भृ॒ता॒ ।
 पु॒रु॒त्रे॒ति॒ पु॒रु—त्रा॒ । मा (६) । नः॒ । म॒धीः॒ ।
 ए॒ति॒ । तु । भ॒र॒ । घृ॒त॒म् । न । पू॒त॒म् । त॒नूः॒ । अ॒रे॒पाः॒ ।
 शु॒चि॑ । हि॒र॒ण्य॒म् । त॒व॒ । ते॒ । रु॒क्मः॒ । न । रो॒च॒त॒ ।
 स्व॒धा॒व इति॑ स्व॒धा—वः॒ । उ॒भे॒ इति॑ । सु॒श्व॒न्द्रे॒ति॑
 सु—च॒न्द्र॒ । स॒र्पि॒पः॒ । द॒र्वी॒ इति॑ । श्री॒णी॒षे॒ ।
 आ॒स॒नि॑ । उ॒तो॒ इति॑ । नः॒ । उ॒दि॒ति॒ । पु॒ष्य॒ः॒ ।
 उ॒क्थे॒पु॒ । श॒व॒सः॒ । प॒ते॒ । इ॒प॒म् । स्तो॒तृ॒भ्य॒ इति॑ स्तो॒तृ—
 भ्यः॒ । ए॒ति॑ । भ॒र॒ । वा॒यो॒ इति॑ । श॒त॒म् । ह॒री॒णाम्॒ ।
 यु॒व॒स्व॒ । पो॒ष्य॒णाम्॒ । उ॒त॒ । वा॒ । ते॒ । स॒ह॒स्रि॒णः॒ ।
 रथः॒ । ए॒ति॑ । या॒तु॒ । पा॒ज॒सा॒ । प्रे॒ति॒ । या॒भिः॒ ।
 (७) । या॒सि॑ । दा॒श्वा॒स॒म् । अ॒च्छ॒ । नि॒यु॒द्गि॒रि॒ति॑

नियुक्—भिः । वायो । इष्टये । दुरोण इति दुः—
 ओने । नीतिं । नः । रयिम् । सुभोजंसमिति सु—
 भोजंसम् । युव । इह । नीतिं । वीरवदिति वीर—
 वत् । गव्यम् । अश्वियम् । च । राधः । रेवतीः ।
 नः । सधमाद् इति सध—मादः । इन्द्रे । सन्तु ।
 तुविवाजा इति तुवि—वाजाः । क्षुमन्तः । याभिः ।
 मदेम । रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् ।
 त्वावत इति त्व—वतः । मघोर्नः । प्रेति । इत् । उ ।
 हरिव इति हरि—वः । श्रुतस्य (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 आद्ये प्रपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।
 द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।
 प्रजाकामः स्पर्धकामो (मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥
 सभामेप्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।
 ऐन्द्राग्रं पञ्चमं पौष्णं चरुमपोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥
 सभां प्राप्य क्षेत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।
 ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥
 दर्शायतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।
 अत्रत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥
 एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।
 पिशाचग्रहवाधे तु यजेद्राक्षोग्निकं हविः ॥ ७ ॥
 अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।
 शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्याद्बुद्रवते हविः ॥ ८ ॥
 कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्गये ।
 युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥
 एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः सामवतेऽग्नये ।
 अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥
 कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)प्राग्नये चरेत् ।
 स्पर्धमानो यविष्ठाय वह्नये हविराचरेत् ॥ ११ ॥
 तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।
 कृत्स्नायुःप्राग्नये कुर्याद्भविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥
 भूतिकामो हविः कुर्याद्बह्वये जातवेदसे ।
 क्षान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्बुद्रवतेऽग्नये ॥ १३ ॥
 आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
 वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्ट्यादयः श्रुताः ।
 यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
 वाञ्छन्ननादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
 प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
 युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
 रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥
 त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
 प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
 इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तमिष्टिं समाचरेत् ।
 क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥
 धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
 युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसृतेऽग्नये ॥ २१ ॥
 द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्नवते हविः ।
 ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्वृताग्निविनाशने ॥ २२ ॥
 अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
 अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥
 पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
 यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
 वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
 दधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
 त्रिहविष्कामिमामेव प्रजाध्वपि समाचरेत् ।
 एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिष्टुद्धये ॥ २६ ॥
 दर्शादिकमतिक्रम्य तद्वद्वैश्वानरं चरेत् ।
 अग्निमुद्रासपिप्यन्नाग्नेयमष्टकपालकम् ॥ २७ ॥
 उक्तं वैश्वानरं चोभे निर्वपेद्धविषी अथ ।
 वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्धविः ॥ २८ ॥
 अभिशस्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।
 निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥
 युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।
 मारणोद्यतयोरन्नं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥
 कृत्वा यः शपथं पूर्वं द्रुह्येदेषोऽपि तं चरेत् ।
 अग्निं तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥
 तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।
 पष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥
 वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
 पञ्चार्थी निर्वपेद्देन्द्रं चरुं यदेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

(कान्वयाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवते चरेत् ।
 अन्नाध्यर्कवते कुर्याद्भूत्यर्थी तु हविस्त्रयम् ॥ ३४ ॥
 घर्मेन्द्रियाकैर्युक्तेभ्य इन्द्रेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।
 अंहोमुचे पापघाती वैमृधायान्यपीडितः ॥ ३५ ॥
 षडो वा परियत्तो वा त्रात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।
 अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञेच्छुराचरेत् ॥ ३६ ॥
 ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।
 इन्द्रं च इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥
 ग्रामाध्यर्धन्वजवे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।
 युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥
 दात्रेऽन्यदीयदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः ।
 राज्यभ्रष्टो भ्रश्यमानो वा सुत्राम्णे चरेद्धविः ॥ ३९ ॥
 संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ये सत्यैन्द्रे(न्द्रं) संपदे चरेत् ।
 अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नन्वजुममुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥
 तदर्थोऽन्वह मासा इत्यत्र सम्यङ्निरूपितः ।
 आग्नावैष्णव आद्यः स्यादाज्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥
 बार्हस्पत्यचरुश्चैतत्कुर्यादभिचरंस्त्रयम् ।
 यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्धविस्त्रयम् ॥ ४२ ॥
 पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।
 यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥
 घृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्धविः ।
 अन्यानुवन्धकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥
 अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥
 चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।
 प्रजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥
 परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।
 दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥
 अग्नाविष्णू महीत्यत्र वर्जितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
 ग्रामाध्यैन्द्रं मारुतं च कुर्यादेतद्धविर्द्वयम् ॥ ४८ ॥

विद्वाज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं तं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेद्धविः ।

प्रैयंगवं मरुद्व्यस्तु ग्रामकामश्चरेत् ॥ ५० ॥

समानैरभिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽखिलाः ॥ ५१ ॥

पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थ उदीरितः ।

द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेष्टीरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शत-
कृष्णलां निरवपत्तयैवैष्वमृतमदधात् ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शत-
कृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तयैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्यु-
वारणरूपममृतमदधात् ॥

विधत्ते—

“ यो मृत्योर्विभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजाप-
तिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं
तत्सर्वं विघ्नेन विना प्राप्नोति ॥

शतसंख्यां प्रशंसति—

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति-
तिष्ठति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते—

“ घृते भवत्यायुर्धै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची-
दधाति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

आयुर्दा अग्रे हविषो जुपाणो घृतमतीक इति मध्ये घृतमियस्याग्रेरायुष्य-
दत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्मत् । यद्वा घृतजन्येन वलेनेन्द्रियाणां देहे दृढवद्धतया निर्ग-
मनाभावादायुर्भवतीति तद्वेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहाराया-
नुरूले ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभेधानम्)

अवदानपरिमाणं विधत्ते—

“चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव घति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्वेकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । तत्र प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिदार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण वीप्सा । तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याज्य आयपति धर्ममात्रं श्रवणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशिन्नेऽष्टाविद्यायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्ने समोऽप्येकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षापनय इतरेषाम्” इति ॥

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

“एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ॥

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्टष्टु तिष्ठणां मतीकान्यान्नायन्ते—

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते ।, इति ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्येका । आपो ह यन्महतीर्विश्वमायन्निति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके समान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठके व्याख्याता ॥

अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेद पुत्रः पितरः स मातरः स सूनुर्भुवत्स
भुवत्पुनर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तारिक्षः स सुवः
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् ॥, इति ।

द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्वन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽधस्तनकपा-

लरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किं च, स प्रजापतिः सर्वव्यापी विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारभ्याधस्तनाः सर्वा भूमीरभवत्प्रामोदाच्छादितवानित्यर्थः । किं च सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपन्तेनैवास्मिन् रुचमधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति, तदेतद्विधत्ते—

“ उभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्चेत्यर्थः ॥

प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णलं प्रक्षिप्य होमं विधत्ते—

“ प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

पञ्चसु प्रयाजेषु ह्ययमानैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसारूपस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति ॥

अत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यं चित्रम् ।, इति ।

उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ॥

हिरण्यार्धिनस्त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूर्भ्यं चरुं यः कामयेत

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोष नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैन्द्रिन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैन्द्रिन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैन्द्रिन्दत उपैतः हिरण्यं नयति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्या-
दिरूपेणाधिकं स्वयमेव यां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः ॥

फलान्तराय त्रिदिविष्कां तां विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धृष्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्व-
पेद्विरण्यं विच्चा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियवृद्धिः ॥

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“ * एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं
यस्यैव हिरण्यं तेनैवैन्द्रिन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैन्द्रिन्दति
भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्रिन्दति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लाभार्थमियमिष्टिः ॥

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन सं-

यता । बृहत्ततन्थ भानुना ।, इति ।

हेऽग्ने स त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्ततन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय । किंवत् ,
प्रत्नवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति तद्वत् ।
कीदृशेन द्युम्नेन, नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपाजितव्यतिरिक्तेने-
दानीमेवाज्यमानेन, संयताऽस्मान्प्राप्नुवता, भानुना कालुष्याभावादत्यन्तं
भासमानेन ॥

तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो

* तत्रैवादर्शपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्यृध्यत इत्यन्तमाग्निमायतरणानन्तरमेव गृहीतं दृश्यते,
तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्ववाक्यपूर्वभावादिति बोध्यम् ।

नर्या पुरूणि । अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाः
सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ।, इति ।

कविः पण्डितस्तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्ध्यतिशयः । अयमग्निः
काव्या काव्येन स्वकीयबुद्ध्यतिशयेन यजमानाञ्जश्वतो निरन्तरानुष्ठानशाश्व-
तिकान्वेधसो विधातृसदृशान्निकर्णितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नर्या मनु-
प्येभ्यो हितानि पुरूणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा
सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददानु ॥

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्ये ।
स चेत्ता देवता पदम् ।, इति ।

अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं सवितारमुपगम्य
ह्य आह्वयामि । किमर्थम् । उतये रक्षणाय । स सविता देवतारूपः पदमस्म-
द्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ॥

अत्रैव याज्यामाह—

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वामम-
स्मभ्यः सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव
भूररया धिया वामभाजः स्याम ।, इति ।

हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः ।
श्वोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य वननी-
यस्य भूरर्वास्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽयाऽनया धिया श्रद्धा-
युक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्याम ॥

तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

वडित्या पर्वतानां सिद्धं विभर्षि
पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति
मह्ना जिनोपि महिनि ।, इति ।

हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं सिद्धं सेदजनकं भारमित्या बह्विभर्षि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । वद्, वाढं हृदमित्यर्थः । हे भूमिस्त्वं मद्वा त्वदीयेन महिम्ना या प्रजिनोपि यान्पर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद्रमिति पूर्वत्रान्वयः । प्रवत्वति महिनीति द्वयं संयुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेषणम् । प्रवत्वति प्रवणवति महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र प्रवणवत्त्वेन जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि वाढं विभर्षीत्यपि योजनीयम् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति

ष्टोभन्यक्तुभिः । प्र या वाजं न

हेपन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । इति ।

विविधश्चारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचारिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानाविधसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकाभिर्न प्रकर्षेणास्यसि भोगाय प्रेरयासि । कामिव, हेपन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेपाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीपहाऽपिवत्स विष्वङ्ख्यार्छत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्याध्वयत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् ”

[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहूतः सन्कुपितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यै सोममपिवदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते । तदत्र संगृह्योच्यते । अभीपहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नानादिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वास्थ्यकरेण सोमपानेन व्यृद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वमुखेन वमनं कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्युपदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वादर एव जरणेनेन्द्रियमदं सोमपानं प्राप्तवान् ॥

अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादिन्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्यायं चरुः ॥

द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

“ यत्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष चाव स सोमः साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्ये-
द्धर्थश्च पीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
य्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ ।, इति ।

हे हर्यश्वेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्यात्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन सोमेन, ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मृदुत्वं स्वास्थ्यमापन्नमुदरं यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मै अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः । तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं प्रतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमच्छै-
म्पाभिमुख्येन प्राप्नोमि भजामीत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
ञ्छरुमाः ऋजीपी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः॥, इति ।

अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽपगत आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः । बहुभिर्ग्रावभिर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भिष्वयमाणोऽपि न कुध्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिष्वयार्थमासादिता उपला-
स्तुपलास्तेषां प्रभर्म प्रहारो यस्य सोमस्य सोऽयं तृपलप्रभर्मा । धुनिः कम्प-
मानः प्रहारैरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्बो बहुविधान्य-
भिष्वयशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽभिष्वयकाले
शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन यदवशिष्टं
नीरसं तदजीपं तदस्यास्तीत्यजीपी । ईदृशः सोमो विश्वानि वनानि वर्धय-
तीति शेषः । “ सोमो वा ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिष्टुदिद-
र्शनाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अतसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः ।
अर्वागर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति ।
नीचैरुपमानैः स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा, तां कर्तुमुपमानानि न प्र-
वर्तन्त इत्यर्थः ॥

तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

प्र सुवानः सोम ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जम-
दग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शवसस्तुर-
स्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रं दृह ।, इति ।

ऋतयुर्गमिच्छुर्पजमानः सोमः सुवानः सोममभिपुण्यन्निन्द्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं
बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः । जमदग्निरेत-
न्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन्, अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र त्वं वृषा
फलस्य वर्धयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शवसो
वलवतः, उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य ।
अन्तर्यच्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ । गृणते त्वां स्तुवते
यजमानाय धर्त्रं दृह सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु ॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्म-
कृतः सपर्यन् । अर्को वा यत्तुरते सोम-
चक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते ष्टसु तुर्याम् ।, इति ।

हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरूपं परिवृढं हविः

सपर्यन्पूजयन्ति समर्पयन्ति । कीदृशस्य ते, सवाधः । घकारान्तो वाधश्चन्द्रोऽ-
भिपवकृतमुपद्रवं ब्रूते, तेनोपद्रवेण सह वर्तते इति सवाध्, इति प्रातिपदिकं,
तस्य पृष्ठी सवाध इति । अभिपवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म, मदं च
हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः, ब्रह्मकृत इष्टिरूपं परि-
वृढं कर्म कुर्वन्तीति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्देनाभिधीयमा-
नस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वाच्चास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः ।
यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तत्रेत्तत्रैवोदरेऽय-
मिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय संभ्रमं
कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु-
मित्युक्तं यच्चृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मध्वत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिन्त्रये
पुरोनुवाक्यां दर्शयति—

वपह ते विष्णवास आ कृणोमि
तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ।, इति ।

अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेर्यत इत्यासौ यज-
मानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽ समन्ताद्वपद्रुणोमि हविर्दानं करोमि । शिपिपु
पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः । “यज्ञो वै
विष्णुः । पशवः शिपिः” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे
मदीयं तद्द्रव्यं जुषस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपा मे गिरस्त्यां वर्धन्तु वृद्धिं
प्रापयन्तु । एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । पूज्या यूयं
स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत ॥

तत्रैव याज्यामाह—

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शस्सामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवस-
मतवीयान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ।, इति ।

हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्यज्ञे ते त्वदीयं तन्नापाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयु-
नानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “यज्ञो वै विष्णुः ।

(काम्यवाज्यापुरोनुवाच्याभिधानम्)

पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठिति " इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्ट-
नाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे
विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्य रजसः
पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्वि-
नम् । कीदृशोऽहम् । अतवीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्वि-
नस्तव प्रसादात्स्तोतुं शक्त इत्यर्थः ॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे
शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप
गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे वभूथ, इति ।

हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण वक्षे पुनः
पुनर्वसि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत्किमिदं गर्हणीयमभूत्, नैत-
द्गर्हणीयं दृष्टैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरोगिण्युत्पा-
दितगुह्यत्वावि (चि) गूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवयवार्थस्य
ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वाच्चास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्गूढो वरिष्ठं
नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव समिधे
युद्धे कवचशीर्षकौभ्यां गूढोऽन्यरूपो वभूथ वभूविथ, तदन्यथा यथा तथा वा
भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ॥

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ अग्रे दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकाद-
शकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः म यच्छति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

पञ्चद्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ॥

अस्मिन्हविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पशुगृहीतं भवति पाङ्गा हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समृद्धवै ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाश्वादिरूपेण पशूनां बहु-
रूपत्वम् ॥

द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

“प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून् जनयति”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

घृतं न पूतपुत्रे सुश्रन्द्रेत्येते ऋचौ विधत्ते—

“आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ
प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मा-
नमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशून् व रुन्धे” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मिन्कर्त्स्नमिदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वभाणिसुलभत्वं
नास्ति, आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साम्या-
न्मधुनः पुरुषत्वं, मधुहोमेन वक्षौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन
मृत्योर्निष्कयो भवति ॥

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने दा दाशुपे रयिं वीरवन्तं परीण-

सम् । शिशिहि नः सूनुमतः ।, इति ।

हेऽग्ने दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि । तथा वीरवन्तं
वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना नासि-
काद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सूनुमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
न्नोऽस्माज्जिशिहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु ॥

तत्रैव यावद्यामाह—

दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न

वाजः श्रुत्या अपावृधि । प्राची द्यावापृथिवी

ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमुपसो वि दिद्युतुः ।, इति ।

हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून् देहि । तथा सहस्रसंख्या-
कान् देहि । दुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हिः “वायव्यश्चेतमालभेत”
“सरस्वत्याज्यभागा स्यात्” इत्यादीनि वदन्ति कर्माणि सुखेनानुष्ठानं
शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून् देहि । ततः पशुमाप्तेरुर्ध्वं वाजपत्रं

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकीर्तयेऽपावृधि विघ्नमपनीय वर्धय । प्रकर्षेणाऽऽ-
नुकूल्यमभ्यतो गच्छत इति प्राच्यौ, ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा तुष्टः सन्धा-
चापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उपस उपःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्मद्गृहे शुक्रं
प्रकाशं विदिद्युनुर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः
सहस्रा सनोति । अग्निर्दिवि हव्यमा
ततानाम्नेर्भामानि विभृता पुरुत्रा ।, इति ।

अयमग्निर्द्रविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां पालको
योऽग्निरसावृषिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु । सोऽ-
ग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमाततान समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः
पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभृता विशेषेण संपादितानि ॥

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धिरा तू भर ।, इति ।

मा नो मर्धिरा भरा दद्धि तन्न इति पुरोनुवाक्या । आ तू भर माकिरेतत्परि
ष्टादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके व्याख्यातम् ॥

तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न घृतं तनूरेपाः शुचि हिरण्यम् ।
तत्ते रुक्मो न रोचत स्वभावः ।, इति ।

हे स्वभावोऽन्नवन्मन्त्रापते तनूरेपास्त्वदीयं शरीरं पापरहितम् । किमिव,
घृतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न शुद्धं सुवर्णमिव,
रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो रोचताम् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

उमे सुश्वन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष
आसनि । उतो न उत्पुष्ट्या उक्थेषु
शवसस्पत इपः स्तोतृभ्य आ भरा, इति ।

हे सुश्वन्द्र सुहृद्वाहादनकर, आसनि त्वदीय आस्ये सर्पिषः संवन्धिन्याबुधे
दर्वीसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे हनुष्टरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः ।

उतापि च हे श्वसस्पते वलस्याधिपत उक्थेपु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुण्या
उत्कर्षेण पूरय प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इपमन्नमाभर संपादय ॥

अथान्यत्र वायव्यां यवागूं निर्वापेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां
पुरोनुवाक्यामाह—

वायो शतः हरीणां युवस्व पोष्या-
णाम् । उत वा ते सहस्रिणो
रथ आ यातु पाजसा ।, इति ।

हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वास्मकृद्दे समागन्तुं
रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथ वा ते सहस्रसंख्याका अश्वा रथे
युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा वलेन शीघ्रमायातु ॥

तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिर्यासि दाश्वाः समच्छा नियुद्धिर्वाय-
विष्टये दुरोणे । नि नो रयिः सुभोजसं
युवेह नि वीरवद्रव्यमश्विय च राधः ।, इति ।

हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नियुत्संज्ञकाभिर्या-
भिर्वदवाभिर्दाश्वासमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं प्रकर्षेण यासि ताः
समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभोजसं रयिं
सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुक्त्वा नितरां मिथय । किं च, राधोऽन्नं नियुक्त्वा
कीदृशं राधः, वीरवद्रव्यमश्वियं पुत्रैर्गोभिरश्वैर्युक्तमित्यर्थः ॥

अथ क्वाप्येन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आम्नायेते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुवि-
वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ।, इति ।

रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय (य) न्यो र्षयुक्तास्तु-
विवाजो बहुश्रोतेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्यस्मन्सुग्रायै तिष्ठन्तु ।
याभिरिन्द्रिः सह वयं क्षुमन्तः शुद्धयन्त इन्द्रं स्तुयन्तो मदेम हेत्याम् ॥

('काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

तत्रैव याज्यामाह—

रेवाꣳ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो

मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ।, इति ।

हे हरिव इन्द्राय यजमानो रेवाꣳ इद्धनवानेव सन्नेवतो धनवतो देवस्य प्रेदु अत्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य, त्वावतस्त्वत्सदृशस्य मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्वा स्वाभीष्टं मामोतीत्यभिप्रायः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हिरण्याऽऽपः प्रजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।

उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥ १ ॥

हिर सावित्रके तद्वद्धित्था भूमिगे चरौ ।

सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥ २ ॥

अमे तिस्रो दातृपुक्ते मा न आ तू प्रदातृके ।

घृतं दध्वादिगणके वायो वायव्यके कचित् ॥

काप्येन्द्रे रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ॥ ” इति ॥ ३ ॥

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णलेपु घृतस्योत ग्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ।

घृतस्य मैवं वैशद्यश्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ ”

“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम् ” इत्यत्र कृष्णलेपूपांशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्पादिति चेन्न । सुवर्णशकलग्रीशोवैशद्यसाम्पात् । नहि घृतस्य प्रबलकार्तिन्याविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दैस्त्वौपधद्रव्यविषयः कृष्णलेपु प्रयुज्यमानं औपधधर्मान्प्रापयति । तस्माद्ग्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ”

१ स. च 'त्यन्तप्र' । २ क. घ. द. 'नोऽप्य' । ख. च. 'नोऽप्य' । ३ क. ख. घ. द. 'रिगुण' । ४ ख. 'येन्द्री रेवती लिङ्गा' । प. द. 'येन्द्री रे' । ५ क. घ. ख. 'युतिर्भ' । ६ क. ख. घ. द. 'विन्द्यवि' । ७ स. 'वद्वौपधिर' । ८ क. घ. द. च. 'मानानीय' । ख. 'माना-
नोवधिधर्मा' ।

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षमतिज्ञा । वितुपीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम् । लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्दवघातोऽप्यस्तु । घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेपु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ ”

घृते श्रपयतीतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थ पाकः कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।

तत्रैवान्यधिन्तितम्—

“ उपस्तराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्क्तिर्दृष्टार्थं नेति लुप्यते ॥ ”

तेषु कृष्णलेपुपस्तरणमभिधारणं चेत्येतदुभयं पाकवददृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां क्लृप्ति संसर्क्ति निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्क्तिमत्तञ्च एव नास्ति । अतस्तन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ।

तत्रैवान्यधिन्तितम्—

“ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति भीतेरभावनः ।

चुष्टुपाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ”

यथा पुरोडाशे प्राञ्जिवादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेपु भक्षो नास्ति, भीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुष्टुपाकारं भक्षयन्ति निर्व-

(काम्यश्रज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमात्रायते । इक्षुदण्डभक्षणे तदसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं शुश्रुषेति । घृते निरुक्तेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तदन्तर्नेतुमिव चालाशुश्रुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादवाधादन्त्यमेव हि ॥ ” इति ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे ध्रूयते—“एकधा ब्रह्मण उपहरति” इति । तत्रैकधेत्ययं धामत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ध्रूते । उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरदिति पूर्वः पक्षः । अत्राधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविडाप्राशिन्नचतुर्धाकरणशयुवाककालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमवाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ”

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं ध्रूयते—“सर्वं ब्रह्मणे परिहरति” इति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजापेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागाश्चोदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागाविषया, उत्तरसंबन्धिभागचतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां बहूनामवाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धमनूय सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं “यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति, यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम्” इति । उभयाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अवाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहारावनूय ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्प-

रिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमवाधितुम् ॥ ”

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्यावाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्यं न वाऽग्रिमः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः ॥ ”

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् । कर्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेयादीनां पण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्यं प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात्प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्संबद्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ॥ ”

“ चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः, तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेन्नैवम् । ऋत्विङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम् । अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ स्पर्शद्रव्यं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शब्दत्ववर्जनात् ॥ ”

(कान्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाज्ञातम्—
“चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामाभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम्” इति । पृथिवी होते-
त्यादिमन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोद-
कमाप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्य-
मावास्यायोः कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया
आधिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविक्षया
विकल्प्यते ।

तत्रैवान्याचिन्तितम्—

“पदसु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

अविशेषो न देवैक्यादौपधद्रव्यकत्वतः ॥”

दर्शपूर्णमासगतेषु पदेषु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः,
अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् ।
सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वादेव-
तैक्यमनिश्चितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तावमुपेयाऽऽदित्यमित्येकवचनेन
तस्यपदेशात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नेयेऽधियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत
आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्रयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजा-
पत्य उषांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाऽप्यौपधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते ।
तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ॥”

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्रुवेण पार्वणौ जुहोति” इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिव-
त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्नैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघ-
परत्वात् । दानार्थवाचिनः पूणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च मीय-
(पूर्य)ते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु
क्रियापरः सन्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनु-
गृहीतो भवति । “ऋणं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे” इत्येको मन्त्रः ।
“अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना” इत्यपरो मन्त्रः ।

तत्राग्नीषोमयत्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः । किं त्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यं चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तितः ।

स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तितः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥ ”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्वि-
दोदनमिति संहेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभावाप्रसिद्ध्या यत्किंचिद्व्यवहारव्यवहारमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराश्चोक्ता स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति, श्रपण-
योग्यतायाः सद्भावाद् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीषथरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदि-
तिभेदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूयते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वत्सो
यात्रिकाः शब्दकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्ठुवे तात्पर्यवन्तोऽनव-
सावितान्तरूपपक्षे जीवतण्डुले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते ।
सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवतात-
द्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके
चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वा उच्येतेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनूपत्वतः कचित् ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कदाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेपणादिनिवर्तनम् ॥ ”

× अत्र ' तद्धित ' इति पदं विरुद्धम् ।

१ क. घ. ङ. याग्येन । २ क. घ. ङ. वा पित्रेऽथ ।

प्रपा० १ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकस्तथा त्रिकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतो-
ष्मणा पाकः संभवति, चरुस्त्योदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृ-
तकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि अनपूपस्य चरुरुदकधारणयोग्ये
कटाह्यटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टय-
परिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक
इति राद्धान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेपणादिरस्ति ।
अतः पेपणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्वारेण चरुनिष्पादक-
स्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते ।

पेपणादीन्यनुकामति—

“पेपणं यवनं वापस्तापश्चोपहितः प्रया ।

मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ॥”

पेपणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामद्गारैः प्रतापनम्, उपहितरद्गारेषु कपालस्थापनम्,
प्रया कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसा-
रणं, मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अध्यूहनं भस्मनाऽद्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला
दर्भपुञ्जीलैः प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्या-
न्तर्वेद्यवस्थापनम् । ननु पेपणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति
सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ॥”

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैष एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्नगतोऽन्तिमः ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविधृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादि-
शब्दस्थाने सूर्याग्न्यप्रत्यागकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरव्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्यापयितुं शक्यते । नैषस्तु सूर्यशब्दधर्मेणाग एवान्वितः,
न त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते भ्रमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपेदिति प्रयोगरचनेन सूर्याग्नयो भवति, ननु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽप्यगतेन संश्लेष्यते न नास्तीति । सति च

१ स. 'हव्याग । २ स. 'गौर्यमहति ।

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यातिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृमंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते धूमः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । ततः प्रयोगान्तरैवपस्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोत्तरक्षोघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः ।

तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सोमवामिचरुलौके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनार्थैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ”

इदमाम्नायते—“ सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छयामाकं सोमवामिनः ” इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः, “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण (सोमपीयेन) ध्रियते यः सांमं वमिति ” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तज्जान्तये चरुविधानादिति चेन्मैवम् । लोके धातुमास्पार्थिनो वमनार्थैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषाहेतुत्वात् । वेदे तु “ हिन्व मे गात्रा हरिवः ” इत्यनेन मघ्रेण जरयितुं सोमः पीयते । तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ ऋत्विजां वमनेऽप्येव कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निषो मैवं कर्तुरेव निरूपितः ॥ ”

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

ईशस्य सोमैवमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेन्मैत्रम् । यो वैमति स निर्वपतीति निर्वसुर्वमनं चरुनिमित्तं, निर्वप्ता च यजमानः । ऋत्विजो निर्वसृत्वेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमो यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्दर्णाच्च संभवात् ॥ ”

चित्रायागे श्रूयते—“ दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम् ” इति । तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांनाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पन्ननादीनां संभवात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयौजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १—१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(धारयद्वतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यः । भुवंद्वभ्य इति भुवंद्वत्—भ्यः ।
चरुम् । निरिति । वपेत् । भूतिकाम इति भूति—
कामः । आदित्याः । वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीति ।
नुदन्ते । यः । अलम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न ।
प्राप्नोतीति प्र—आप्नोति । आदित्यान् । एव । भुवं-
द्वत् इति भुवंद्व—वत्तः । स्वेन । आगधेयेनेति भाग—
धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । एनम् । भूतिम् ।
गमयन्ति । मवंति । एव । आदित्येभ्यः । धारयद्वभ्य
इति धारयद्वत्—भ्यः । चरुम् । निरिति । वपेत् ।
अपरुद्ध इत्यप—रुद्धः । वा । अपरुध्यमान इत्यप—
रुध्यमानः । वा । आदित्याः । वै । अपरोद्धार इत्यप—
प—रोद्धारः । आदित्याः । अवगमयितार इत्यव—
गमयितारः । आदित्यान् । एव । धारयद्वत् इति

(भूतिवामादीनामादित्यचर्वादीष्टिविधिः)

धारय॑त्—व॒तः (१) । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॑ भा॒ग—
 धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति॑ । धा॒व॒ति॑ । ते । ए॒व । ए॒न॒म् ।
 वि॒शि । दा॒घ्र॒ति॑ । अ॒न॒प॒रु॒ध्य॑ इत्य॑न॒प—रु॒ध्यः । भू—
 व॒ति॑ । अ॒दि॒ते॑ । अ॒न्वि॒ति॑ । म॒न्य॒स्व । इति॑ । अ॒प॒रु॒—
 ध्य॒मा॒न॒ इत्य॑प—रु॒ध्य॒मा॒नः । अ॒स्य॑ । प॒द॒म् । ए॒ति॑ ।
 द॒दी॒त॒ । इ॒य॒म् । वै । अ॒दि॒ति॑ । इ॒य॒म् । ए॒व ।
 अ॒स्मै । रा॒ज्य॒म् । अ॒न्वि॒ति॑ । म॒न्य॒ते॑ । स॒त्या ।
 आ॒शी॒रि॒त्या—शीः । इति॑ । आ॒ह । स॒त्या॒म् । ए॒व ।
 आ॒शि॒प॒मि॒त्या—शि॒प॒म् । कु॒रु॒ते॑ । इ॒ह । म॒नः॑ ।
 इति॑ । आ॒ह । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । ए॒व । अ॒स्मै ।
 स॒म॒न॒स॒ इति॑ स—म॒न॒सः । क॒रो॒ति॑ । उ॒प॑ । प्रे॒ति॑ ।
 इ॒त॒ । म॒रु॒तः (२) । सु॒दा॒न॒व॒ इति॑ सु—दा॒न॒वः ।
 ए॒ना । वि॒श॒प॒ति॑ना । अ॒भी॒ति॑ । अ॒मु॒म् । रा॒जा॒न॒म् ।
 इति॑ । आ॒ह । मा॒रु॒ती । वै । वि॒द् । ज्ये॒ष्ठः । वि॒श॒प॒—
 तिः । वि॒शा । ए॒व । ए॒न॒म् । रा॒ष्ट्रे॒ण॑ । स॒मि॒ति॑ ।
 अ॒र्ध॒य॒ति॑ । यः । प॒र॒स्ता॑त् । ग्रा॒म्य॒वा॒दी॒ति॑
 ग्रा॒म्य—वा॒दी । स्या॑त् । तस्य॑ । गृ॒हा॑त् । व्री॒ही॒न् ।
 ए॒ति॑ । ह॒रे॑त् । शु॒क्लान् । च॒ । कृ॒ष्णान् । च॒ । वी॒ति॑ ।
 चि॒नु॒या॑त् । ये । शु॒क्लाः । स्युः । तम् । आ॒दि॒त्य॒म् ।
 च॒रु॒म् । नि॒रि॒ति॑ । व॒पे॑त् । आ॒दि॒त्या । वै । दे॒व॒त॑या ।

विद् । विशम् । एव । अवेति । गच्छति (३) ।

अवगतेत्यव—गता । अस्य । विद् । अनवगतमित्य-

नव—गतम् । राष्ट्रम् । इति । आहुः । ये । कृष्णाः ।

स्युः । तम् । वारुणम् । चरुम् । निरिति । वपेत् ।

वारुणम् । वै । राष्ट्रम् । उभे इति । एव । विशम् ।

च । राष्ट्रम् । च । अवेति । गच्छति । यदि । न ।

अवगच्छेदित्यव—गच्छेत् । इमम् । अहम् । आदि-

त्येभ्यः । भागम् । निरिति । वपामि । एति । अमु-

ष्मात् । अमुष्यै । विशः । अवगन्तोरित्यव—गन्तोः ।

इति । निरिति । वपेत् । आदित्याः । एव । एनम् ।

भागधेयमिति भाग—धेयम् । प्रेप्सन्त इति प्र—ई-

प्सन्तः । विशम् । अवेति (४) । गमयन्ति । यदि ।

न । अवगच्छेदित्यव—गच्छेत् । आश्वत्थान् । मयू-

खान् । सप्त । मध्यमेपायामिति मध्यम—ईपायाम् ।

उपेति । हन्त्यात् । इदम् । अहम् । आदित्यान् ।

वपामि । एति । अमुष्मात् । अमुष्यै । विशः ।

अवगन्तोरित्यव—गन्तोः । इति । आदित्याः । एव ।

एनम् । बद्धवीरा इति बद्ध—वीराः । विशम् ।

अवेति । गमयन्ति । यदि । न । अवगच्छेदित्यव—

गच्छेत् । एतम् । एव । आदित्यम् । चरुम् ।

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

निरिति । वपेत् । इध्मे । अपीति । मयूखान् ।
 समिति । नह्येत् । अनपरुध्यमित्यनप—रुध्यम् ।
 एव । अवेति । गच्छति । आश्वत्थाः । भवन्ति ।
 मरुताम् । वै । एतत् । ओजः । यत् । अश्वत्थः ।
 ओजंसा । एव । विशम् । अवेति । गच्छति ।
 सप्त । भवन्ति । सप्तगणा इति सप्त—गणाः । वै ।
 मरुतः । गणश इति गण—शः । एव । विशम् ।
 अवेति । गच्छति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवा वै मृत्योरंविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधा-
 वन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर-
 वपत्तयैवैष्वमृतमदधाद्यो मृत्योर्विभीयात्तस्मा
 एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजा-
 पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
 स्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला
 भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवे-
 न्द्रिये (१) प्रति तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै

घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मां अमृतं च
 समीचीं दधाति चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव
 द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्या एकधा ब्रह्मण उप
 हस्त्येकथैव यजमान आयुर्दधात्यसावादित्यो
 न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्त-
 स्मां एतं सौर्यं चरुं निर्वपन्तेनैवास्मिन्
 (२) रुचं मदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मां
 एतं सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन
 भागधेयेनोप दधाति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं
 दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्युभयतो रुक्मौ
 भवत उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति प्रयाजे-
 प्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्म-
 वर्चसमव रुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सा-
 वित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः
 कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं सोप नमे-
 दिति यदाग्नेयो भवेत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव
 हिरण्यं तेनैव न द्विन्दते सावित्रो भवति सवि-
 तृप्रसूत एवैनं द्विन्दते भूम्यै चरुमवत्यस्यामेवै-
 नं द्विन्दत उपैतं हिरण्यं नमति वि वा एष
 इन्द्रियेण वीर्येण ध्यते यो हिरण्यं विन्दत

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

ए॒ताम् (४) ए॒व निर्व॑पे॒द्विर॑ण्यं वि॒त्त्वा ने॒
 न्द्रि॒येण॑ वी॒र्येण॑ व्यृ॒ध्यत॑ ए॒तामे॒व निर्व॑पे॒द्यस्य॑
 हि॒र॒ण्यं न॒श्येद्य॑दा॒ग्नेयो॑ भव॒त्याग्ने॑यं वै हि॒र॒ण्यं
 य॒स्यै॒व हि॒र॒ण्यं तेनै॒वैनं॑ द्वि॒न्दति॑ सा॒वि॒त्रो भ॑वति
 स॒वि॒तृप्र॑सूत ए॒वैनं॑ द्वि॒न्दति॑ भू॒म्यै च॑रु॒र्भव॑त्य॒स्यां
 वा ए॒तन्न॑श्यति॒ यन्न॑श्य॒त्यस्यामे॒वैनं॑ द्वि॒न्दतीन्द्रः॑
 (५) त्वष्टुः॑ सोम॑मभीष॒हाऽपि॑वत्स वि॒ष्वङ्-
 व्या॑र्छत्स इन्द्रि॒येण॑ सोम॒पीथे॑न॒ व्या॑र्ध्यत॒ स
 यदूर्ध्व॑मुद॒र्वमी॑त्ति श्या॒माका॑ अभव॒न्त्स प्र॒जाप॑-
 तिमु॒पा॒धाव॑त्तस्मा॒ एत॑ सो॒मेन्द्र॑ श्या॒माकं॑
 च॒रुं नि॑रव॒पत्तेनै॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं सो॒मपी॑थम॒द-
 धा॒दि वा ए॒ष इन्द्रि॒येण॑ सोम॒पीथे॑न॒र्ध्यते॑ यः
 सोमं॑ वमि॒ति यः सो॒मवा॑मी स्यात्तस्मै (६)
 एत॑ सो॒मेन्द्र॑ श्या॒माकं॑ च॒रुं निर्व॑पेत्सोमं
 चै॒वेन्द्रं॑ च॒ स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑ धावति॒ तावे॒-
 वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं सो॒मपी॑थं ध॒त्तो नेन्द्रि॒येण॑
 सोम॒पीथे॑न॒ व्यृ॒ध्यते॑ यत्सो॒म्यो भ॑वति सोम॒-
 पी॒थमे॒वाव॑ रु॒न्धे यदै॒न्द्रो भ॑वतीन्द्रि॒यं वै सो॒म-
 पी॒थ इन्द्रि॒यमे॒व सो॒मपी॑थम॒व रु॒न्धे श्या॒माको
 भ॑वत्येष॒ वाव॑ स सोमः (७) सा॒क्षादे॒व

सोमपीथमव रुन्धेऽग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकं-
 पालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादश-
 कपालं पशुकांमोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति
 वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु घृतमापो
 धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव
 पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि
 पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
 (८) समृद्धये प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या
 वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयत्या-
 त्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मा-
 नमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दयाति पङ्क्तयौ
 याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः
 पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव
 रुन्धे (९) ॥

इन्द्रियेऽस्मिन्मूल्या एतामिन्द्रः स्यात्तस्मै सोमो बहुरूपा हि
 पशव एकचत्वारिंशश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । मृत्योः । अबिभ्युः । ते । प्रजा-

(मृत्युमीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधि)

प॒ति॒मि॒तिं प्र॒जा—प॒तिम् । उपेति । अ॒धा॒वन् । तेभ्यः ।
 ए॒ताम् । प्रा॒जाप॒त्यामि॒तिं प्रा॒जा—प॒त्याम् । श॒तकृ॒-
 ष्ण॒ला॒मि॒तिं श॒त—कृ॒ष्ण॒ला॒म् । निरि॒तिं । अव॒प॒त् ।
 तयो । ए॒व । ए॒षु । अ॒मृत॑म् । अ॒द॒धा॒त् । यः ।
 मृ॒त्योः । वि॒भी॒यात् । तस्मै । ए॒ताम् । प्रा॒जाप॒त्या-
 मि॒तिं प्रा॒जा—प॒त्याम् । श॒तकृ॒ष्ण॒ला॒मि॒तिं श॒त—
 कृ॒ष्ण॒ला॒म् । निरि॒तिं । व॒पे॒त् । प्र॒जाप॒तिमि॒तिं
 प्र॒जा—प॒तिम् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒येने॒ति भा॒ग—
 धे॒येन॑ । उपेति । धावति । सः । ए॒व । अ॒स्मिन् ।

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत । तस्मै ।
 देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एतम् ।
 सौर्यम् । चरुम् । निरिति । अवपन् । तेन । एव ।
 अस्मिन् (२) । रुचम् । अद्युः । यः । ब्रह्म-
 वर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्यात् । तस्मै ।
 एतम् । सौर्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । अमुम् ।
 एव । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्च-
 समिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति
 ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । उभयतः । रुक्मौ ।
 भवतः । उभयतः । एव । अस्मिन् । रुचम् ।
 दधाति । प्रयाजेप्रयाज इति प्रयाजे—प्रयाजे । कृष्ण-
 लम् । जुहोति । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव ।
 अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति ।
 रुधे । आग्नेयम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा—कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । सावित्रम् । द्वादशकपालमिति
 द्वादश—कपालम् । भूम्यै (३) । चरुम् । यः ।
 कामयेत । हिरण्यम् । विन्देय । हिरण्यम् । मा ।
 उपेति । नमेव । इति । यत् । आग्नेयः । भवेति ।
 आग्नेयम् । वै । हिरण्यम् । यस्य । एव । हिरण्यम् ।

(मृत्युभीतादीनां रातकृष्णलादीष्टिविधिः)

तेन । एव । एनत् । विन्दते । सावित्रः । भवति ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ—प्रसूतः । एव ।
 एनत् । विन्दते । भूम्यै । चरुः । भवति ।
 अस्याम् । एव । एनत् । विन्दते । उपेति । एनम् ।
 हिरण्यम् । नमति । वीति । वै । एषः । इन्द्रियेण ।
 वीर्येण । ऋध्यते । यः । हिरण्यम् । विन्दते । एता-
 म् (४) । एव । निरिति । वपेत् । हिरण्यम् ।
 वित्त्वा । न । इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते ।
 एताम् । एव । निरिति । वपेत् । यस्य । हिरण्यम् ।
 नश्येत् । यत् । आग्नेयः । भवति । आग्नेयम् । वै ।
 हिरण्यम् । यस्य । एव । हिरण्यम् । तेन । एव । ए-
 नत् । विन्दति । सावित्रः । भवति । सवितृप्रसूत इति
 सवितृ—प्रसूतः । एव । एनत् । विन्दति । भूम्यै ।
 चरुः । भवति । अस्याम् । वै । एतत् । नश्यति ।
 यत् । नश्यति । अस्याम् । एव । एनत् । विन्द-
 ति । इन्द्रः (५) । त्वष्टुः । सोमम् । अभीषहेत्यभि-
 सहा । अपिबत् । सः । विष्वङ् । वीति । जार्हत् ।
 सः । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम—पीथेन ।
 वीति । आर्ध्यत । सः । यत् । उर्वम् । उद्वमीदि-
 त्युत्—अवमीत् । ते । श्यामाकाः । जमवत् । सः ।

प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् ।
 तस्मै । एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् । चरुम् ।
 निरिति । अवपत् । तेन । एव । अस्मिन् । इन्द्रि-
 यम् । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अदधात् ।
 वीति । वै । एषः । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम—
 पीथेन । ऋध्यते । यः । सोमम् । वर्मिति । यः ।
 सोमवामीति सोम—वामी । स्यात् । तस्मै (६) ।
 एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति ।
 वपेत् । सोमम् । च । एव । इन्द्रम् । च । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । सोमपीथमिति सोम—
 पीथम् । धत्तः । न । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति
 सोम—पीथेन । वीति । ऋध्यते । यत् । सौम्यः ।
 भवति । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । एव । अवे-
 ति । रुन्धे । यत् । ऐन्द्रः । भवति । इन्द्रियम् । वै ।
 सोमपीथ इति सोम—पीथः । इन्द्रियम् । एव ।
 सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अवेति । रुन्धे ।
 श्यामाकः । अवति । एषः । वाव । सः । सोमः ।
 (७) । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । सोमपीथ-
 मिति सोम—पीथम् । अवेति । रुन्धे । अग्नये ।

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

दात्रे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् ।
निरिति । वपेत् । इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र—दात्रे ।
पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपा-
लम् । पशुकाम इति पशु—कामः । अग्निः ।
एव । अस्मै । पशून् । प्रजनयतीति प्र—
जनयति । वृद्धान् । इन्द्रः । प्रेति । यच्छति । दधि ।
मधु । घृतम् । आपः । धानाः । भवन्ति । एतत् ।
वै । पशूनाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् ।
अवेति । रुन्धे । पञ्चगृहीतमिति पञ्च—गृहीतम् ।
भवति । पाङ्क्ताः । हि । पशवः । बहुरूपमिति
बहु—रूपम् । भवति । बहुरूपा इति बहु—रूपाः ।
हि । पशवः (८) । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै ।
प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । भवति । प्राजापत्या
इति प्राजा—पत्याः । वै । पशवः । प्रजापतिरिति
प्रजा—पतिः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जन-
यति । आत्मा । वै । पुरुषस्य । मधु । यत् । मधु ।
अग्नौ । जुहोति । आत्मानम् । एव । तत् । यजमानः ।
अग्नौ । प्रेति । दधाति । पङ्क्त्यौ । याज्यानुवाक्ये
इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । पाङ्क्तः ।
पुरुषः । पाङ्क्ताः । पशवः । आत्मानम् । एव ।

मृत्योः । निष्क्रीयेति निः—क्रीय । पशून् । अवेति ।
रुन्धे (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवा वै सत्रमासतद्विपरिमितं यशस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यशं आर्छत्स गिरिमुदे-
त्तमग्निरनूदेत्तावग्नीषोमी समंभवतां ताविन्द्रे
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावन्नवीद्याजयंतं मेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपतामाग्नेयमष्टाकंपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तयैवास्मिन्तेजः
(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमंयत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकंपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदेन्द्रो
भवतीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो
ब्रह्मवर्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे
समाश्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीचीं
(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-

(यशविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

पे॒द्यं का॒मो नो॒प॒नमे॑दा॒ग्ने॒यो वै ब्रा॒ह्म॒णः स
 सोमं॑ पि॒ब॒न्ति स्वा॒मे॒व दे॒वता॑ः स्वे॒न भा॒ग॒धे॒ये-
 नो॒पं धा॒व॒ति सै॒वैनं॑ का॒मे॒न स॒म॒र्व॒य॒त्यु॒पै॒नं
 का॒मो न॒म॒त्य॒ग्नी॒षो॒मी॒यं॒म॒ष्टाकं॑ पा॒लं निर्व॑पे॒द्ब्रह्म॑-
 व॒र्च॒स॒का॒मोऽग्नी॒षो॒मा॒वे॒व स्वे॒न भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒पं
 धा॒व॒ति ता॒वे॒वास्मि॑न्ब्रह्म॒व॒र्च॒सं ध॑त्तो ब्रह्म॒व॒र्च॒-
 स्ये॒व (३) भ॒व॒ति य॒द॒ष्टाकं॑ पा॒ल॒स्तेना॑ऽऽग्ने॒यो
 य॒च्छ॒या॒मा॒क॒स्तेन॑ सौ॒म्यः स॒मृ॒द्ध्यै सो॒मा॒य
 वा॒जि॒ने श्या॒मा॒कं च॒रुं निर्व॑पे॒द्यः क्लै॒व्या॒द्विभी॑-
 या॒द्रेतो॑ हि वा ए॒तस्मा॑द्वा॒जि॒न॒म॒प॒क्राम॑त्यथै॒ष
 क्लै॒व्या॒द्विभा॑य सोमं॑ मे॒व वा॒जि॒नः स्वे॒न भा॒ग॒धे॒-
 ये॒नो॒पं धा॒व॒ति स ए॒वास्मि॑न्रे॒तो वा॒जि॒नं द॑धा॒ति
 न क्ली॒वो भ॑वति ब्राह्म॒ण॒स्प॒त्यमे॑का॒दश॑क॒पा॒लं
 निर्व॑पे॒द्ब्रह्म॑भ॒कामः॑ (४) ब्रह्म॑ण॒स्प॒ति॒मे॒व स्वे॒न
 भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒पं धा॒व॒ति स ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान्म
 य॒च्छ॒ति ग्रा॒म्ये॒व भ॑वति गु॒ण॒व॒न्ती या॒ज्यानु॑-
 वा॒क्ये॑ भवतः स॒जा॒तैरे॒वैनं॑ गु॒ण॒व॒न्तं करो॑त्ये॒-
 ता॒मे॒व निर्व॑पे॒द्यः का॒मये॑त ब्रह्म॒न्वि॒शं वि ना॑श॒-
 ये॒यमि॑ति मा॒रु॒ती या॑ज्यानु॒वा॒क्ये॑ कुर्या॒द्ब्रह्म॑न्ने॒व
 वि॒शं वि ना॑शयति (५) ॥

(तेजः समोर्चं ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामंकामस्त्रिचंतवारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

दे॒वाः । वै । स॒त्रम् । आ॒स॒त । ऋ॒द्धि॒परि॒मित॒मि॒-
त्यृ॒द्धि॒—परि॒मित॒म् । यश॑स्का॒मा इति॑ यशः॑—का॒माः ।
तेषा॑म् । सोम॑म् । राजा॑नम् । यशः॑ । आ॒र्छ॒व । सः ।
गि॒रिम् । उदि॑ति । ऐ॒व । तम् । अ॒ग्निः ।
अ॒नु । उदि॑ति । ऐ॒व । तौ । अ॒ग्नी॒षो॒मा॒वित्य॒ग्नी—
सोमौ॑ । स॒मि॒ति । अ॒भ॒व॒ताम् । तौ । इन्द्रः॑ । य॒ज्ञवि॑-
भ्रष्ट॑ इति॑ य॒ज्ञ—वि॒भ्रष्टः॑ । अ॒नु । परे॑ति । ऐ॒व । तौ ।
अ॒ब्र॒वी॒व । या॒ज॒य॒तम् । मा । इति॑ । तस्मै॑ । ए॒ताम् ।
इष्टि॑म् । नि॒रि॒ति । अ॒व॒प॒ताम् । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टा॒क॒पा॒-
ल॒मि॒त्य॒ष्टा—क॒पा॒लम् । ऐ॒न्द्रम् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒त्ये॒-
का॒द॒श—क॒पा॒लम् । सौ॒म्यम् । च॒रुम् । तया॑ । ए॒व ।
अ॒स्मि॒न् । तेजः॑ (१) । इन्द्रि॒यम् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒स॒मि॒ति
ब्र॒ह्म—व॒र्च॒सम् । अ॒ध॒त्ताम् । यः । य॒ज्ञवि॑भ्रष्ट॑
इति॑ य॒ज्ञ—वि॒भ्रष्टः॑ । स्या॒व । तस्मै॑ । ए॒ताम् ।
इष्टि॑म् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒व । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल॒-

(यशविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

मित्यष्टा—कपालम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्ये-
कादश—कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । यत् ।
आग्नेयः । भवति । तेजः । एव । अस्मिन् । तेन ।
दधाति । यत् । ऐन्द्रः । भवति । इन्द्रियम् । एव ।
अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । सौम्यः । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तेन । आग्नेयस्य । च ।
सौम्यस्य । च । ऐन्द्रे । समाश्लेषयेदिति सम्—
आश्लेषयेत् । तेजः । च । एव । अस्मिन् । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । च । समीची इति ।
(२) । दधाति । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।
एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति ।
वपेत् । यम् । कामः । न । उपनमेदित्युप—नमेत् ।
आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः । सः । सोमम् । पिबति ।
स्वाम् । एव । देवताम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—
धेयेन । उपेति । धावति । सा । एव । एनम् ।
कामेन । समिति । अर्धयति । उपेति । एनम् ।
कामः । नमति । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । अग्नीषोमा-
वित्यग्नी—सोमौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—

धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । धत्तः । ब्रह्मवर्च-
 सीति ब्रह्म—वर्चसी । एव (३) । भवति । यत् ।
 अष्टाकंपाल इत्यष्टा—कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् ।
 श्यामाकः । तेन । सौम्यः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्धयै ।
 सोमाय । वाजिनै । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति ।
 वपेत् । यः । क्लैब्यात् । विभीयात् । रेतः । हि । वै ।
 एतस्मात् । वाजिनम् । अपक्रामतीत्यप—क्रामेति ।
 अथ । एपः । क्लैब्यात् । विभाय । सोमम् । एव ।
 वाजिनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । रेतः ।
 वाजिनम् । दधाति । न । क्लीवः । भवति । ब्राह्म-
 णस्पत्यमिति ब्राह्मणः—पत्यम् । एकादशकपाल-
 मित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । ग्राम-
 काम इति ग्राम—कामः (४) । ब्रह्मणः । पतिम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मै । सजातानिति स—
 जातान् । प्रेति । यच्छति । ग्रामी । एव । भवति ।
 गणवती इति गण—वती । याज्यानुवाक्ये इति
 याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । सजातेरिति स—जातैः ।

(यशविघ्नटादीनामिष्टिविधिः)

ए॒व । ए॒नम् । ग॒ण॒व॒न्त॒मि॒तिं ग॒ण—व॒न्त॒म् । क॒रो॒ति ।
 ए॒ताम् । ए॒व । नि॒रि॒तिं । व॒पेत् । यः । का॒मये॒त ।
 ब्र॒ह्मन् । वि॒शम् । वी॒तिं । ना॒शये॒यम् । इति॑ । मा॒-
 रु॒ती इति॑ । या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ इति॑ या॒ज्या—अ॒नुवा॒क्ये ।
 कुर्या॑त् । ब्र॒ह्मन् । ए॒व । वि॒शम् । वी॒तिं । ना॒श-
 य॒ति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्गमे तमहं वन्दे विश्वातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्वितीये तु प्रपाठके ।
 तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलमभीप्सिनः ॥ २ ॥
 काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।
 प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
 चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।
 तदर्थास्तु क्रमेणैव वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
 भूतिकामो भुवद्वय आदित्येभ्यश्चरं चरेत् ।
 रुद्धोऽपरुध्यमानो वा धारयद्वय आचरेत् ॥ ५ ॥
 शुक्लैर्वीहिभिरादित्यं चरं कृष्णैस्तु वारुणम् ।
 रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
 तद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।

आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥

इन्द्रं वो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।

मृत्योर्भोतो ह्यायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।

हिरण्यकामः कुर्वीत ह्याग्नेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥

हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।

सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥

पश्वर्थे ह्यग्ने दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।

अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥

हिरण्यगर्भ इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञविभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामास्ते-
पाः सोमः राजानं यश आर्छत्स गिरिमुदैत्त-
मग्निरनूदैत्तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावब्रवीद्याजयतं मेति
तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपा-
लमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तयैवा-
स्मिन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमवत्ताम् , इति ।

ऋद्ध्या काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं सत्रमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं सत्राणि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् । तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यज्ञो मा भूदिति मन्वानस्तेन यज्ञसा सह गिरिं कंचिदुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा तस्य पृष्ठत एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावग्नीषोमौ परस्परमैकमत्यं गतौ । ततस्तावुभावानु फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां फलाय याजयतमिति अबोचत् । तौ च तस्मै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपताम् । तस्मिन्निर्हविर्भिस्तेजआदिकं त्रयं लब्धम् ॥

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदा-

(यशविम्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

मेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं
चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन्तेन
दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन, इति ।

इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं भ्रेषस्तं भ्रेषं प्राप्तस्येयमिष्टिः ॥

अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत्तेजश्चै-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीचीं दधाति, इति ।

तेन समाश्लेषणेनास्मिन्यजमान आग्नाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते
संपूर्णे स्थापयति ॥

कामितार्थसिद्ध्यर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो
नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति
स्वामेव देवतास्वेन भागधेयेनोप धावति
सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति, इति ।

अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपावृत्त्वाच तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता ॥

ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च-
सकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्म-
वर्चस्येव भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो
यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्धयै, इति ।

कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्वारेण हविष आग्नेयत्वम्, “अष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “सोमो वा अकृष्टपच्यस्य
राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन
विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुन्नेयम् ॥

आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥

इन्द्रं यो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।

मृत्योर्भातो ह्यायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।

हिरण्यकामः कुर्वीत ह्याग्नेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥

हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।

सोमधामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥

पश्वर्थे ह्यग्नये दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।

अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥

हिरण्यगर्भ इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञविभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामास्ते-

पाः सोमः राजानं यश आर्छत्स गिरिमुदैत्त-

मग्निरनूदैत्तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो

यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावब्रवीद्याजयतं मेति

तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपा-

लमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तयैवा-

स्मिन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्ताम् , इति ।

ऋद्ध्या काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं सत्रमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं सत्राणि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् । तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो मा भूदिति मन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंचिदुर्म पर्वतपारोहत् । अग्निश्च सहसा तस्य पृष्ठत एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावग्नीषोमौ परस्परमैकमत्यं गतौ । ततस्नावुभावन्तु फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां फलाय याजयतमिति अवोचत् । तौ च तस्मै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपताम् । तस्मिन्निर्हविर्भस्तेज आदिकं त्रयं लब्धम् ॥

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदा-

(यशविभ्रष्टादीनामिष्टिभिः)

मेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं
चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन्तेन
दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन, इति ।

इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं श्रेयस्त श्रेयं प्राप्तस्येयमिष्टिः ॥

अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत्तेजश्च-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीचीं दधाति, इति ।

तेन समाश्लेषणेनास्मिन्यजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते
संपूर्णे स्थापयति ॥

कामितार्थसिद्ध्यर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो
नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति
स्वामेव देवतास्वेन भागधेयेनोप धावति
सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति, इति ।

अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपावृत्वाच तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता ॥

ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च-
सकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्म-
वर्चस्येव भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो
यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्धयै, इति ।

लगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्वारेण हविष आग्नेयत्वम्, “अष्टा-
यत्री गायत्रोऽग्निः” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “सोमो वा अकृष्टपच्यस्य
' इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन
वपे पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुच्चेयम् ॥

ह्रीवत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः
 छैब्याद्विभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमप-
 क्रामत्यथैष छैब्याद्विभाय सोममेव वाजिनः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नेतो
 वाजिनं दधाति न ह्रीवो भवति, इति ।

प्रजननसमर्थोऽन्नरसो वाजस्तद्वत् वाजिने । यदा वाजिनं प्रजननसमर्थो-
 न्नरसरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तत्सामर्थ्यं प्रति-
 वध्यते तदानीमस्य ह्रीवत्वं संपद्यते तस्मात्ह्रीवत्वाद्विभाय विभेति ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्राम-
 कामो ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छति ग्राम्येव भवति, इति ॥

अत्र गणानां त्वा, स इज्जनेनेत्येते ऋचावन्त्यानुवाके समान्नास्यमाने
 विधत्ते—

गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजा-
 तैरेवैनं गणवन्तं करोति , इति ।

गणशब्दो ययोर्ऋचोरस्ति ते गणवत्यौ ॥

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वेण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे
 जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्म-
 न्विशं वि नाशयेयमिति, इति ।

ते
प
नु
तो च
यम् ॥

ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मसात्कुर्वाम् । मरु-
 यो दिवो या वः शर्मत्येते ऋचौ वैश्वानरो न ज्ञेत्यस्मिन्ननुवाके यं
 अत्रापि मन्त्रीकेन ग्रहीष्येते ॥

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

तदुभयमत्र विधत्ते—

मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्वह्न-
न्नेव विशं वि नाशयति ॥, इति ॥

मरुतां संबन्धिन्यौ मारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति श्रुतेस्तदनुग्रहेण
मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अ॒र्य॒म्णे च॒रुं निर्व॑पेत्सुव॒र्गका॑मोऽसौ वा
आ॒दि॒त्योऽर्य॑मा॒र्यम॑णमेव स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑
धाव॑ति स ए॒वैनं॑ सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मयत्य॒र्यम्णे
च॒रुं निर्व॑पेद्यः का॒मये॑त दान॑कामा मे प्र॒जाः
स्यु॒रि॒त्यसौ॑ वा आ॒दि॒त्योऽर्य॑मा यः खलु॒ वै
ददा॑ति सोऽर्य॑मा॒र्यम॑णमेव स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑
धाव॑ति स ए॒व (१) अ॒स्मै दान॑कामाः
प्र॒जाः क॑रोति दान॑कामा अ॒स्मै प्र॒जा भ॑वन्त्य-
र्य॒म्णे च॒रुं निर्व॑पेद्यः का॒मये॑त स्व॒स्ति ज॒नता॑-
मि॒या मि॒त्यसौ॑ वा आ॒दि॒त्योऽर्य॑मा॒र्यम॑णमेव
स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धाव॑ति स ए॒वैनं॑ तद्र॑म-
यति॒ यत्र॒ जिग॑मिषतीन्द्रो॒ वै दे॒वाना॑मानुजाः

वर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमै-
न्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निः (२) अव-
पत्तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्बुध्रवती अग्र-
वती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्रादेवैनमग्रं पर्य-
णयद्यो राजन्यं आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमै-
न्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं समानानां
परिणयति बुध्रवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भ-
वतो बुध्नादेवैनमग्रम् (३) परिणयत्यानुषूको
भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः
समृद्धयै यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा
एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्प-
तिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनम-
ग्रं समानानां परिणयति बुध्रवती
अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं
परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य
आनुजावरः समृद्धयै (४) ॥

(एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

(धाय द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षतुर्थोऽनुवाकः ।)

अ॒र्य॒म॒णे । च॒रुम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । सु॒व॒र्ग॒का॒म
 इति॑ सु॒व॒र्ग—का॒मः । अ॒सौ । वै । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्य॒मा ।
 अ॒र्य॒म॒ण॒म् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒
 ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व । ए॒न॒म् । सु॒व॒
 र्ग॒मि॒तिं सु॒वः—ग॒म् । लो॒क॒म् । ग॒म॒य॒ति । अ॒र्य॒म॒णे ।
 च॒रुम् । नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । यः । का॒म॒ये॒त । दा॒नं—
 का॒मा इति॑ दा॒नं—का॒माः । मे । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः ।
 स्युः । इति॑ । अ॒सौ । वै । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्य॒मा ।
 यः । ख॒लु । वै । द॒दा॒ति । सः । अ॒र्य॒मा । अ॒र्य॒म॒
 ण॒म् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न ।
 उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व (१) । अ॒स्मै ।
 दा॒नं॒का॒मा इति॑ दा॒नं—का॒माः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः ।
 क॒रो॒ति । दा॒नं॒का॒मा इति॑ दा॒नं—का॒माः । अ॒स्मै ।
 प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । भ॒व॒न्ति । अ॒र्य॒म॒णे । च॒रुम् ।
 नि॒रि॒तिं । व॒पे॒त् । यः । का॒म॒ये॒त । स्व॒स्ति । ज॒न॒
 ता॒म् । इ॒या॒म् । इति॑ । अ॒सौ । वै । आ॒दि॒त्यः ।
 अ॒र्य॒मा । अ॒र्य॒म॒ण॒म् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑
 भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व । ए॒न॒म् ।
 त॒त् । ग॒म॒य॒ति । य॒त्र । जि॒ग॒मि॒ष॒ति । इ॒न्द्रः । वै ।

दे॒वाना॑म् । आ॒नु॒जा॒वर॑ इत्या॒नु—जा॒वरः । आ॒सीत् ।
 सः । प्र॒जा॒प॒ति॒मि॒ति॒ प्र॒जा—प॒तिम् । उ॒पेति॑ । अ॒धा॒-
 व॒त् । तस्मै॑ । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रम् । आ॒नु॒षू॒क॒मि॒त्या॒नु—
 सू॒कम् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒त्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒लम् ।
 नि॒रि॒ति॒ (२) । अ॒व॒प॒त् । तेन॑ । ए॒व । ए॒नम् ।
 अ॒ग्रम् । दे॒वता॑नाम् । प॒रीति॑ । अ॒न॒य॒त् । बु॒ध्न॒व॒ती
 इति॑ बु॒ध्न—व॒ती । अ॒ग्र॒व॒ती इत्य॒ग्र—व॒ती । या॒ज्या॒नु॒-
 वा॒क्ये॑ इति॑ या॒ज्या—अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । अ॒क॒रो॒त् । बु॒ध्ना॒-
 व॒त् । ए॒व । ए॒नम् । अ॒ग्रम् । प॒रीति॑ । अ॒न॒य॒त् ।
 यः । रा॒ज॒न्यः । आ॒नु॒जा॒वर॑ इत्या॒नु—जा॒वरः । स्या॒-
 व॒त् । तस्मै॑ । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रम् । आ॒नु॒षू॒क॒मि॒त्या॒नु—सू॒-
 कम् । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒त्ये॒का॒द॒श—क॒पा॒लम् । नि॒रि॒-
 ति॑ । व॒पे॒त् । इ॒न्द्रम् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—
 धे॒येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒नम् ।
 अ॒ग्रम् । स॒मा॒ना॒ना॑म् । प॒रीति॑ । न॒य॒ति॒ । बु॒ध्न॒व॒ती
 इति॑ बु॒ध्न—व॒ती । अ॒ग्र॒व॒ती इत्य॒ग्र—व॒ती । या॒ज्या॒नु॒-
 वा॒क्ये॑ इति॑ या॒ज्या—अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । भ॒व॒तः । बु॒ध्ना॒व॒त् ।
 ए॒व । ए॒नम् । अ॒ग्रम् (३) । प॒रीति॑ । न॒य॒ति॒ । आ॒-
 नु॒षू॒क इत्या॒नु—सू॒कः । भ॒व॒ति॒ । ए॒षा । हि । ए॒तस्य॑ ।
 दे॒वता॑ । यः । आ॒नु॒जा॒वर॑ इत्या॒नु—जा॒वरः । स॒मृ॒द्-

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । यः । ब्राह्मणः । आनुजा-
वर इत्यानु—जावरः । स्यात् । तस्मै । एतम् । बार्ह-
स्पत्यम् । आनुषूकमित्यानु—सूकम् । चरुम् । निरि-
ति । वपेत् । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेये-
नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति ।
बुध्नवती इति बुध्न—वती । अग्रवती इत्यग्र—वती ।
याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः ।
बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् । परीति । नयति ।
आनुषूक इत्यानु—सूकः । भवति । एषा । हि । एत-
स्य । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु—जावरः ।
समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चसकामो यः ह्यीयत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आदि-
त्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवैनं सुवर्गं लोकं गमयति , इति ॥

मत्तिग्रहार्थिनस्तामेवेष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा
मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः
खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः
करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति, इति ।

लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भासमानत्वादर्यमेत्यु-
पचर्यते । तं प्रेरयितुं मुख्यपार्यम्णे चर्युक्तः ॥

सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वास्ति
जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽ-
र्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवैनं तद्रमयति यत्र जिगमिषति , इति ।

स्वास्ति निर्विघ्नेन, जनतां जनसमूहम् ॥

यः समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यमलभमानस्तदीयानुजादवरो निकृष्टो वर्तते तस्य
श्रेष्ठ्यमाप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं प्रस्ताति—

इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजा-
पतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकाद-
शकपालं निरवपत्तेनैवैनमग्रं देवतानां
पर्यणयद्बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये
अकरोद्बुध्नादिवैनमग्रं पर्यणयत् , इति ।

अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वद्वर्तमान आनुजा-
वरः, अत्यन्तनिकृष्ट इत्यर्थः । ब्रीहिसन्धेपु स्नेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुमूयन्ते

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा ब्रीहयोऽनुपूकाः, तेभ्यो निष्पन्नमानुपूकम् । तेन हविषा प्रजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रैष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रैष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः ॥

अथ विधत्ते—

यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुपूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रः समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुपूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धयै , इति ।

य आनुपूक आनुजावर एतस्येयमानुपूकधान्यभागिन्येव देवता युक्ता, सदृशत्वात् । तस्मादानुपूकपुरोडाशः समृद्धयै संपद्यते ॥

आनुजावरब्राह्मणस्योष्टिं विधत्ते—

यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुपूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रः समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुपूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धयै ॥, इति ॥

अत्र यो जज्ञे, महान्मही, इति द्वे याज्यानुवाक्ये । स बुध्नादाष्ट अनुपाऽभ्यग्रमिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्बुहितरं आसन्ताः सोमाय
 राज्ञेऽददात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै
 न पुनरददात्सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समाव-
 च्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋत-
 मामीत्ता अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोषं
 (१) ऐतं यक्ष्मं आर्छद्वाजानं यक्ष्मं आर-
 दिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्त-
 त्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्य-
 स्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेदु नैनमेते
 यक्ष्मां विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपांथा-
 वत्ता अंबुवन्वरं वृणामहे समावच्छ एव न
 उपाय इति तस्मा एतम् (२) आदित्यं
 चरुं निरवपन्तेनैवेनं पापात्सामादमुञ्चन्यः
 पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं
 निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोषं धावति
 त एवैनं पापात्सामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां
 निर्वपेदमुमेवैनमाप्यायमानमन्वा प्याययति
 नवोनवो भवति जायमान इति पुरोनुवाक्या

(राजयश्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

भवत्यायुरेवास्मिन्तया दधाति यमादित्या
अश्शुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया प्या-
ययति (३) ॥

(एवोपैतमस्मिन्त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । त्रयस्त्रिंशदिति
त्रयः—त्रिंशत् । दुहितरः । आसन् । ताः । सोमा-
य । राज्ञे । अददात् । तासाम् । रोहिणीम् । उपेति ।
एव । ताः । ईर्ष्यन्तीः । पुनः । अगच्छन् । ताः ।
अन्विति । एव । ताः । पुनः । अयाचत । ताः ।
अस्मै । न । पुनः । अददात् । सः । अब्रवीत् । ऋ-
तम् । अमीष्व । यथा । समावच्छ इति समाव-
त्—शः । उपैष्यामीत्युप—एष्यामि । अथ । ते ।
पुनः । दास्यामि । इति । सः । ऋतम् । आमीत् ।
ताः । अस्मै । पुनः । अददात् । तासाम् । रोहि-
णीम् । एव । उपेति (१) । एव । तम् । यक्ष्मः ।
आर्छत् । राजानम् । यक्ष्मः । आरत् । इति । तत् ।

राजयक्षमस्येति राज—यक्षमस्य । जन्म । यत् ।
 पापीयान् । अर्भवत् । तत् । पापयक्षमस्येति पाप—
 यक्षमस्य । यत् । जायाम्यः । अविन्दत् । तत् ।
 जायेन्यस्य । यः । एवम् । एतेषाम् । यक्षमाणाम् ।
 जन्म । वेद । न । एनम् । एते । यक्षमाः । विन्दन्ति ।
 सः । एताः । एव । नमस्यन् । उपेति । अधावत् ।
 ताः । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे । समावच्छ इति
 समावत्—शः । एव । नः । उपेति । अयः । इति ।
 तस्मै । एतम् (२) । आदित्यम् । चरुम् । निरिति ।
 अवपन् । तेन । एव । एनम् । पापात् । क्षामात् ।
 अमुञ्चन् । यः । पापयक्षमगृहीत इति पापयक्षम—
 गृहीतः । स्यात् । तस्मै । एतम् । आदित्यम् ।
 चरुम् । निरिति । वपेत् । आदित्यान् । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते ।
 एव । एनम् । पापात् । क्षामात् । मुञ्चन्ति । अमा-
 वास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । निरिति । वपेत् ।
 अमुम् । एव । एनम् । आप्यार्यमानमित्या—प्यार्य-
 मानम् । अनु । एति । प्याययति । नवोनव इति
 नवः—नवः । भवति । जायमानः । इति । पुरोनु-
 वाक्येति पुरः—अनुवाक्या । भवति । आयुः ।

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

ए॒व । अ॒स्मिन् । त॒या । द॒धा॒ति । यम् । आ॒दि॒त्याः ।
अ॒शुम् । आ॒प्या॒य॒य॒न्ती॒त्या—प्या॒य॒य॒न्ति । इति॑ ।
या॒ज्या । एति॑ । ए॒व । ए॒नम् । ए॒तया॑ । प्या॒य॒य॒ति । (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।
राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥
तुयेऽनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्बुहितर आसन्ताः सोमाय
राज्ञेऽददात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
रगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
पुनरददात्सोऽब्रवीद्वितममीष्व यथा समावच्छ
उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमा-
मीत्ता अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोपैतं
यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्वा-
जयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापय-
क्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एव-
मेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा
विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत्ता

अनुवन्वरं वृणामहे समावच्छ एव न
उपाय इति तस्मा एतमादित्यं चरुं निर-
वपन्तेनैवैनं पापात्सामादमुञ्चन् , इति ।

“ अम्वा दुला निततिरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणीका ” इत्येव-
मान्नाताः सप्त कृत्तिकाः । अवशिष्टा अभिन्यादयः पङ्क्तिशतिता(स्ता)रकाः ।
ता एतास्त्रपङ्क्तिशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं सुखमसहमानाः
पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचितवान् । स
प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता उपैष्या-
मीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य शप-
थमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवोपैत् । ततः स यक्ष्मव्याधिगृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्मादयं सोमः पापीयांस्तस्मादेतत्माप्त्या पापयक्ष्मस्य जन्म संपन्नम् ।
यस्माज्जायाभ्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलमत तस्माज्जायेन्यनामकस्य
व्याधेर्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः । तज्जन्मवे-
दिनो व्याधेरलाभः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृताः सेविताश्चैताः सर्वाः
साम्येनोपगमनं वरं वृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापा-
त्सामात्मबलाद्रोगादमोचयन् ॥

इदानीं विधत्ते—

यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं
चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति त एवैनं पापात्सामान्मुञ्चन्ति, इति ।

आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिर्देवता न भवति ॥

पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते—

अमावास्यायां निर्वपेदमुमेवैनमाप्या-

यमानमन्वा प्याययति , इति ।

अमावास्यायामतीतायां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य कलावृद्ध्याऽऽप्या-
यनं भवति ॥

(अभादनशक्तिकामस्येष्टविधिः)

चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाके समान्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते—

नवोनवो भवति जायमान इति पुरो-
नुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन्तया दधा-
ति यमादित्या अश्शुमाप्याययन्तीति
याज्यैवैनमेतया प्याययति ॥, इति ॥

ते एते ऋचौ तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रथमायामृच्यन्ते दीर्घमायुस्तिरतीत्यु-
क्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्प्राप्तिः । अमावास्यायामादित्ये प्रविष्टानां चन्द्रकलानां
पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवोत्कर्ष इति कृत्वा
तस्या ऋच आदित्यचराववैयधिकरण्यम् । द्वितीयस्यामृच्याप्याययन्तीति श्रव-
णाचयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽब्रवी-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यंतिरिच्यति तन्ममांसदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यस्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रम-
धिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमाँलो-
कास्त्रेधाऽदुहत्तत्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यं कामये-
तान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
दिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-

डि॒मा॒ने॒व लो॒का॒न्त॒स्वे॒न भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒व॒न्ति॒ त
 ए॒वा॒स्मा॒ अन्नं॒ प्र यच्छ॒न्त्य॒न्ना॒द ए॒व भ॑व॒ति
 यथा॑ व॒त्से॒न प्र॒त्तां गां॒ दु॒ह ए॒वमे॒वेमा॒ल्लो॒का॒
 न्प्र॒त्ता॒न्का॒मम॒न्नाद्यं॑ दु॒ह उ॒त्ता॒नेषु॑ क॒पाले॒ष्वधि॑
 श्रय॑त्य॒या॒त॒या॒म॒त्वाय॑ त्रयः॒ पुरो॒डाशा॑ भव॒न्ति
 त्रयं॑ इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒का॒ना॒मा॒प्त्या॒ उत्त॑-
 र॒उ॒त्तरो॒ व्या॒या॒न्भ॒वत्ये॒वमि॒व ही॒मे लो॒काः
 स॒मृ॒द्ध्यै॒ सर्वे॑षा॒मभि॒ग॒म॒य॒न्न॒व द्य॒त्यच्छ॑म्ब॒ट्कारं॑
 व्य॒त्या॒स॒म॒न्वा॒हा॒निर्दा॑हाय (२) ॥

(पुरोडाशं त्रयः पङ्क्तिं शतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

प्र॒जाप॑तिरिति॒ प्र॒जा—प॑तिः । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒न्नाद्य॑-
 मित्य॑न्न—अद्य॑म् । व्या॒दि॒श॒दिति॑ वि—आदि॑शत् ।
 सः । अ॒न्न॒वी॒त् । यत् । इ॒मा॒न् । लो॒का॒न् । अ॒भी॒ति॑ ।
 अ॒ति॒रि॒च्या॒ता इत्य॑ति—रि॒च्या॒ति॑ । तत् । म॒म ।
 अ॒स॒त् । इति॑ । तत् । इ॒मा॒न् । लो॒का॒न् । अ॒भि ।
 अ॒ती॒ति॑ । अ॒रि॒च्य॒त् । इन्द्रं॑म् । रा॒जा॒न् । इन्द्रं॑म् ।

(भद्रादनशाक्तिकामस्येष्टिविधि)

अधिराजमित्याधि—राजम् । इन्द्रम् । स्वराजानमिति
 स्व—राजानम् । ततः । वै । सः । इमान् । लोकान् ।
 त्रेधा । अदुहत् । तत् । त्रिधातोरिति त्रि—धातोः । त्रिधा-
 तुत्वमिति त्रिधातु—त्वम् । यम् । कामयेत । अन्नाद
 इत्यन्न—अदः । स्यात् । इति । तस्मै । एतम् ।
 त्रिधातुमिति त्रि—धातुम् । निरिति । वपेत् ।
 इन्द्राय । राज्ञे । पुरोडाशम् (१) । एकादशकपाल-
 मित्येकादश—कपालम् । इन्द्राय । अधिराजायेत्य-
 धि—राजाय । इन्द्राय । स्वराज्ञ इति स्व—राज्ञे ।
 अयम् । वै । इन्द्रः । राजा । अयम् । इन्द्रः ।
 अधिराज इत्याधि—राजः । अमौ । इन्द्रः । स्वराडिति
 स्व—राट् । इमान् । एव । लोकान् । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते ।
 एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद
 इत्यन्न—अदः । एव । भवति । यथा । वत्सेन ।
 प्रत्ताम् । गाम् । दुहे । एवम् । एव । इमान् ।
 लोकान् । प्रत्तान् । कामम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अ-
 दम् । दुहे । उत्तानेष्वित्युत्—तानेषु । कपालेषु ।
 अधीति । श्रयति । अयातयामत्वायेत्ययातयाम—
 त्वाय । त्रयः । पुरोडाशाः । भवन्ति । त्रयः । इमे ।

लो॒काः । ए॒षाम् । लो॒काना॑म् । आ॒प्त्यै । उ॒त्तर॑उ॒त्तर॑
 इ॒त्यु॒त्तरः—उ॒त्तरः । ज्य॒याया॑न् । भ॒वति॑ । ए॒वम् । इ॒व । हि ।
 इ॒मे । लो॒काः । स॒मृद्ध्या॑ इति॒ सम्—ऋ॒द्ध्यै । स॒र्वेषा॑म् ।
 अ॒भि॒ग॒म॒य॒न्नित्य॑भि—ग॒म॒यन् । अ॒वेति॑ । द्य॒ति ।
 अ॒छ॒म्ब॒ट्कार॑मित्य॒छ॒म्ब॒ट्—का॒रम् । व्य॒त्यास॑मिति॒
 वि—अ॒त्यास॑म् । अ॒न्विति॑ । आ॒ह । अ॒नि॒र्दा॒हाये॒त्य-
 निः—दा॒हाय॑ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इष्टिर्षक्ष्मगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ॥

षष्ठे त्वन्नादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽन्नवीद्यदि-
 माँल्लोकानभ्यतिरिच्यातै तन्ममासदिति तदि-
 माँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रमधि-
 राजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमा-
 ल्लोकास्त्रेधाऽदुहत्तन्निधातोस्त्रियातुत्वम्, इति ।

प्रजापतिरष्टुं योग्यमन्नं देवेभ्यो विभज्य तवेदं तवेदमित्यादिशत् । तस्मा-
 दन्नं स्वीकर्तुं षष्ठ्यान्देवान्मत्स्येवमन्नवीद्यदन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तं
 भवति तन्ममास्त्विति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तमासीत् ।
 क इमे लोका इत्युच्यन्ते—इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवमे लोका इन्द्रराजा-

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

दीनां पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापतिरिन्द्रराजादी-
ल्लोकांस्त्रिधाऽदुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः । तदिदं
सारं प्रजापतिः स्वप्रियत्वेन स्वीकृतवाल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्मात्त्रेधा दोहन-
मकरोत्तस्मात्त्रिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धास्त्रयो
धातवो भागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः ॥

अथ विधत्ते—

यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं
निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपा-
लमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
डिमानेव लोकान्त्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति
यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवे-
माल्लोकान्प्रत्तान्काममन्नाद्यं दुहे , इति ।

यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽन्नादः स्यादिति तस्मै यज-
मानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयमन्तरिक्षाधिपतिरि-
न्द्रोऽधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इमानेव लोकाल्लोका-
धिपतीनिन्द्रराजादीन्त्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वत्सेन वत्सचोपणेन
प्रत्तां प्रस्तवनं प्रापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाल्लोकान्प्रत्तान्देवैरभिवाधि-
तान्प्राप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथैनं त्रिधातुमेकादशसूतानेषु कपालेष्वाधि-
श्रयति प्रथमं पुरोडाशमधिश्चित्य परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं
ज्यायांसमधिश्चित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायांसमधिश्चयति प्रच-
रणकाले दक्षिणार्धात्प्रथमां देवतां यजेन्मध्याद्वितीयामुत्तरार्धात्तृतीयां सर्वेषाम-
भिगमयन्नवयति ” इत्युक्तम् (ति) । “ प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिस्र ऋचो
व्यत्यासमन्वाह प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमा-
मनूच्य प्रथमया यजेदेवं सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति ” इति [च] ।
तत्राधिश्चयणं विधत्ते—

उत्तानेषु कपालेष्वाधि श्रयत्ययातयामत्वाय, इति ।

प्रकृतावधोमुत्तानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधिश्रयति । अत्रापि तथात्वे
यातयामत्वं गतसारत्वं, तत्परिहारायोत्तानत्वम् ॥

पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे
लोका एषां लोकानामाप्त्यै, इति ॥

ज्यायस्त्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव
हीमे लोकाः समृद्धयै, इति ।

भूलोकादन्तरिक्षं ज्यायस्तस्मादपि स्वर्गो ज्यामान् ॥

ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिलक्ष्य यथा युगपदेव
हस्तमाप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छम्बदकारम्, इति ।

छम्बदकारो वैयर्थ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैयर्थ्यं न भवति
तथेत्यर्थः ॥

याज्यानुवाक्यासु विपर्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय ॥, इति ॥

अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे घृचां त्रित्वाद्धर्वापि विनश्येरन्नेकै-
कस्य हविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् । सूत्रोक्तप्रकारेण
तु व्यत्यासेन पट्टचः संपद्यन्त इति नास्ति हविर्नाशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

दे॒वा॒सुराः संय॑न्ता आस॒न्तान्दे॒वान्सुरा॑ अज-
य॒न्ते दे॒वाः प॑राजिग्या॒ना असुरा॑णां वैश्यमु-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

पा॥ऽऽयन्तेभ्यं इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत्तदिन्द्रोऽ-
 चायत्तदन्वपाक्रामत्तद्वरुधं नाशक्रोत्तदस्माद-
 भ्यर्थोऽचरत्स प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया सर्व-
 ष्ठयाऽयाजयत्तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्य
 इन्द्रियकामः (१) वीर्यकामः स्यात्तमेतया
 सर्वेष्वष्टया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 दधति यदिन्द्राय राथंतराय निर्वपति यदे-
 वाग्नेस्तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय बर्हिताय
 यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय वैरू-
 पाय यदेव संवितुस्तेजस्तद् (२) एवावं
 रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदे-
 वावं रुन्धे यदिन्द्राय शाक्राय यदेव मरुतां
 तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव
 बृहस्पतेस्तेजस्तदेवावं रुन्ध एतावन्ति वै तेजा-
 ऽंसि तान्येवावं रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधि
 श्रयत्ययांतयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः
 (३) भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवद्यति
 समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्या-
 समन्वाहानिर्दाहायाश्वं ऋषभो वृष्णिर्वस्तः सा

दक्षिणा वृषत्वार्यैतयैव यजेताभिःशस्यमान
 एताश्चिद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य
 मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशोऽष्टात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । संयत्ता इति सं—
 यत्ताः । आसन् । तान् । देवान् । असुराः । अज-
 यन् । ते । देवाः । पराजिग्याना इति परा—जि-
 ग्यानाः । असुराणाम् । वैश्यम् । उपेति । आयन् ।
 तेभ्यः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् ।
 तत् । इन्द्रः । अचायत् । तत् । अनु । अपेति ।
 अक्रामत् । तत् । अवरुधमित्यव—रुधम् । न । अश-
 क्रोत् । तत् । अस्मात् । अभ्यर्ध इत्यभि—अर्धः ।
 अचरत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् ।
 उपेति । अधावत् । तम् । एतया । सर्वपृष्ठयेति
 सर्व—पृष्ठया । अयाजयत् । तया । एव । अस्मिन् ।
 इन्द्रियम् । वीर्यम् । अदधात् । यः । इन्द्रियकाम
 इतीन्द्रिय—कामः (१) । वीर्यकाम इति वीर्य—

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधि.)

का॒मः । स्यात् । तम् । ए॒तया॑ । सर्व॑पृ॒ष्ठयेति॑ सर्व॑—
पृ॒ष्ठया । या॒जये॒त् । ए॒ताः । ए॒व । दे॒वताः । स्वेन॑ ।
भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भा॒ग—धेये॑न । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ ।
ताः । ए॒व । अ॒स्मिन् । इ॒न्द्राय॑म् । वी॒र्यम् । द॒धति॑ ।
यत् । इ॒न्द्राय॑ । रा॒थं॒तरा॑येति॒ रा॒थं—तरा॑य । निर्व॑प॒
तीति॑ निः—व॑पति । यत् । ए॒व । अ॒ग्नेः । तेजः॑ ।
तत् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । इ॒न्द्राय॑ । बा॒ह्वि॑
ताय॑ । यत् । ए॒व । इ॒न्द्रस्य॑ । तेजः॑ । तत् । ए॒व ।
अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । इ॒न्द्राय॑ । वै॒रूपाय॑ । यत् ।
ए॒व । स॒वितुः॑ । तेजः॑ । तत् (२) । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
रु॒न्धे । यत् । इ॒न्द्राय॑ । वै॒राजाय॑ । यत् । ए॒व । धा॒तुः ।
तेजः॑ । तत् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । इ॒न्द्राय॑ ।
शा॒क्कराय॑ । यत् । ए॒व । म॒रुता॑म् । तेजः॑ । तत् ।
ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । यत् । इ॒न्द्राय॑ । रै॒वताय॑ ।
यत् । ए॒व । बृ॒हस्प॑तेः । तेजः॑ । तत् । ए॒व । अ॒वे॒
ति॑ । रु॒न्धे । ए॒ताव॑न्ति । वै । तेजा॑ंसि । ता॒नि ।
ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । उ॒त्ता॒नेष्वि॒त्युत्—ता॒नेषु॑ ।
क॒पाले॑षु । अ॒धीति॑ । श्र॒यति॑ । अ॒या॒तया॑म॒त्वाये॒त्य॒
या॒तया॑म—त्वा॒य । द्वा॒द॒श॒क॒पाल॑ इति॒ द्वा॒द॒श—क॒
पा॒लः । पु॒रोडा॑शः (३) । भ॒वति॑ । वै॒श्वदे॒वत्वाये॑ति॒

वैश्वदेव—त्वायं । समन्तमिति सम्—अन्तम् । पर्य-
 वृत्तीति परि—अववृत्ति । समन्तमिति सम्—अ-
 न्तम् । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । यजमाने । दद्या-
 ति । व्यत्यासमिति वि—अत्यासम् । अन्विति ।
 आह । अनिर्दाहायेत्यनिः—दाहाय । अश्वः । ऋष-
 भः । वृष्णिः । वस्तः । सा । दक्षिणा । वृषत्वा-
 येति वृष—त्वायं । एतया । एव । यजेत । अभिश-
 स्यमान इत्यभि—शस्यमानः । एताः । च । इत् ।
 वै । अस्य । देवताः । अन्नम् । अदन्ति । अदन्ति ।
 उ । एव । अस्य । मनुष्याः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुर्याग ईरितः ॥

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्योष्टं त्रिधातुं मस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्तान्देवानसुरा अजयन्ते
 देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपाऽऽ-
 यन्तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाकामत्तदिन्द्रोऽचाय-
 त्तदन्वपाकामत्तदवरुयं नाशकोत्तदस्मादभ्यर्गोऽ-
 चरत्स प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया सर्वष्टप्रयाऽ-
 याजयत्तयेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधात् , इति ।

(इन्द्रियसामर्थ्यसरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि वैश्यं प्राप्ताः,
विशो भावो वैश्यम्, असुरसेवकमजारूपत्वमित्यर्थः । तदानीं तेषां यदिन्द्रि-
यसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽपाक्रामत् । इन्द्रस्तद्वि-
दित्वा तत्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमेवपवरोद्धुमपाक्रामत् । गत्वा च तदवरोद्धुं
नाशक्नोत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादभिप्राप्तार्थः सन्नचरत् । तत इत-
रार्थप्राप्त्यर्थं प्रजापतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथंतरवृहद्वैरूप-
वैराजशाकरैवतसामसाध्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽत्र देवता ।
तस्मादियमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किं तु स्तोत्राभि-
श्रुत्वं देवताया विशेषणम् ॥

इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया
सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन
भागधेयेनोप धावति ता एवास्मि-
न्निन्द्रियं वीर्यं दधति, इति ।

राथंतरादिगुणाविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव देवता इत्युच्यन्ते ॥

तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

यदिन्द्राय राथंतराय निर्वपति यदेवाम्नेस्ते-
जस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय बार्हताय यदेवे-
न्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरू-
पाय यदेव सवितुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदि-
न्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे
यदिन्द्राय शाकराय यदेव मरुतां तेजस्त-
देवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव
बृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्धे एतावन्ति
वै तेजांसि तान्येवाव रुन्धे , इति ।

पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं बार्हतादिषु

योज्यम् । अग्नीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिविशेषणैस्त-
दीयतेजःप्राप्तिर्भवति ॥

पूर्वोक्तत्रिधाताविव विशेषं विधत्ते—

उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय, इति ॥

अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशपदकमाप्तेस्तदपवादायैकत्वं विधत्ते—

द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय, इति ।

अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादिविधानात्कपालगतद्वादश-
संख्या विश्वेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगुणविशिष्टानां विश्वेषा-
मिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरायेति यथासमा-
भ्रातं द्वादशसूत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रचरणकाले पूर्वार्धात्प्रथमां देवतां
यजत्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवद्यति ” इत्युक्तम्(ति) ।
“ अभि त्वा शूर नोनुप इति पङ्क्त्यो व्यत्यासमन्वाहेति(ह) कदा चन
स्तरीरसीति चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वार्धादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽव-
दानं विधत्ते—

समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं
वीर्यं यजमाने दधाति , इति ।

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समान्नास्यमानानामभि त्वा शूर नोनुप
इत्यादीनां पञ्चानामृचां चतुर्थीत्वेन प्रैक्ष्यमाणायाः कदा चन स्तरीरसीत्य-
स्याथ पूर्वोक्तत्रिधातुन्पायेनैककस्याः पुरोनुवाक्यात्वं याज्यात्वं च विधत्ते—

व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय , इति ॥

चोदकमाप्तमन्वाहार्यदक्षिणां वाधितुं विधत्ते—

अश्व ऋपभो वृष्णिर्वस्तः सा
दक्षिणा वृपत्वाय, इति ।

अविजोतौ पुमान्वृष्णिः । अजजोतौ पुमान्वस्तः । वृपत्वाय पुंस्त्वा-
धिक्याय ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामत्वेष्टिविधिः)

मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतयैव यजेताभिः शस्यमान एताश्चेद्वा अस्य
देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः ॥, इति ॥

एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्नं पुरोडाशरूपं यद्यदन्ति तदानीं
मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्तीत्यादौ
शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टाचारेण
निर्णय आम्नातः—“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ” इति ।
यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवतानामाचारो नियामक
इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यादैन्त्येवेत्यवस्थापितम् ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥

भिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ ”

[य] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहिता-
यामिष्टौ पडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—“ इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय वार्हतायेन्द्राय
वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाकरायेन्द्राय रैवताय ” इति । तत्र स्वरूपेणै-
कोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु पदसु विहितानां पण्णां रथंतरादिसाम्नां संबन्धेन
विशेष्यमाणः पौडा भिद्यते । तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो
विधीयते—“ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय ” इति । तस्मि-
न्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—
“ समन्तं पर्यवधायि ” इति । तत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे
सति चोदकैः पृथगतिदेशात्स्विष्टकृदिकृदिडादि शेषकार्यं पदकृत्वः पृथक्कर्तव्य-
मिति चेन्मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासंभवात् । तस्मात्सकृदेव
कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

रज॒नो वै कौ॒णेयः क्र॑तु॒जितं॑ जा॒न॒किं चक्षु॑-
 र्व॒न्य॒मया॑त्तस्मा॒ ए॒तामिष्टिं॑ निर॒वप॑द॒ग्नये॒ भ्राज॑-
 स्वते॒ पुरो॑डाशं॒म॒ष्टाक॑पालः॒ सौर्यं॑ च॒रुम॑ग्नये
 भ्राज॑स्वते॒ पुरो॑डाशं॒म॒ष्टाक॑पालं॒ तयै॒वास्मि॑ञ्चक्षु-
 र॒दधा॑द्यश्चक्षुष्कामः॒ स्यात्तस्मा॑ ए॒तामिष्टिं॑ निर्व-
 पे॒द॒ग्नये॒ भ्राज॑स्वते॒ पुरो॑डाशं॒म॒ष्टाक॑पालः॒ सौर्यं॑
 च॒रुम॑ग्नये॒ भ्राज॑स्वते॒ पुरो॑डाशं॒म॒ष्टाक॑पालम॒ग्नेर्वै
 चक्षु॑षा मनु॒ष्यां वि (१) प॒श्य॒न्ति सूर्य॑स्य
 दे॒वा अ॒ग्निं चै॒व सूर्यं॑ च॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑
 धा॒वति॑ तावे॒वास्मि॑ञ्चक्षु॒र्धत्त॑श्चक्षु॒ष्माने॒व भ॑वति
 यदा॒ग्नेयौ॑ भ॒वन्त॑श्चक्षु॒षी ए॒वास्मि॑न्तत्प्रति॑ दधाति
 यत्सौ॒र्यो ना॑सि॒कां तेना॒भितः॑ सौर्यमा॒ग्नेयौ॑
 भ॒वन्त॑स्तस्मा॒द॒भितो॑ ना॒सि॒कां चक्षु॑षी तस्मान्ना-
 सि॒कया॑ चक्षु॒षी वि॒धृते॑ स॒मानी॑ या॒ज्यानु॒वाक्ये॑
 भवतः॒ समानः॑ हि चक्षुः॒ समृ॑द्ध्या उ॒दु त्वं
 जा॒तेवै॒दसः॑ स॒प्त त्वां ह॑रि॒तो रथे॑ चि॒त्रं दे॒वाना-
 मु॒दगा॑दनी॒कमि॑ति पि॒ण्डान्प्र॑ यच्छति चक्षु॒रे-
 वास्मै॑ प्र यच्छति यदे॒व तस्य॑ तत्र (२) ॥

(वि षाष्टाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

रज॑नः । वै । कौ॒णेयः । क्र॒तुजि॑तमि॒ति क्र॒तु—जि॒-
त॑म् । जान॑न्किम् । च॒क्षुर्व॑न्यमि॒ति चक्षुः—व॑न्यम् ।
अ॒याव॑ । तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरि॑ति । अ॒व-
प॑व । अ॒ग्नये॑ । आ॒ज॑स्वते । पु॒रोडा॑शम् । अ॒ष्टाक॑पा-
ल॒मित्य॑ष्टा—क॒पाल॑म् । सौ॒र्यम् । च॒रुम् । अ॒ग्नये॑ ।
आ॒ज॑स्वते । पु॒रोडा॑शम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॑ष्टा—क॒पा-
ल॑म् । तया॑ । ए॒व । अ॒स्मिन् । चक्षुः॑ । अ॒द॒धाव॑ ।
यः । चक्षु॑ष्काम इति चक्षुः—का॒मः । स्याव॑ । तस्मै॑ ।
ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरि॑ति । व॒पेव॑ । अ॒ग्नये॑ । आ॒ज॑-
स्वते । पु॒रोडा॑शम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॑ष्टा—क॒पाल॑म् ।
सौ॒र्यम् । च॒रुम् । अ॒ग्नये॑ । आ॒ज॑स्वते । पु॒रोडा॑शम् ।
अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॑ष्टा—क॒पाल॑म् । अ॒ग्नेः । वै । चक्षु॑षा ।
म॒नु॒ष्याः । वि॒ति (१) । प॒श्या॑न्ति । सूर्य॑स्य । दे॒वाः ।
अ॒ग्निम् । च । ए॒व । सूर्य॑म् । च । स्वे॒न । आ॒ग॒धेये॑-
नेति॑ मा॒ग—धेये॑न । उपे॒ति । धा॒वति॑ । तौ । ए॒व ।
अ॒स्मिन् । चक्षुः॑ । ध॒त्तः । चक्षु॑ष्मान् । ए॒व । भ॒व-

ति । यत् । आग्नेयौ । भवतः । चक्षुषी इति । एव ।
 अस्मिन् । तत् । प्रतीति । दधाति । यत् । सौर्यः ।
 नासिकाम् । तेन । अभितः । सौर्यम् । आग्नेयौ ।
 भवतः । तस्मात् । अभितः । नासिकाम् । चक्षुषी
 इति । तस्मात् । नासिकया । चक्षुषी इति । विधृते
 इति वि—धृते । समानी इति । याज्यानुवाक्ये इति
 याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । समानम् । हि ।
 चक्षुः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । उदिति । उ ।
 त्यम् । जातवेदसमिति जात—वेदसम् । सप्त । त्वा ।
 हरितः । रथे । चित्रम् । देवानाम् । उदिति ।
 अगात् । अनीकम् । इति । पिण्डान् । प्रेति । यच्छ-
 ति । चक्षुः । एव । अस्मै । प्रेति । यच्छति । यत् ।
 एव । तस्य । तत् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे सर्वपृष्ठोक्ता वीर्यकामाभिषस्तयोः ॥
 अयाष्टमे चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—
 रजनो वै कौण्डेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षु-
 र्वन्यमयात्तस्मा एतामिष्टिं निरवपदग्नये
 भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्य

(चक्षुष्कामस्थेष्टिविधिः)

चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाक-
पालं तयैवास्मिञ्चक्षुरदधात् , इति ।

रजननामकः कथित्पुरुषः क्रतुजिन्नामकं पुरुषमपात्माप्नोत् । रजनः कुणे-
रपत्यं, क्रतुजिज्जनकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्यश्चक्षुषो दृष्टेर्वननं संभजनं तदर्ह-
तीति चक्षुर्वन्यः, रोगोपहतां दृष्टिं समाधातुं शक्त इत्यर्थः । अतो दृष्टिपाटवाय
क्रतुजितं प्राप्य त्रिहविष्कयेष्ट्या तत्पाटवं प्राप्तवान् ॥

विधत्ते—

यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्व-
पेदमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं
सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टा-
कपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि प-
श्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं
च स्वेन भागधेयेनोप धावति तवेवा-
स्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति , इति ।

भ्राजस्वते दीप्त्याधिक्ययुक्ताय । उन्मेपनिमेपसद्भावात्मनुष्यदृष्टिरनित्या ।
अग्निश्च कदाचिज्ज्वलति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मादनित्यत्वसाम्यलक्षणेन
मनुष्यदृष्टेरग्रेथ संबन्धः । देवानां त्वनिमिपत्वात्सूर्यप्रकाशवन्नित्या तदीया
दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः ॥

आग्नेयद्वयमध्यवर्ति सौर्यं चक्षुर्द्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन प्रशंसति—

यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषो एवास्मिन्तत्प्रति
दधाति यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः
सौर्यमग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो नासिकां
चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते, इति ।

तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन सौर्येण नासिकायाः
प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधृते परस्परमिश्रणाभावाय विविधत्वेन
स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इति पुरोनुवाक्या,
त्रि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरिति याज्या ॥

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्कां वारयितुं विधत्ते—

समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समा-
नः हि चक्षुः समृद्धयै , इति ।

समानी एकविधे ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर्धाकरणकाले सौर्यात्रीन्पिण्डानुद्धृत्योद्भु त्वं
जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान्यज-
मानाय प्रयच्छति तान्यजमानः प्राश्नाति ” इति, तत्र त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्ड-
दानं विधत्ते—

उद्भु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा हरितो
रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति
पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र
यच्छति यदेव तस्य तत् ॥, इति ॥

उद्भु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम् ।
सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समान्नास्यमान-
त्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव चक्षुः पाद-
वोपेतमासीत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
श्चेत्तां वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु मूया-
समुग्रश्चेत्तां वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु
भूयासमभिभूश्चेत्तां वसुविदामनमस्यामनस्य
देवा ये संजाताः कुमाराः समनसस्तानहं

(सामग्रहणीविधिः)

कामये हृदा ते मां कामयन्ताः हृदा तान्म
 आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा ता म
 आमनसः कृधि स्वाहा वैश्वदेवीः सांग्रहणी
 निर्वपेद्दामकामो वैश्वदेवा वै संजाता विश्वा-
 नेव देवान्त्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मनं
 एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिपमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै संजाता
 ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव
 रुन्धे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुन्धे पद्यं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति
 स—जातेषु । भूयासम् । धीरः । चेत्ता । वसुविदिति
 वसु—वित् । ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजा-
 तेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । उग्रः । चेत्ता ।
 वसुविदिति वसु—वित् । ध्रुवः । असि । ध्रुवः ।
 अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् ।
 अभिभूरित्यभि—भूः । चेत्ता । वसुविदिति वसु—
 वित् । आमनमित्या—मनम् । असि । आमनस्ये-
 त्या—मनस्य । देवाः । ये । सजाता इति स—
 जाताः । कुमाराः । समनस इति स—मनसः ।
 तान् । अहम् । कामये । हृदा । ते । माम् । काम-
 यन्ताम् । हृदा । तान् । मे । आमनस इत्या—म-
 नसः । कृधि । स्वाहा । आमनमित्या—मनम् ।
 असि (१) । आमनस्येत्या—मनस्य । देवाः ।
 याः । स्त्रियः । समनस इति स—मनसः । ताः ।
 अहम् । कामये । हृदा । ताः । माम् । कामयन्ता-
 म् । हृदा । ताः । मे । आमनस इत्या—मनसः ।
 कृधि । स्वाहा । वैश्वदेवीमिति वैश्व—देवीम् ।
 सांग्रहणीमिति सां—ग्रहणीम् । निरिति ।

(सामहणीष्टिविधिः)

वपेत् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः ।
 वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः । वै । सजाता इति स—
 जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव ।
 अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति ।
 ग्रामी । एव । भवति । सांग्रहणीति सां—ग्रहणी ।
 भवति । मनोग्रहणमिति मनः—ग्रहणम् । वै । संग्र-
 हणमिति सं—ग्रहणम् । मनः । एव । सजाताना-
 मिति स—जातानाम् (२) । गृह्णाति । ध्रुवः ।
 असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु ।
 भूयासम् । इति । परिधीनिति परि—धीन् । परीति ।
 दधाति । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् ।
 एति । शास्ते । अथो इति । एतत् । एव । सर्वम् ।
 सजातेष्विति स—जातेषु । अधीति । भवति । यस्य ।
 एवम् । विदुषः । एते । परिधय इति परि—धयः ।
 परिधीयन्त इति परि—धीयन्ते । आमनमित्या—
 मनम् । असि । आमनस्येत्या—मनस्य । देवाः ।
 इति । तिस्रः । आहुतीरित्या—हुतीः । जुहोति ।
 एतावन्तः । वै । सजाता इति स—जाताः । ये ।
 महान्तः । ये । क्षुल्लकाः । याः । स्त्रियः । तान् ।

एव । अव॑ति । रु॒न्धे । ते । ए॒नम् । अव॑रु॒द्धा इत्य-
व॑—रु॒द्धाः । उपे॑ति । तिष्ठ॑न्ते (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ॥

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽसि विश्वाव-
सुरित्यादिकान्परिधिमघ्नानपवदितुं मघ्नान्तराणि दर्शयति—

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजातेषु भूयासं धीरश्वेत्ता
वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजातेषु भूयासमु-
ग्रश्वेत्ता वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजा-
तेषु भूयासमभिभूश्वेत्ता वसुविद् , इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु मध्ये स्थिरो
भूयासम् । किंच, धैर्यवानभिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-
मघ्नयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यायांऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् । आज्ञा-
मुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्करत्त्वमभिभूत्वम् ॥

परिधिमघ्नानाज्जायोपहोममघ्नान्यठति—

आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः कुमाराः
समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामय-
न्ताः हृदा तान्म आमनसः कृधि स्वाहाऽऽ-
मनमस्यामनस्य देवा याः स्त्रियः समनस-
स्ता अहं कामये हृदा ता मां कामयन्ताः
हृदा ता म आमनसः कृधि स्वाहा , इति ।

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुपङ्गेण मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यम् । सजातानां कामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे हूयमानाज्यत्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानां कामयितुं मन्वानस्य यजमानस्य ये सजाताः ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्सजातानहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्सजातान्मे मदर्थमामनसो मामाकामयितुं मन्वानान्कुरु । इदमाज्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमब्रह्मीमब्रौ व्याख्येयौ ॥

इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वैश्वदेवीः सांग्रहणीं निर्वपेद्भामकामो वैश्वदेवा वै
सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति, इति ।

मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः संग्रहणम् । तद्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी ॥

तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं
मन एव सजातानां गृह्णाति, इति ।

ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ग्रहणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्रहणमित्युच्यते । ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति ॥

आदावान्नातान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति परि-
धीन्परि दधात्याशिपमेवैतामा शास्तेऽथो एत-
देव सर्वः सजातेष्वधि भवति यस्यैवं
विदुष एते परिधयः परिधीयन्ते, इति ।

त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते । किं चैवं विदुषस्तैर्मन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमधिकं संपद्यते ॥

मन्त्रान्तराणि विनियुङ्क्ते—

आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहु-

१ क. घ. ङ. च. "कारयि" । २ ख. घ. ट. आमन हू" । ३ क. घ. ङ. च. "कारयि" ।

१ च. "सो मत्कार्यार्थं कारयि" ।

तीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो
ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रुन्धे
त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते ॥, इति ॥

अत्र सजाता इत्यन्ते मन्त्रभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽनुपञ्जनीयः ।
कुमारा इत्यादिके मन्त्रभाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वभागोऽनुपञ्जनीयः ।
तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वग्रामे
च ये महान्तः पुरुषाः प्रौढा ये च क्षुल्लका बाला याश्च पत्नीभगिनीमात्रादयः
स्त्रिय एतावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्ट्या स्वाधीनान्करोति । ते च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सांग्रहण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्त्रयात् ।
आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥
मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात् ” ॥ १ ॥

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ आमनाहुतिभिर्वाध्या अनूयाजा न वाऽग्रिमः ।
त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ” इति ॥

सांग्रहणीष्टौ ध्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ”
इति । एताभिस्त्रिभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनूयाजा वाध्याः । कुतः,
त्रित्वलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चभावेन मा भूद्वाध्य-
त्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा वाध्यन्ताम् । यद्वा तदनुवादेन मन्त्रगुण-
विधानात्प्राकृतमन्त्रवाध इति पूर्वः पक्षः । किं त्रित्वमात्रमनूय मन्त्रसहिता
आहुतयो विधीयन्ते, आहोस्वित्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूय मन्त्रविधिः ।
आद्ये त्रित्वमग्र्यादिष्वपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्य-
योख्येदययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात्कर्मान्तरविधानान्न बाधः, किं तु
समुच्चयः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथाचाऽऽज्ज्ञायते—“ यत्प्रयाजानूयाजानां
पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति

(आयुष्मन्मोष्टिमन्त्राः)

मध्यत एव सजातानात्मन्धत्ते ” इति । तस्मादामनहोमानामनूपाजैः सह
समुचयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहितामाप्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

यन्नवमैत्तन्नवंनीतमभवद्यदसर्पत्तत्सर्पिरभव-
द्यदध्रियत् तद्वृत्तमभवदध्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददातु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामि-
न्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गव्यैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाश्वीर्येण देव-
स्त्वां सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या
शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वां सवितोत् (२) सृजतु
जीवातवे जीवनस्यायां अग्नेस्त्वा मात्रया जग-

त्यै वर्त॒न्याऽऽग्र॑य॒णस्य॑ वी॒र्ये॑ण दे॒वस्त्वा॑ सवि॒-
तोत्सृ॑जतु जी॒वात॑वे जी॒वन॒स्याया॑ इ॒मम॑ग्न॒
आयु॑षे॒ वर्च॑से कृ॒धि प्रि॒यः रेतो॑ वरु॒ण सोम॑
राजन् । मा॒तेवा॑स्मा अ॒दिते॑ शर्म॑ यच्छ॒ विश्वे॑
दे॒वा ज॑र॒दष्टि॑र्यथाऽस॑न्व । अ॒ग्निरा॑यु॒ष्मान्त॑स
व॒नस्प॑ति॒भिरा॑यु॒ष्मान्ते॑न॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॒ष्मन्तं॑
करो॑मि सोम॒ आयु॑ष्मा॒न्तस॑ ओष॒धीभि॑र्यज्ञ
आयु॑ष्मा॒न्तस॑ दक्षि॒णाभि॑र्ब्र॒ह्माऽऽयु॑ष्म॒त्तद्वा॑ह्म॒णै-
रायु॑ष्म॒द्दे॒वा आयु॑ष्मन्त॒स्तेऽमृ॑ते॒न पि॑तर॒ आयु॑-
ष्मन्त॒स्ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्मन्त॒स्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽ-
यु॒ष्मन्तं॑ करो॑मि (३) ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा
सवितोत्सोम आयुष्मान्पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

य॒व । न॒वंम् । ऐ॒व । त॒व । न॒वंनी॑त॒मिति॑ न॒व-
नी॑तम् । अ॒भ॒व॒व । य॒व । अ॒स॒र्प॒व । त॒व । स॒र्पिः ।
अ॒भ॒व॒व । य॒व । अ॒ग्नि॑य॒त । त॒व । घृ॒तम् । अ॒भ॒-
व॒व । अ॒श्वि॑नोः । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । अ॒सि॒ ।

तस्य । ते । दत्ताम् । ययोः । प्राण इति प्र—अनः ।
 असि । स्वाहा । इन्द्रस्य । प्राण इति प्र—अनः ।
 असि । तस्य । ते । ददातु । यस्य । प्राण इति प्र—
 अनः । असि । स्वाहा । मित्रावरुणयोरिति मित्रा—
 वरुणयोः । प्राण इति प्र—अनः । असि । तस्य ।
 ते । दत्ताम् । ययोः । प्राण इति प्र—अनः । असि ।
 स्वाहा । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्राण इति प्र—
 अनः । असि (१) । तस्य । ते । ददातु । येषाम् ।
 प्राण इति प्र—अनः । असि । स्वाहा । घृतस्य ।
 धाराम् । अमृतस्य । पन्थाम् । इन्द्रेण । दत्ताम् ।
 प्रयतामिति प्र—यताम् । मरुद्भिरिति मरुद्—भिः ।
 तव । त्वा । विष्णुः । परीति । अपश्यत् । तव ।
 त्वा । इडा । गर्वि । ऐरयत् । पावमानेन । त्वा ।
 स्तोमेन । गायत्रस्य । वर्तन्या । उपाशोरित्युप—
 अशोः । वीर्येण । देवः । त्वा । सविता । उदिति ।
 सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यार्यै । बृहद्रथंतरयोरिति
 बृहत्—रथंतरयोः । त्वा । स्तोमेन । त्रिष्टुभः ।
 वर्तन्या । शुक्रस्य । वीर्येण । देवः । त्वा । सविता ।
 उदिति (२) । सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यार्यै ।
 अग्नेः । त्वा । मात्रया । जगत्यै । वर्तन्या । आग्रय-

णस्य । वीर्येण । देवः । त्वा । सविता । उदिति ।
 सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यायै । इमम् । अग्ने ।
 आयुषे । वर्चसे । कृधि । प्रियम् । रेतः । वरुण ।
 सोम । राजन् । माता । इव । अस्मै । अदिते ।
 शर्मै । यच्छ । विश्वे । देवाः । जरदाष्टिरिति जरद—
 अष्टिः । यथा । असत् । अग्निः । आयुष्मान् । सः ।
 वनस्पतिभिरिति वनस्पति—भिः । आयुष्मान् ।
 तेन । त्वा । आयुषा । आयुष्मन्तम् । करोमि ।
 सोमः । आयुष्मान् । सः । ओषधीभिरित्योष-
 धि—भिः । यज्ञः । आयुष्मान् । सः । दक्षिणाभिः ।
 ब्रह्म । आयुष्मत् । तत् । ब्राह्मणैः । आयुष्मत् ।
 देवाः । आयुष्मन्तः । ते । अमृतेन । पितरः ।
 आयुष्मन्तः । ते । स्वधयेति स्व—धया । आयु-
 ष्मन्तः । तेन । त्वा । आयुषा । आयुष्मन्तम् ।
 करोमि (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

इष्टिः सांग्रहणी प्रोक्ता नवमे ग्रामकामिनः(णः) ॥

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामेष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो वाधितः ।

पाठस्तु—

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत्तत्सर्पि-
रभवद्यदध्रियत तद्घृतमभवत्, इति ।

यद्यस्मात्कारणादध्र उद्ध्रियमाणं सन्नवमैत्तन्नं नूतनं रूपमभवत्तस्मान्नवं च तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नम् । यद्यस्मात्कारणादग्नि-संपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽसर्पत्तस्मृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति नाम । यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरुद्ध्रियत तद्वनीभूतमभवत्तस्माद्घृतमिति नाम । घृ क्षरणदीप्त्योरिति धातोर्नैतद्वपं किं तु घृतमित्यत्र धकारस्य धकारादेशः ॥

कल्पः—“ उपहोमकालेऽश्विनोः प्राणोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर उपहो-माञ्जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः
प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते
ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा मित्रावरु-
णयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः
प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि
तस्य ते ददातु येषां प्राणोऽसि स्वाहा, इति ।

हे यजमान त्वमश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि, तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते । तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् ॥

कल्पः—“ यत्स्वादि र आज्यं तदग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षि-

पण्यां वेदिश्रोण्यामासादयति तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य पण्या-
मिति " इति ।

पाठस्तु—

घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिन्द्रेण
दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गव्यैरयत् ।, इति ।

घृतस्य धारामवेक्षेतेत्यध्याहारः । कीदृशीं धाराम् । अमृतस्य पण्यां कर्म-
फलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण दृष्टितृणोत्पत्त्यादिपरम्परया दत्तां
संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्याधिपैः प्रयतां *क्रयणभाण्डेषु प्रयत्नेन घृताम् । हे
घृत तत्त्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इडा
पञ्चभिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्प्रेरयति गोषु स्थापयति ॥

कल्पः—“ अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणै इतरै ऋत्विजो
हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति ” इति ।

पाठस्तु—

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्यो-
पाशोर्वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवा-
तवे जीवनस्यायै बृहद्ब्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन
त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा
मात्रया जगस्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै, इति ।

हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन ।
बहिष्पवमानादीनां संवन्धिना त्रिवृदादिस्तोमसाध्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य
वर्तन्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन,
उपाशोर्वीर्येणोपांशुग्रहोमसाध्यसामध्येन । अत्र प्रतिसाधनं वायपभेदेनान्वेतुं

* विनयाय भाण्डेषु संचितामिति ख. पुस्तकस्य पाठान्तरम् ।

१ क. घ. च. 'श्रोण्यो छा' । २ इ. 'ण ऋ' । ३ च. 'तर महत्विजो' । ४ क. घ.
'रमहत्विजो' ।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्रः)

त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजत्विति तदुच्यते । जीवातवे जीवनहे-
त्वौपधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवनस्यायै चिरं
जीवितुमिच्छा जीवनस्या तदर्थम् । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ । अग्नेर्मा-
त्रया मीयतेऽग्निर्यया गीत्वा सा गीतिर्मात्रा यज्ञायज्ञियस्य गानमित्यर्थः ॥

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्पाद्घृतं निष्पिबतीममग्न आयुषे वर्चसे
कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते ” इति ।

पाठस्तु—

इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियं रेतो वरुण
सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म
यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् ।, इति ।

हेऽग्न इमं यजमानं दीर्घायुषे वलाप च कृधि समर्थं कुरु । हे वरुण हे
सोम राजन्नस्य यजमानस्य प्रियं रेतः पुत्रोत्पादकं संपादय । हेऽदिते पृथिवि
मातृवदस्मै सुखं प्रयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा जरदष्टिरसत्तथा
कुर्वन्तु । जराया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ जरदष्टिः । बाल्ये यौवने च मरणरहितो
जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥

कल्पः—“ अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याध्वर्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ”
इति ।

पाठस्तु—

अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्त्स
ओषधीभिर्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्व्रह्माऽऽ-
युष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेन
पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्त-
स्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥, इति ॥

अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते, सोऽग्निर्वनस्पतिभिरायुष्मा-
न्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तूपशाम्यति । तेनाग्नेरायु-
षाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योज्यम् । सोमः सोम-
रस ओषधीष्वभिपूयमाणान्नु वर्धते । यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्टृत्विक्षु वर्धते ।
वेदश्च ब्राह्मणेष्वापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-

न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपद्ध्यो-
तनाय तेन त्वाऽऽयुपेति पुनः पठ्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ज्योगामयाविनस्त्वष्टौ यन्नवेत्याज्यमीक्षते ।

अश्विनोरुपहोमाः स्युर्धृत स्वाम्याज्यमीक्षते ॥ १ ॥

स्पृष्ट्वर्त्तिवजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।

इमं धृतं पिवन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥ २ ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति पठ् ।

यथोचितानुपद्दैस्तैर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्निं वा ए॒तस्य॒ शरी॑रं गच्छति सोमः रसो
वरु॑ण ए॒नं वरु॑णपा॒शेन॑ गृह्णाति सर॑स्वतीं वा॒ग-
मा॒विष्णू॑ आ॒त्मा यस्य॒ ज्यो॒गाम॑रयति यो ज्यो-
गा॒मया॒वी स्या॒द्यो वा॑ का॒मये॑त सर्व॑मायु॒रिया-
मि॒ति तस्मा॑ ए॒तामि॑ष्टिं निर्व॑पेदाग्ने॒यम॒ष्टाकं॑-
पा॒लः सौ॒म्यं च॒रुं वा॒रुणं॑ दश॑कपा॒लः सा॒र-
स्व॒तं च॒रुमा॑ग्रा॒वैष्ण॒वमे॒काद॑शकपा॒लम॒ग्नेरे॒वा-
स्य॒ शरी॑रं निष्क्री॒णाति॑ सोमा॒द्रसं॑ (१)
वा॒रुणे॒नैवे॑न वरु॑णपा॒शान्मुञ्च॑ति सा॒रस्व॒तेन॑

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देव-
तामिश्वैवेनं यज्ञेनं च भिषज्यत्युत यदीतासु-
र्भवन्ति जीवत्येव यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
ज्यमवैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
श्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानाम्
(२) भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोती-
न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
धाराममृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
वमानेनं त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-
वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
नेत्याहौजं एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्र-
येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृत्विजः
पर्याहुर्यावन्त एवर्त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति
ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
आयुर्दधति यदेव तस्य तद्विरण्यात् (४)
घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृता-
देवाऽऽयुर्निष्पिबति शतमानं भवति शतायुः

पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो खलु यावतीः सर्वा एष्यन्मन्येत तार्व-
 न्मानः स्यात्समृद्ध्या इममग्न आयुषे वर्चसे
 कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्याह जरदष्टिमेवैनं करो-
 त्यग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायु-
 रेति (५) ॥

(रसं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अग्निम् । वै । एतस्य । शरीरम् । गच्छति ।
 सोमम् । रसः । वरुणः । एनम् । वरुणपाशेनेति
 वरुण—पाशेन । गृह्णाति । सरस्वतीम् । वाक् ।
 अग्नाविष्णू इत्यग्ना—विष्णू । आत्मा । यस्य ।
 ज्योक् । आमयति । यः । ज्योगामयावीति ज्योक्—
 आमयावी । स्यात् । यः । वा । कामयेत । सर्वम् ।
 आयुः । इयाम् । इति । तस्मै । एताम् । इष्टिम् ।

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

निरिति । वपेत् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—
 कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । वारुणम् । दशकपा-
 लमिति दश—कपालम् । सारस्वतम् । चरुम् ।
 आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । एकादशकपाल-
 मित्येकादश—कपालम् । अग्नेः । एव । अस्य ।
 शरीरम् । निष्क्रीणातीति निः—क्रीणाति । सोमात् ।
 रसम् (१) । वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशा-
 दिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति । सारस्वतेन ।
 वाचम् । दधाति । अग्निः । सर्वाः । देवताः ।
 विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च । एव । एनम् ।
 यज्ञेन । च । भिषज्यति । उत । यदि । इतासुरिती-
 त—असुः । भवति । जीवति । एव । यत् । नवम् ।
 ऐव । तत् । नवनीतमिति नव—नीतम् । अभवत् ।
 इति । आज्यम् । अवेति । ईक्षते । रूपम् । एव ।
 अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्ट इति वि—
 आचष्टे । अश्विनोः । प्राण इति प्र—अनः । असि ।
 इति । आह । अश्विनौ । वै । देवानाम् (२) ।
 भिषजौ । ताभ्याम् । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति ।
 इन्द्रस्य । प्राण इति प्र—अनः । असि । इति । आह ।
 इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । मित्रा-

वरुणयोरिति मित्रा—वरुणयोः । प्राण इति प्र—अनः ।
 असि । इति । आह । प्राणापानाविति प्राण—अ-
 पानौ । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । विश्वे-
 षाम् । देवानाम् । प्राण इति प्र—अनः । असि ।
 इति । आह । वीर्यम् । एव । अस्मिन् । एतेन ।
 दधाति । घृतस्य । धाराम् । अमृतस्य । पन्थाम् ।
 इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव ।
 एतत् । पावमानेन । त्वा । स्तोमेन । इति (३) ।
 आह । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मिन् ।
 एतेन । दधाति । बृहद्रथंतरयोरिति बृहत्—रथंत-
 रयोः । त्वा । स्तोमेन । इति । आह ।
 ओजः । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति ।
 अग्नेः । त्वा । मात्रया । इति । आह । आत्मानम् ।
 एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । ऋत्विजः ।
 परीति । आहुः । यावन्तः । एव । ऋत्विजः । ते ।
 एनम् । भिषज्यन्ति । ब्रह्मणः । हस्तम् । अन्वार-
 भ्येत्यनु—आरभ्य । परीति । आहुः । एकधेत्येक—
 धा । एव । यजमाने । आयुः । दधाति ।
 यत् । एव । तस्य । तत् । हिरण्यात् (४) । घृतम् ।
 निरिति । पिबति । आयुः । वै । घृतम् । अमृतम् ।

(भायुष्कामेष्टिविधि)

हिरण्यम् । अमृतात् । एव । आयुः । निरिति ।
 पिवति । शतमानमिति शत—मानम् । भवति ।
 शतायुरिति शत—आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति
 शत—इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति ।
 तिष्ठति । अथो इति । खलु । यावन्तीः । समाः ।
 एष्यन् । मन्येत । तावन्मानमिति तावत्—मानम् ।
 स्यात् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । इमम् ।
 अग्ने । आयुषे । वर्चसे । कृधि । इति । आह ।
 आयुः । एव । अस्मिन् । वर्चः । दधाति । विश्वे ।
 देवाः । जरदष्टिरिति जरत्—अष्टिः । यथा । असत् ।
 इति । आह । जरदष्टिमिति जरत्—अष्टिम् । एव ।
 एनम् । करोति । अग्निः । आयुष्मान् । इति ।
 हस्तम् । गृह्णाति । एते । वै । देवाः । आयुष्मन्तः ।
 ते । एव । अस्मिन् । आयुः । दधति । सर्वम् ।
 आयुः । एति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ॥

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो
वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग्-
ग्नाविष्णू आत्मा यस्य ज्योगामयति , इति ।

यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं प्रविशति, मांसभक्षणेन कृश-
त्वात् । सोमेन रसस्वीकाराद्वलक्षयः । वरुणपाशेन ग्रहणादुदरादिव्यथा ।
सरस्वतीमेतदीया वाग्भाषा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति । जीवात्मा
त्वग्नाविष्णू प्राप्नोति, तेन मुपूरति ॥

इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमा-
युरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नेयम-
ष्टाकपालः सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालः
सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरे-
वास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसं वारुणेनैवेनं
वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दद्यात्पुत्रिः
सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवेनं यज्ञेन
च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ।

ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमियं पञ्चह-
विष्केष्टिः ॥

मघ्नं विनियुक्ते—

यन्नवमैतन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते
रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे , इति ।

मघ्नोक्तैर्नवनीतसर्पिर्घृतनिर्वचनैरस्याऽऽज्यस्यैतद्विद्यमानरूपं महिमानं ख्या-
पनाय मघ्नो व्याचष्टे । यद्वा मघ्नस्यैतत्स्वरूपमेव घृतस्य महिमानं व्याचष्टे ।
मघ्नोक्तैरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र पृथग्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

उपहोममन्त्रान्याचष्टे—

अश्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानां
भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य
प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मि-
त्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवा-
स्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽसी-
त्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति , इति ॥

यजमानस्याऽऽज्यावेक्षणमन्त्रे स्पष्टार्थतां दर्शयति—

घृतस्य धाराममृतस्य पन्था-

मित्याह यथायजुरेवैतत् , इति ॥

ऋत्विग्भिः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्याह प्राणमेवा-
स्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेने-
त्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्र-
येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधाति , इति ।

पवमानस्य वायोः प्राणरूपत्वात्तेन प्राणस्थापनं, बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्र-
प्रकृतित्वेन सारत्वात्तेनौजोधारणम् । अग्नेरात्मा मीयतेऽनयेत्युक्तत्वात्तेनाऽऽ-
त्मस्थापनम् ॥

एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

ऋत्विजः पर्याहुर्यावन्त एवर्त्वि-

जस्त एनं भिषज्यन्ति , इति ॥

पाठकाले हस्तग्रहणं विधत्ते—

ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान

आयुर्दधति यदेव तस्य तत् , इति ।

एकधैव सर्वेषामृत्विजामैकमत्येनैव तस्य यजमानस्य यदेवाऽऽयुः संपा-
दनीयमस्ति तत्सर्वं तस्मिन्यजमाने स्थापयन्ति ॥

प्सुयोनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनं शान्त उपतिष्ठते (२)

(मुञ्चति चरुं सप्तदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वरुणाय । अश्वम् ।
अनयत् । सः । स्वाम् । देवताम् । आर्क्षत् । सः ।
परीति । अदीर्यत् । सः । एतम् । वारुणम् । चतु-
ष्कपालमिति चतुः—कपालम् । अपश्यत् । तम् ।
निरिति । अवपत् । ततः । वै । सः । वरुणपाशा-
दिति वरुण—पाशात् । अमुच्यत् । वरुणः । वै ।
एतम् । गृह्णाति । यः । अश्वम् । प्रतिगृह्णातीति
प्रति—गृह्णाति । यावतः । अश्वान् । प्रतिगृह्णीया-
दिति प्रति—गृह्णीयात् । तावतः । वारुणान् । चतु-
ष्कपालानिति चतुः—कपालान् । निरिति । वपेत् ।
वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । वरुणपाशा-
दिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति (१) । चतुष्कपाला

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

इति चतुः—क॒पा॒लाः । भ॒व॒न्ति । चतु॑ष्पा॒दिति
चतुः—पा॒व । हि । अश्वः । समृ॑द्ध्या इति सम—
ऋ॒द्धयै । एक॑म् । अति॑रिक्तमित्यति—रि॒क्तम् ।
नि॒रिति॑ । व॒पे॒व । यम् । ए॒व । प्र॒तिग्रा॑हीति॒ प्रति—
ग्रा॒ही । भवे॑ति । यम् । वा । न । अ॒ध्येती॒त्यधि—
एति॑ । तस्मा॑व । ए॒व । व॒रुण॑पाशादिति॒ वरुण—पा-
शा॒व । मु॒च्य॒ते । यदि॑ । अप॑रम् । प्र॒तिग्रा॑हीति॒ प्रति—
ग्रा॒ही । स्या॒व । सौ॒र्यम् । एक॑क॒पा॒लमित्ये-
क—क॒पा॒लम् । अनु॑ । नि॒रिति॑ । व॒पे॒व । अ॒मुम् ।
ए॒व । आ॒दित्य॑म् । उ॒च्चार॑मित्यु॒व—चा॒रम् । कु॒रु॒ते ।
अ॒पः । अ॒वभृ॑थमित्य॒व—भृ॑थम् । अवे॑ति । ए॒ति ।
अ॒प्स्वि॒त्यप्—सु । वै । व॒रुणः । सा॒क्षा॒दिति॑ स—अ-
क्षा॒व । ए॒व । व॒रुण॑म् । अवे॑ति । य॒ज॒ते । अ॒पो॒न-
प्त्री॒यमित्य॑पः—न॒प्त्री॒यम् । च॒रुम् । पु॒नः । ए॒त्ये-
त्या—इ॒त्यं । नि॒रिति॑ । व॒पे॒व । अ॒प्सुयो॑नि॒रित्य-
प्सु—यो॒निः । वै । अश्वः । स्वा॒म् । ए॒व । ए॒नम् ।
यो॒निम् । ग॒म॒य॒ति । सः । ए॒नम् । शा॒न्तः । उपे॑ति ।
तिष्ठ॑ते (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरार्थिनोः ॥

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स
पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्
निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत, इति ।

अनयइत्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः स्वकीयं देवत्वमा-
र्छदार्त्तमकरोत् । प्रजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजापतिरेव पूर्वमश्वस्य
देवता । तस्मिन्नश्वे वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं, तन्निमि-
त्तेन दुःखेन स प्रजापतिः पर्यदीर्यत तदीयं शरीरं परितो दीर्णं दीर्घरोगप्र-
स्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्धारुणेष्विति निवृत्तः ॥

इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति
यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतु-
ष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप-
धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

प्रतिगृह्णातीत्यस्यान्तर्भावितप्यर्थत्वात्प्रतिग्राहयति ददातीत्ययमर्थः संप-
द्यते ॥

कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्वयश्वः समृद्धयै, इति ॥

अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं
वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते, इति ।

यमेवाश्वमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रतिगृहीप्यति दास्यति,
अथवा यं कंचिदश्वं प्रतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थोऽयमतिरिक्तः
पुरोडाशः ॥

निमित्तविशेषेणाङ्गाधिक्यं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनु

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते, इति ।

कांश्चिदश्वान्दत्त्वा तदानीमेवेष्ट्यनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किं तु कांचित्काल-मतिलङ्घ्य पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरोडा-शान्निरूप्य सौर्यमनुनिर्वपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽदि-त्यो विलम्बदोषं परिहरन्नुपरिष्ठाद्वर्तत इत्यभिप्रायः ॥

इष्ट्यङ्गत्वेनावभृथं विधत्ते—

अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः

साक्षादेव वरुणमव यजते, इति ।

अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो निराकृतो भवति ॥

अङ्गान्तरं विधत्ते—

अपोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदप्सुयो-

निर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति

स एनं शान्त उप तिष्ठते॥, इति ॥

अपोनप्ता देवता यस्य सोऽयमपोनप्त्रीयस्तं चरुमवभृथदेशाद्यङ्गभूमौ समा-गत्य निर्वपेत् । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमप्सुयोनिः । उच्चैःश्रव-सोऽश्वस्य समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनप्त्रीयचरुणा तमश्वं स्वकीययोनिगामिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्नोगमनुत्पाद्यैनं यजमानं सेवते ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्वयोर्यद्वा न देयः केसरीत्यतः ।

निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥

न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ ”

यो वामिन्द्रावरुणावभौ स्नाम-
स्तं वामेतेनाव यजे , इति ।

हे इन्द्रावरुणावभौ वां युवयोर्यः स्नामः पापविशेषो युवयोर्होमार्थं बहौ यजमानेन योऽपराधः कृतस्तमपराधं युवयोः संवन्धिनैतेन होमेनावयजे विनाशयामि ॥

द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु
चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वप्स्वोषधीषु वन-
स्पतिषु स्नामस्तं वामेतेनाव यजे, इति ।

द्विपात्सु पशुष्वित्यत्र स्नामस्तं वामित्याद्युत्तरभागस्यानुपङ्गः । वनस्पतिषु स्नाम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुपङ्गः । + चतुष्पात्स्वित्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुपङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संवन्धी यो यजमान-स्तस्य द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिरूपेषु यः स्नामः पापविशेषस्तं पापविशेषं युवयोः संवन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥

अथेष्टिं विधत्ते—

इन्द्रो वा एतस्येन्द्रियेणाप क्रामति वरुण
एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो
भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामै-
न्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं
दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

यः पापगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैवं बाधते, अतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेष्टिः । पयसि प्रभवाऽऽमिक्षा पयस्या ॥ तां प्रशंसति—

पयस्या भवति पयो हि वा एतस्माद-
पक्रामत्यथैव पाप्मना गृहीतो यत्पयस्या
भवति पय एवास्मिन्तया दधाति, इति ।

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

पयःशब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पु-
ण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यद्यपक्रामति तदानीमेव पाप्मना गृहीतो भवति ।
यद्यत्र हविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन्यजमाने तथा पयस्ययाऽऽहारोपलक्षितं
पुण्यमाहितं भवति ॥

अथामाप्तं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायां पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्त-

मेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव, इति ।

शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणैनं यजमानमात्मन्वन्तं दृढश-
रीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्यादाढ्यम् । किं च
अप्यस्याधारत्वेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृह्यामादिरूपाधारवन्तं [करोति] ॥

या वामिन्द्रावरुणेत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति, इति ॥

विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति, इति ॥

मिश्रितयोः पुरोडाशामिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूह्याव द्यति यथाऽऽविद्धं

निष्कृन्तति तादृगेव तत्, इति ।

यथा लोके वैरिणा मुक्तमाविद्धं स्वशरीरे वाणादिकं संदंशादिना निष्कृ-
ष्य च्छिनत्ति तादृगेव तत्समूह्यावदानं संपद्यते ॥

उपहोमे प्रथममन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ सामस्तं वामेतेनाव

यज इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति, इति ।

होमाधारेऽग्नौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तमपराधमवयज इत्युक्त्या
तस्या दुरिष्टेः सकाशादेनं यजमानं रक्षति ॥

* पुरोडाशस्येति शेषः ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु सामस्तं
वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओष-
धयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनी-
यास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति॥, इति ॥

पशुषु सामस्तं वामित्वेवमनुपङ्क्तो योजयित्वा प्रदर्शितः । प्राण्युपजीवन-
योग्या अवादयः पञ्च पदार्थाः । तत्र पशुशब्देन द्विपादश्चतुष्पादश्च गृह्यन्ते ।
गृहा *अप्यत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत्य उपजीवनीयास्ताः सर्वा अपि यज-
मानार्थं वरुणपाशादुपद्रवान्मोचयति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“यावामिति चतुर्भिश्चतुर्था व्यूहते हविः ।

यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमो उदीरिताः ॥ १ ॥

द्विपात्स्वित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ २ ॥” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये, वेदार्थप्रकाशे, कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशेऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयपाठके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशेऽनुवाकः ।)

स प्रलवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं
नमः । त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघा-
यतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा । या ते
धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोष-
धीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेङ्गराज-

* अपिना गोष्टोपलक्षणमभिप्रेतम् ।

न्त्सोम॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय । अग्नी॑पोमा॒ सवे॒-
दसा॒ सह॑ती वन॒तं गि॑रः । संदे॑वत्रा बभूवथुः ।
युवम् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रो॑चनान्यग्निश्च
सोम॒ सक॑तू अध॒त्तम् । युव॑ः सिन्धू॑रभि॒शस्ते॒-
स्वद्यादग्नी॑पोमा॒वमु॑ञ्चतं गृभी॒तान् । अग्नी॑पो॒-
मावि॑मः सु मे शृणु॒तं वृ॑षणा॒ हव॑म् । प्रति॑
सू॒क्तानि॑ हर्य॒तं भव॑तं दा॒शुषे॒ मयः॑ । आऽन्यं
दि॒वो मा॑तरि॒श्वा ज॒भाराम॑भ्रा॒दन्यं॑ परि॑ श्ये॒नो
अ॒द्रेः । अग्नी॑पोमा॒ ब्रह्म॑णा वा॒वृधा॒नोरुं॑ य॒ज्ञाय॑
चक्र॑थुरु॒ लोक॑म् । अग्नी॑पोमा॒ ह॒विषः॑ प्र॒स्थि-
तस्य॑ वी॒तम् (२) हर्य॑तं वृषणा॒ जुषे॑थाम् ।
सु॒शर्मा॑णा॒ स्वव॑सा हि भू॒तमथा॑ ध॒त्तं यज॑मा॒-
नाय॑ शं योः । आ॒ प्या॑यस्व सं ते । ग॒णानां॑
त्वा ग॒णप॑तिः हवामहे क॒विं क॑वीनामु॒पमश्र॑-
वस्तमम् । ज्येष्ठ॑राजं ब्रह्म॑णां ब्रह्म॑णस्प॒त आ
नः शृ॒ण्वन्नू॒तिभिः॑ सीद॒ साद॑नम् । स इज्ज॑नेन
स वि॒शा स ज॑न्म॒ना स पु॒त्रैर्वाजं॑ भर॒ते धना॑
नृभिः॑ । दे॒वानां॑ यः पि॒तर॑मा॒विवा॑सति (३)
श्रद्धा॑म॒ना ह॒विषा॑ ब्रह्म॑णस्प॒तिम् । स सु॒ष्टुभा॑
स ऋ॒क्ता ग॒णेन॑ व॒लः र॑रोज फ॒लिगः॑ रवेण ।

बृहस्पतिरुसियां हव्यसूदः कनिक्रदुद्वावश-
 तीरुदाजव । मरुतो यद्व वो दिवो या वः
 शर्म । अर्यमाऽऽर्याति वृषभस्तुविष्मन्दाता
 वसूनां पुरुहुतो अर्हेन । सहस्राक्षो गौत्रभिद्वज-
 बाहुरस्मास्तु देवो ब्रविणं दधातु । ये तेऽर्यम-
 न्वहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्दिव
 आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
 शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
 रोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृःहितान्यैरव ।
 रुजद्रोधांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद
 इन्द्रंश्चकार । बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्व-
 ज्रेण स्वान्यतृणन्नदीनाम् । वृथाऽसृजत्पथिभि-
 र्दीर्घियाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रंश्चकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वांस्यस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार
 मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही अस्तभायद्वि जातो द्यां सद्य पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सम्राट् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 र्योजसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः ।

(काम्ययाज्यानुपुरोनुवाक्याभिधानम्)

मिनद्वलं वि पुरो दर्दरीति कर्निकदत्सुवरपो
जिगाय (६) ॥

(युव धीतमाविवासति पन्थानो दीर्घयाधैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
श्चकार देवा नवं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमांसतार्यम्णे प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंश-
त्प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्ताव्रजनो ध्रुवोऽसि यन्नवमैदग्निं वै प्रजाप-
तिर्वरुणाय या वामिन्द्रावरुणा स प्रत्नवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरस्मै दानंकामा एवावं रुन्धेऽग्निं वै स
प्रत्नवत्पदपञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

सः । प्रत्नवदिति प्रत्न—वत् । नीति । काव्या ।
इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । इन्द्रम् । नरः ।
त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघा-
यत इत्यध—यतः । न । रिण्येव । त्वावंत इति त्व—
वतः । सखा । या । ते । धामानि । दिवि । या ।
पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सि स्वत्य-

बृहस्पतिरु॒स्त्रियां हव्य॒सूदः कनि॑क्रद॒द्वावंश॑-
 तीरु॒दाजत् । मरु॑तो यद्व॒ वो दि॒वो या वः
 शर्म॑ । अ॒र्यमाऽऽया॑ति वृषभस्तुविष्मन्दा॒ता
 वसू॑नां पुरु॒हूतो अर्ह॑न् । स॒हस्रा॑क्षो गोत्रभिद्वज्र-
 बाहुर॒स्मासु॑ दे॒वो द्रवि॑णं दधातु । ये तेऽर्य॑म-
 न्ब॒हवो॑ दे॒वयानाः॑ पन्थानः (४) राज॒न्दि॒व
 आ॒चरे॑न्ति । तेभि॑र्नो दे॒व महि॑ शर्म॑ यच्छ
 शं न॑ एधि द्वि॒पदे॑ शं चतु॑ष्पदे । बु॒ध्नाद॒ग्रम॒ङ्गि-
 रोभि॑र्गृ॒णानो॑ वि पर्व॑तस्य दृ॒ष्टि॒तान्यै॑रत् ।
 रु॒जद्रो॒धांसि॑ कृ॒त्रिमा॑ण्येषां सोम॑स्य ता म॒द
 इन्द्र॑श्चकार । बु॒ध्नाद॒ग्रेण॑ वि मि॑माय॒ मानै॑र्व-
 ज्रेण॑ स्वान्य॑तृण॒न्नदी॑नाम् । वृथाऽसृ॒जत्पा॑थिभि-
 र्दीर्घि॑याथैः सोम॑स्य ता म॒द इन्द्र॑श्चकार (५)
 प्र यो ज॒ज्ञे वि॒द्वाः अ॒स्य व॒न्धुं वि॒श्वानि॑ दे॒वो
 जनि॑मा वि॒वाकि॑ । ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मण॑ उ॒ज्ज॒भार॑
 म॒ध्यान्नी॒चादु॒च्चा स्व॒धयाऽभि॑ प्र त॑स्थौ । म॒हा-
 न्म॒ही अ॑स्तभा॒यद्वि जा॒तो द्याः स॒द्म पा॑थि॒वं
 च र॒जः । स बु॒ध्नादा॑ष्ट ज॒नुषाऽभ्य॑ग्रं बृहस्प-
 ति॑र्दे॒वता॑ यस्य॒ सम्राट् । बु॒ध्नाद्यो अ॒ग्रम॑भ्य-
 र्यो॒जसा॑ बृहस्पति॒मा वि॑वासन्ति दे॒वाः ।

(कान्ययाज्यानुपुरोनुवाक्याभिधानम्)

मिनद्वलं वि पुरो दर्दरीति कनिकदत्सुवरपो
जिगाय (६) ॥

(युवं वीतमाविवांसति पन्थानो दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
श्चकार देवा नवं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमांसतार्यग्णे प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंश-
त्प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्ताव्रजंनो ध्रुवोऽसि यन्नवमैदग्निं वै प्रजाप-
तिर्वरुणाय या वांमिन्द्रावरुणा स प्रत्नवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टुर्म्मै दानंकामा एवावं रुन्धेऽग्निं वै स
प्रत्नवत्पदपञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

सः । प्रत्नवदिति प्रत्न—वत् । नीतिं । काव्या ।
इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीतिं । इन्द्रम् । नरः ।
त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघा-
यत इत्यघ—यतः । न । रिष्येत् । त्वावंत इति त्व—
वतः । सखा । या । ते । धामानि । दिवि । या ।
पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सिस्वत्य-

प—सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुमना इति सु—
 मनाः । अहेडन् । राजन् । सोम । प्रतीति । हव्या ।
 गृभाय । अग्नीपोमेत्यग्नी—सोमा । सर्वेदसेति स—
 वेदसा । सहंती इति स—हूती । वनतम् । गिरः ।
 समिति । देवत्रेति देव—त्रा । वभूवथुः । युवम् ।
 (१) । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च ।
 सोम । सकृत् इति स—कृत् । अधत्तम् । युवम् ।
 सिन्धून् । अभिशस्तेरित्यग्नि—शस्तेः । अवधाव ।
 अग्नीपोमावित्यग्नी—सोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ।
 अग्नीपोमावित्यग्नी—सोमौ । इमम् । स्विति । मे ।
 शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रतीति । सूक्तानीति
 सु—उक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुपै । मयः ।
 एति । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमं-
 धाव । अन्यम् । परीति । श्येनः । अद्वैः । अग्नी-
 पोमेत्यग्नी—सोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरुम् ।
 यज्ञाय । चक्रथुः । उ । लोकम् । अग्नीपोमेत्यग्नी—
 सोमा । हविर्पः । प्रस्थितस्येति प्र—स्थितस्य ।
 वीतम् (२) । हर्यतम् । वृषणा । जुपेथाम् । सुश-
 र्माणेति सु—शर्माणा । स्ववेसेति सु—अवंसा । हि ।
 भूतम् । अथ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एति । प्यायस्व । समिति । ते । गणानाम् । त्वा ।
 गणपतिमिति गण—पतिम् । हवामहे । कविम् ।
 कवीनाम् । उपमश्रवस्तममित्युपमश्रवः—तमम् ।
 ज्येष्ठराजमिति ज्येष्ठ—राजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः ।
 पते । एति । नः । शृण्वन् । उतिभिरित्युति—भिः ।
 सीद् । सादनम् । सः । इव । जनेन । सः । विशा ।
 सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते ।
 धना । नृभिरिति नृ—भिः । देवानाम् । यः । पित-
 रम् । आविर्वासतीत्या—विर्वासति (३) । श्रद्धा-
 मना इति श्रद्धा—मनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पति-
 म् । सः । सुष्टुभेति सु—स्तुभा । सः । ऋक्ता ।
 गुणेन । वलम् । रुरोज । फलिगम् । रवेण । बृह-
 स्पतिः । उस्त्रियाः । हव्यसूद् इति हव्य—सूदः । कनि-
 ऋद्व । वार्वशतीः । उदिति । आजव । मरुतः ।
 यव । ह । वः । दिवः । या । वः । शर्म । अर्यमा ।
 एति । याति । वृषभः । तुविष्मान् । दाता । वसू-
 नाम् । पुरुहूत इति पुरु—हूतः । अर्हन् । सहस्राक्ष
 इति सहस्र—अक्षः । गोत्रभिदिति गोत्र—भिद् ।
 वज्रवाहुरिति वज्र—वाहुः । अस्मासु । देवः । द्रवि-
 णम् । दधातु । ये । ते । अर्यमन् । वहवः । देव-

याना इति देव—यानाः । पन्थानः (४) । राजन् ।
 दिवः । आचरन्तीत्या—चरन्ति । तेभिः । नः । देव ।
 महि । शर्म । यच्छ । शम् । नः । एधि । द्विपद्
 इति द्वि—पदे । शम् । चतुष्पद् इति चतुः—पदे ।
 बुध्नात् । अग्रम् । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः—भिः ।
 गृणानः । वीति । पर्वतस्य । दृश्हितानि । ऐरत् ।
 रुजत् । रोधांसि । कृत्रिमाणि । एषाम् ।
 सोमस्य । ता । मदै । इन्द्रः । चकार । बुध्नात् ।
 अग्रेण । वीति । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि ।
 अतृणत् । नदीनाम् । वृथा । अस्तृजत् । पथिभि-
 रिति पथि—भिः । दीर्घयाथैरिति दीर्घ—याथैः ।
 सोमस्य । ता । मदै । इन्द्रः । चकार (५) । प्रेति ।
 यः । जज्ञे । विद्वान् । अस्य । बन्धुम् । विश्वानि ।
 देवः । जनिमा । विवक्ति । ब्रह्म । ब्रह्मणः । उदिति ।
 जभार । मध्यात् । नीचा । उच्चा । स्वधयेति स्व—
 धया । अभि । प्रेति । तस्थौ । महान् । मही इति ।
 अस्तभायत् । वीति । जातः । द्याम् । सद्यं । पार्थि-
 वम् । च । रजः । सः । बुध्नात् । आष्ट । जनुपा ।
 अभीति । अग्रम् । बृहस्पतिः । देवता । यस्य ।
 सन्नाडिति सम्—राट् । बुध्नात् । यः । अग्रम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अभ्यर्तीत्यभि—अर्तिं । ओजंसा । बृहस्पतिम् ।
 एति । विवासन्ति । देवाः । भिनत् । वलम् ।
 वीति । पुरः । दर्दरीति । कर्निक्रदत् । सुवः । अपः ।
 जिगाय (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

विहिता पापिनस्त्विष्टिरनुवाके त्रयोदशे ॥

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहविष्का येयं यज्ञविभ्रष्टेष्टितृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्यां प्रथ-
 मद्वितीययोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्यौ [नां] मतीकं (कानि) दर्श-
 यति—

स प्रलवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परीद्रं नरः ।, इति ।

स मत्नवन्नवीयसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधस इति याज्या । एतदुभय-
 माग्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यात-
 तम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधितेति याज्या । एत-
 दुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च प्रथमकाण्डस्य पष्ठप्रपाठके व्याख्यातम् ॥

अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

न्दिव आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म

यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ।, इति ।

हेऽर्यमन्त्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तेभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखकरो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । “अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः”, “अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम्” इत्यनयोरपि एते एव याज्यानुवाक्ये ॥

“यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेत्” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृ५-

हितान्यैरव । रुजद्रोधांसि कृत्रिमाण्ये-

पा५ सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ।, इति ।

बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य राज्ञो दृष्टितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्व्यैरद्विगतानकरोत् । किं कुर्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यमति-बन्धकान्यवरोधनानि रुजज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोमपानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्य-

तृणन्नदीनाम् । वृथाऽसृजत्पथिभिर्दीर्घ-

याथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ।, इति ।

इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद(नैर्द)ण्डैर्विमिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवाहार्थानवकाशान्प्रति पञ्चेणातृणज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घयाथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तान्नदीविशेषानमृजत् । नै चात्रास्य

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भूयान्प्रयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तृणच्छेदादिव्यर्थचेष्टामायासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखालम्बनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यभाषणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ॥

“यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बर्हस्पत्यमानुष्कं चरं निर्वपेत्” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञे विद्वाः अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
जनिमा विवक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार
मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ ।, इति ।

विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चीयत इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते । अ(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्वर्धणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्माज्जभारोद्धृतवान् । स्वधयाऽमृतेन श्रेष्ठ्यभाषणलक्षणेनाभिप्रतस्थौ, एनं यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये श्रेष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

महान्मही अस्तभायद्वि जातो द्याः सद्य
पार्थिवं च रजः । स बुध्नादाष्ट अनुषाऽ-
भ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट् ।, इति ।

महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही मौढे पृथिव्यन्तरिक्षे द्यां घुलोकं सद्य मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तभायद्विविधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तूपते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारसममकरोत् । यस्य यजमानस्य सम्राड्ययोक्तरीत्या साम्राज्यं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यजमानो अनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमाभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूलादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्याप्तवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रेष्ठ्यं प्राप्तोत्येवेत्यभिप्रायः ॥

१६६६

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [२द्वितीयकाण्डे—
(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)]

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाद्यो अग्रमभ्यर्त्योजसा बृहस्पतिमा
विवासन्ति देवाः । भिनद्वलं वि पुरो दर्द-
रीति कनिकदत्सुवरपो जिगाय ॥, इति ॥

यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्षणो वा बुधादारभ्याग्रमभ्यर्त्यवसानमोजसा
स्ववलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवासन्ति आगत्य विशेषेण
वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्वलं यजमानसंवाग्धिनां मध्ये प्रवलं
पुरुषं भिनद्भिन्नन्ति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि विशेषेण
दर्दरीति प्रातिकूल्यनिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकदत्सुहाहेन शब्दं
कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रेष्ठ्यमपस्तत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाय जित-
वान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“यज्ञविभ्रष्टपागे तु याज्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥ १ ॥

अग्नी कामपापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्त्रयम् ।

आप्या सं ते चरौ सौम्ये गणा ग्राममदे त्रयम् ॥ २ ॥

मरु यागे नाशकेष्टावर्चमाऽऽर्यमणे चरौ ।

बुध्नादैन्द्रे प्र यस्तिस्तो वाईस्पत्यानुपूकके ।

पञ्चविंशतित(र)वोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुण्याथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यानीर्यमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरवृक्षपटाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(आठव्यवत षष्ठिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्न-
सुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवाना-
मुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभि-
रसुभ्रन्तान्सुब्धान्मृतानभि व्यौच्छते देवा
अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं
घ्नन्तीति ते रक्षांस्युषामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं
वृणामहे यत् (१) असुराञ्जयाम तन्नः सहा-
सदिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जि-
त्वा रक्षांस्युषानुदन्त तानि रक्षांस्यनृतमक-
र्तेति समन्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अग्नावना-
थन्त तेऽग्नये प्रवन्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपन्नग्नये विबाधवन्तेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये
प्रवन्ते निरवपन्नान्येव पुरस्ताद्रक्षांसि (२)
आसन्तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवन्ते
यान्येवाभितो रक्षांस्यसन्तानि तेन व्यबा-
धन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षां-
स्यासन्तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अभव-

न्यराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान
 एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकं पालं
 निर्वपेदग्नये विबाधवते (३) अग्नये प्रतीकवते
 यदग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रा-
 तृव्यस्तं तेन प्र णुदते यदग्नये विबाधवते य
 एवैनैन सदृष्टं तेन वि बाधते यदग्नये प्रती-
 कवते य एवास्मात्पापीयान्तं तेनार्प णुदते प्र
 श्रेयांसं भ्रातृव्यं णुदतेऽति सदृशं कामति
 नैनं पापीयानामोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या
 यजते (४) ॥

(घृणामहे यत्पुरस्ताद्रक्षांसि वपेदग्नये विबाधवत् एवं चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

देवाः । मनुष्याः । पितरः । ते । अन्यतः ।
 आसन्न । असुराः । रक्षांसि । पिशाचाः । ते ।
 अन्यतः । तेषाम् । देवानाम् । उत । यव । अल्पम् ।
 लोहितम् । अकुर्वन् । तव । रक्षांसि । रात्रीभि-

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधि.)

रिति रात्रि—भिः । असुम्रन् । तान् । सुब्धान् ।
मृतान् । अभि । वीति । औच्छ्रव । ते । देवाः ।
अविदुः । यः । वै । नः । अयम् । म्रियते । रक्षा-
शसि । वै । इमम् । घ्नन्ति । इति । ते । रक्षाशसि ।
उपेति । अमन्त्रयन्त । तानि । अद्भुवन् । वरम् ।
वृणामहे । यव (१) । असुरान् । जयाम । तव ।
नः । सह । असव । इति । ततः । वै । देवाः ।
असुरान् । अजयन् । ते । असुरान् । जित्वा । र-
क्षाशसि । अपेति । अनुदन्त । तानि । रक्षाशसि ।
अनृतम् । अकर्त । इति । समन्तमिति सम्—अन्तम् ।
देवान् । परीति । अविशन् । ते । देवाः । अग्नौ ।
अनाथन्त । ते । अग्नये । प्रवत इति प्र—वते । पुरो-
डाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति ।
अवपन् । अग्नये । विबाधवत इति विबाध—वते ।
अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक—वते । यव । अ-
ग्नये । प्रवत इति प्र—वते । निरवपन्निति निः—अ-
वपन् । यानि । एव । पुरस्ताव । रक्षाशसि (२) ।
आसन् । तानि । तेन । प्रेति । अनुदन्त । यव ।
अग्नये । विबाधवत इति विबाध—वते । यानि ।

एव । अभितः । रक्षांसि । आसेन् । तानि । तेन ।
वीति । अवाधन्त । यत् । अग्नये । प्रतीकवत् इति
प्रतीक—वते । यानि । एव । पश्चात् । रक्षांसि ।
आसेन् । तानि । तेन । अपेति । अनुदन्त । ततः ।
देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः । भ्रातृव्य-
वानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् । सः । स्पर्धमानः ।
एतया । इष्ट्या । यजेत । अग्नये । प्रवत् इति प्र—
वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् ।
निरिति । वपेत् । अग्नये । विवाधवत् इति विवा-
ध—वते (३) । अग्नये । प्रतीकवत् इति प्रतीक—
वते । यत् । अग्नये । प्रवत् इति प्र—वते । निर्वप-
तीति निः—वर्पति । यः । एव । अस्मात् । श्रे-
यान् । भ्रातृव्यः । तम् । तेन । प्रेति । नुदते । यत् ।
अग्नये । विवाधवत् इति विवाध—वते । यः ।
एव । एनेन । सदृङ्ङिति स—दृङ् । तम् । तेन ।
वीति । वाधते । यत् । अग्नये । प्रतीकवत् इति
प्रतीक—वते । यः । एव । अस्मात् । पापीयान् ।
तम् । तेन । अपेति । नुदते । प्रेति । श्रेयांसम् ।
भ्रातृव्यम् । नुदते । अतीति । सदृशम् । क्रामन्ति ।

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

न । ए॒नम् । पापी॑यान् । आ॒प्नो॒ति । यः । ए॒वम् ।
वि॒द्वान् । ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । यज॑ते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्टयः क्रमात् ।

मोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥ २ ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिं
विधातुं प्रस्तौति—

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्न-
सुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवा-
नामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्री-
भिरसुभ्रन्तान्सुब्धान्मृतानभि व्यौच्छत्ते देवा
अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं
घ्नन्तीति ते रक्षांस्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं
वृणामहे यदसुराञ्जयाम तन्नः सहास-
दिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा
रक्षांस्यपानुदन्त तानि रक्षांस्यनृतमकर्तेति
समन्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अग्नावनाथन्त
तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवप-
न्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये
प्रवते निरवपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षांस्यास-

न्तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विवाध-
वते यान्येवाभितां रक्षाःस्यासन्तानिते न
व्यवाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव
पश्चाद्रक्षाःस्यासन्तानि तेनापानुदन्त
ततो देवा अभवन्पराऽसुराः , इति ।

देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षसां
चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहि-
तमितरेऽकुर्वन्स्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वगत्य केनचिद्विषादि-
प्रयोगेणासुभ्रन्क्षुभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते ।
तान्मृतानभिलक्ष्य पश्चाद्दृष्ट्वाच्छद्रात्रिः प्रभातं प्राप्तवती । ततो देवा रक्षसां
कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः ।
ततो रक्षांसि विजयफले भागं संप्रार्थ्य स्वसैन्यान्निगम्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो
देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अमृतमकुर्वन्निति
निश्चित्य महर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमया-
चन्त । याचित्वा त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्नि-
देवता, याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रणयमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो
यस्याग्निरस्ति सोऽयं प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विवाधवानग्निर्देवता, वि-
पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विवाधशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं विवा-
धवान् । तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे
प्रतीकशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्निरिष्ट्या पूर्वस्यां
दिशि रक्षांसि मणोदितवन्तः । विवाधवतोऽग्निरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो
रक्षांसि विवाधितवन्तः । प्रतीकवतोऽग्निरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनो-
दितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभवन्पराऽसुराः पराजिता अभवन् ॥

इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या
यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद-
ग्नये विवाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये
प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

तेन प्र णुदते यदग्नये विवाधवते य एवैनेन
सदृङ्क्षतं तेन वि वाधते यदग्नये प्रतीकवते
य एवास्मात्पापीयान्तं तेनाप नुदते , इति ।

त्रिविधो हि भ्रातृव्यः , प्रबलः समानबलो हीनबलश्चेति । तेषां त्रयाणां
क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्र श्रेयांसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं
क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य
एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते ॥, इति ॥

भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, पापीयांस्तु न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

दे॒वा॒सु॒राः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्यो
नो॑ वी॒र्या॑वत्तमस्तमनुं स॒मा॒रं॑भा॒महा॒ इति॒ त
इन्द्रं॑म॒ब्रुव॒न्त्वं वै नो॑ वी॒र्या॑वत्तमोऽसि त्वा॒मनुं
स॒मा॒रं॑भा॒महा॒ इति॒ सोऽब्र॑वी॒त्ति॒स्रो मं॑ इ॒मास्त॑-
नु॒वो वी॒र्या॑वती॒स्ताः प्री॑णी॒ताथा॒सु॒रा॒नभि
भवि॑ष्य॒थेति॒ ता वै ब्रू॒हीत्य॑ब्रुव॒न्निय॑मं॒होमु॑-
गि॒यं वि॑मृ॒धेय॑मिन्द्रि॒याव॑न्ती (१) इत्य॑ब्रवी॒त्त
इन्द्रा॑या॒होमु॑चे॒ पुरो॑डाशमेकादशकपालं निरं-
व॒प॒न्निन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑न्ते यदिन्द्रा॑-

याऽहोमुचे निरवपन्नऽहंस एव तेनामुच्यन्त
 यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदि-
 न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन्नय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भ-
 यत भृत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्त-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाऽहोमुचे पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेंद्रा-
 येन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाऽहोमुचे निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिपण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अभ्रा-
 तृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽमन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
 समारम्भयते भृत्यै सा वा एषा विजितिनामि-
 ष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण विजयते (४) ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(इन्द्रियावती भूत्या उत्तैकान्नपञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

दे॒वा॒सुरा इति॑ दे॒व—अ॒सुराः । सं॒य॒त्ता इति॑ सं—
य॒त्ताः । आ॒सन् । ते । दे॒वाः । अ॒ब्रुवन् । यः । नः ।
वी॒र्या॑वत्त॒म इति॑ वी॒र्या॑वत्—त॒मः । तम् । अ॒न्विति॑ ।
स॒मा॒रं॒भाम॒हा इति॑ स॒म्—आ॒रं॒भाम॒है । इति॑ । ते ।
इन्द्र॑म् । अ॒ब्रुवन् । त्वम् । वै । नः । वी॒र्या॑वत्त॒म इति॑
वी॒र्या॑वत्—त॒मः । अ॒सि । त्वाम् । अ॒न्विति॑ । स॒मा॒
रं॒भाम॒हा इति॑ स॒म्—आ॒रं॒भाम॒है । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒
वीत् । ति॒स्रः । मे । इ॒माः । त॒नुवः॑ । वी॒र्या॑वती॒रिति॑
वी॒र्य—वतीः॑ । ताः । प्री॒णीत॑ । अथ॑ । अ॒सुरान् ।
अ॒भीति॑ । अ॒वि॒ष्यथ॑ । इति॑ । ताः । वै । ब्रू॒हि । इति॑ ।
अ॒ब्रुवन् । इ॒यम् । अ॒हो॒मु॒गि॒त्य॒हः—मुक् । इ॒यम् ।
वि॒मृ॒धेति॑ वि—मृ॒धा । इ॒यम् । इन्द्रि॒याव॒तीतीन्द्रि॒
य—वती॑ (१) । इति॑ । अ॒ब्रवीत् । ते । इन्द्रा॑य ।
अ॒हो॒मु॒च इत्य॑हः—मुचे॑ । पु॒रो॒डाश॑म् । एका॑दशक॒
पा॒ल॒मित्येका॑दश—क॒पा॒लम् । नि॒रिति॑ । अ॒वपन् ।
इन्द्रा॑य । वैमृ॒धाय॑ । इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒याव॒त् इतीन्द्रि॒ः

य—वते । यत् । इन्द्राय । अ॒हो॒मुच॒ इत्य॑हः—
 मुचे । नि॒रव॑प॒न्निति॑ निः—अव॑पन् । अ॒हंसः । ए॒व ।
 तेन॑ । अ॒मुच्य॑न्त । यत् । इन्द्राय । वै॒मृ॒धाय॑ ।
 मृ॒धः । ए॒व । तेन॑ । अ॒पेति॑ । अ॒घ्नत॑ । यत् । इन्द्राय ।
 इन्द्रि॒याव॑न्त॒ इतीन्द्रि॒य—वते॑ । इन्द्रि॒यम् । ए॒व । तेन॑ ।
 आ॒त्मन् । अ॒दध॑त । त्रय॑स्त्रि॒शत्क॑पा॒लमि॒ति त्रय॑-
 सि॒शत्—क॑पा॒लम् । पु॒रोडा॑शम् । नि॒रिति॑ । अ॒व-
 प॒न् । त्रय॑स्त्रि॒शदि॒ति त्रयः—त्रि॒शत् । वै । दे॒वताः ।
 ताः । इन्द्रः । आ॒त्मन् । अ॒न्विति॑ । स॒मा॒रम्भ॑य-
 तेति॑ सम्—आ॒रम्भ॑यत । भू॒त्यै (२) । ताम् । वा॒व ।
 दे॒वाः । वि॒जिति॑मि॒ति वि—जि॒तिम् । उ॒त्त॒मा॒मित्यु॑-
 त्—त॒माम् । अ॒सुरैः । वी॒ति । अ॒जय॑न्त । यः ।
 भ्रातृ॑व्य॒वानि॒ति भ्रातृ॑व्य—वा॒न् । स्यात् । सः ।
 स्पर्ध॑मानः । ए॒तर्या॑ । इष्ट॒या । य॒जेत॑ । इन्द्राय ।
 अ॒हो॒मुच॒ इत्य॑हः—मुचे । पु॒रोडा॑शम् । एका॑दश-
 क॑पा॒लमित्येका॑दश—क॑पा॒लम् । नि॒रिति॑ । व॒पेत् ।
 इन्द्राय । वै॒मृ॒धाय॑ । इन्द्राय । इन्द्रि॒याव॑न्त॒ इतीन्द्रि॒-
 य—वते॑ । अ॒हंसा॑ । वै । ए॒षः । गृ॒हीतः । यस्मा॑त् ।
 श्रेया॑न् । भ्रातृ॑व्यः । यत् । इन्द्राय । अ॒हो॒मुच॒
 इत्य॑हः—मुचे । नि॒र्वप॑तीति॑ निः—व॒पन्ति॑ । अ॒हं-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

सः । ए॒व । तेन॑ । मु॒च्य॒ते । मृ॒धा । वै । ए॒षः ।
 अ॒भिप॑ण्ण इत्य॒भि—स॒न्नः । यस्मा॑त् । स॒मा॒नेषु॑ ।
 अ॒न्यः । श्रेया॑न् । उ॒त (३) । अ॒भ्रा॑तृव्यः । यत् ।
 इन्द्रा॑य । वैमृ॒धाय॑ । मृ॒धः । ए॒व । तेन॑ । अ॒पेति॑ ।
 ह॒ते । यत् । इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒याव॑न्त इतीन्द्रि॒य—व॒ते ।
 इन्द्रि॒यम् । ए॒व । तेन॑ । आ॒त्मन् । ध॒त्ते । त्रय॑स्त्रि॒ंश॒-
 श॒त्क॒पा॒लमि॒ति त्रय॑स्त्रि॒ंश॒त्—क॒पा॒लम् । पु॒रोडा॑-
 श॒म् । नि॒रिति॑ । व॒प॒ति । त्रय॑स्त्रि॒ंश॒दिति॑ त्रयः—
 त्रि॒ंश॒त् । वै । दे॒वताः॑ । ताः । ए॒व । यज॑मानः ।
 आ॒त्मन् । अ॒न्विति॑ । स॒मा॒रं॒भय॑त इति॑ सम्—
 आ॒रं॒भय॑ते । भू॒त्यै । सा । वै । ए॒षा । वि॒जिति॑रिति॑
 वि—जि॒तिः । ना॒म । इष्टिः॑ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् ।
 ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । यज॑ते । उ॒त्त॒मा॒मित्यु॑त्—त॒माम् ।
 ए॒व । वि॒जिति॑मिति॑ वि—जि॒तिम् । भ्रा॑तृव्येण ।
 वी॒ति । ज॒य॒ते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ॥

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अत्रुवन्यो
नो वीर्यावत्तमस्तमनु समारभामहा इति त
इन्द्रमत्रुवन्त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनु
समारभामहा इति सोऽब्रवीत्तिस्रो म इमास्त-
नुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथामुरानभि भ-
विष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यत्रुवन्नियमः होमुगियं
विमृधेयमिन्द्रियावती इत्यब्रवीत्त इन्द्रायाः-
होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्नि-
न्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रायाः-
होमुचे निरवपन्नहस एव तेनामुच्यन्त यदि-
न्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदिन्द्रा-
येन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत त्रय-
स्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन्नयस्त्रिंशद्वै
देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत भूत्यै तां
वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त, इति ।

युद्धाद्योद्युक्ता देवाः परस्परमिदमत्रुवन्नोऽस्माकं मध्ये योऽतिशयेन वीर्य-
वांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्यग्युद्धोपक्रमं कुर्वेम इति । ततस्त
इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिस्रस्तनूहर्विभिस्तर्पितव-
न्तः । तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः ।
त्रिज्वेकादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते ।
तेन च त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तच्चैश्वर्याय संप-
द्यते । ततो देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रिय-
धारणरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नुवन् ॥

विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या
यजेतेन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंश्लेषविधिः)

निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावतेऽहसा
 वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यो यदि-
 न्द्रायाऽहोमुचे निर्वपत्यहस एव तेन
 मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो यस्मात्समा-
 नेष्वन्यः श्रेयानुताभ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृ-
 धाय मृध एव तेनाप हते यदिन्द्रायेन्द्रिया-
 वत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते त्रयस्त्रिंशत्क-
 पालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिंशद्वै देवतास्ता
 एव यजमान आत्मन्ननु समारम्भयते भूत्यै, इति।

पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवदंहोमुगादिविशेषणानि याज्यानुवाक्यागतशब्दा-
 भिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुचे प्र भरेमा मनीषामि-
 त्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुकशब्दः । वि न इन्द्र मृधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमृध-
 शब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु
 विस्पष्टम् । पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविवाधवत्त्वं प्रत्यङ्मुख-
 वत्त्वं चेत्यर्थपरत्वं योज्यम् । यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव
 यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति । स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते । समा-
 नेषु मध्ये यस्माद्यजमानादन्यः श्रेयान्भवति सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽ-
 प्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वमै(मा)त्रसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिष-
 ण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः सन्नहमभिभूतोऽस्मीति
 क्लिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादृशाञ्चशूनपहते । तृतीयेन हविषे-
 न्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्यया यजमानस्य सर्वा
 देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते ॥

इष्टेर्नामोपादिष्य तद्वेदनं प्रशंसति—

सा वा एषा विजितिर्नामेष्टिर्य एवं
 विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव वि-
 जितिं भ्रातृव्येण वि जयते ॥, इति ॥

विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्वेदिता भ्रातृव्येण सह युद्ध्वा
तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपाभुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

दे॒वा॒सु॒राः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्तेषां॑ गा॒य॒त्र्यो॒जो
ब॒लं॑ मि॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शून्त॑संगृह्या॒ऽऽदा॒या-
प॒क्र॒म्या॒तिष्ठ॑त्त॒म॒न्यन्त॑ य॒तरा॑न्वा इ॒यमु॑पाव-
त्स्य॑ति॒ त इ॒दं भ॑वि॒ष्यन्ती॒ति तां॑ व्य॒ह्वय॑न्त
वि॒श्वक॑र्म॒न्निति॑ दे॒वा दा॑भी॒त्यसु॑राः सा नान्य-
त॒राःश्च॑नोपाव॑र्तत॒ ते दे॒वा ए॒तद्य॑जु॒रप॑श्यन्तो-
जो॑ऽसि॒ सहो॑ऽसि॒ बलं॑मसि (१) भ्रा॒जो॑ऽसि
दे॒वानां॑ धाम॒ नामा॑सि॒ विश्व॑मसि॒ विश्वा॑युः
सर्व॑मसि॒ सर्वा॑यु॒रभि॑भूरिति॒ वाव॑ दे॒वा अ॑सु॒राणा॒-
मो॒जो ब॒लं॑ मि॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शून्त॑वृ॒ज्जत॑
य॒द्रा॒य॒त्र्यप॑क्र॒म्या॒तिष्ठ॑त्तस्मा॒देतां॑ गा॒य॒त्रीती॑ष्टि-
माहुः॒ संव॑त्स॒रो वै गा॑य॒त्री संव॑त्स॒रो वै तद॑प॒-
क्र॒म्या॒तिष्ठ॑द्यदे॒तया॑ दे॒वा अ॑सु॒राणा॒मो॒जो ब॒लं॑-
मि॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑म् (२) प्र॒जां प॒शून्त॑वृ॒ज्जत॑
तस्मा॒देता॑ः संव॒र्ग इ॒ती॒ष्टिमा॑हु॒र्यो भ्रा॑तृ॒व्यवा॒-

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य सवर्गेष्टिविधिः)

न्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्र्ये
संवर्गीयं पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेत्तः शृत-
मासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोजं एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृद्धे भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ॥

(बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । संयन्ता इति सं—
यन्ताः । आसन्न । तेषाम् । गायत्री । ओजः ।
बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र—जाम् ।
पशून् । संगृह्येति सं—गृह्यं । आदायेत्या—दायं ।
अपक्रम्येत्यप—क्रम्यं । अतिष्ठत् । ते । अमन्यन्त ।
यतरान् । वै । इयम् । उपावत्स्यतीत्युप—आव-
त्स्यति । ते । इदम् । भविष्यन्ति । इति । ताम् ।
वीति । अह्वयन्त । विश्वकर्मन्निति विश्व—कर्मन् ।
इति । देवाः । दाभि । इति । असुराः । सा । न ।
अन्यतरान् । चन । उपावर्ततेत्युप—आवर्तत । ते । देवाः ।

एतत् । यजुः । अपश्यन् । ओजः । असि । सहः ।
 असि । बलम् । असि (१) । भ्राजः । असि ।
 देवानाम् । धाम । नाम । असि । विश्वम् । असि ।
 विश्वायुरिति विश्व—आयुः । सर्वम् । असि । सर्वा-
 युरिति सर्व—आयुः । अभिभूरित्याभि—भूः । इति ।
 वाव । देवाः । असुराणाम् । ओजः । बलम् ।
 इन्द्रियम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् ।
 अवृञ्जत । यत् । गायत्री । अपक्रम्येत्यप—क्रम्यं ।
 अतिष्ठत् । तस्मात् । एताम् । गायत्री । इति ।
 इष्टिम् । आहुः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै ।
 गायत्री । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । तत् । अप-
 क्रम्येत्यप—क्रम्यं । अतिष्ठत् । यत् । एतया । देवाः ।
 असुराणाम् । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् (२) ।
 प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । अवृञ्जत । तस्मात् ।
 एताम् । संवर्ग इति सं—वर्गः । इति । इष्टिम् ।
 आहुः । यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् ।
 स्यात् । सः । स्पर्धमानः । एतया । इष्ट्या । यजेत ।
 अग्नये । संवर्गयेति सं—वर्गाय । पुरोडाशम् । अष्टा-
 कपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । तम् ।
 शृतम् । आसन्नमित्या—सन्नम् । एतेन । यजुंषा ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

अभीति । मृशेव । ओजः । एव । बलम् । इन्द्रि-
यम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् ।
भ्रातृव्यस्य । वृद्ध्क्ते । भवति । आत्मना । परेति ।
अस्य । भ्रातृव्यः । भवति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनाम(मि)का ॥

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टि विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं
मघं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापक्र-
म्यातिष्ठतेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति
त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्म-
न्निति देवा दाभीत्यसुराः सा नान्यतराः-
श्वनोपावर्तत ते देवा एतद्यजुरपश्यन्, इति ।

ओजस्त्वगसृग्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । तथा च संप्रदायविद्भि-
रुक्तम्—“ओजो नामाष्टमीदशा” इति । बलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादि-
पाटवम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु
युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्पदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽ-
पक्रम्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्चासुराश्चैवमन्यन्त—उभयोर्वर्गयो-
र्मध्ये यतरान्यद्वर्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्वर्गस्थिता इदं सर्वैश्वर्यं
प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे

१ च. ‘लक्ष्येण स्प’ । २ क. घ. ङ. ‘वत्स्पर्ध’ । ३ क. घ. च. ‘तुष्यट’ । ४ ख. ‘ष्टममिति ।

५. क. घ. ङ. युद्धं ग’ ।

विश्वकर्मान्निति देवानामाह्वानं, हे दाभीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्मान्निति । दध्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दाभी तत्संबोधनं हे दाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्वर्गयोर्मध्ये कानपि पुरुषान्नैव प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् ॥

तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽ-
सि देवानां धाम नामासि विश्वमसि
विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूः, इति ।

अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते । सहः सहिष्णुत्वं धैर्यम् । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् । विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्नयुक्तम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् । सर्वाण्यायुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वायुः । वैरिणोऽभिभवतीत्यभिभूः ॥

ययाम(जुर्म)घ्नस्यार्थं(प्राप्यं) फलं दर्शयति—

इति वाव देवा असुराणामोजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृज्जत, इति ।

अनेनैवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोज-
आदिषट्कं विनाश्य स्वयं तल्लब्धवन्तः ॥

अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीती-
ष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै
तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणा-
मोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृ-
ज्जत तस्मादेतां संवर्गं इतीष्टिमाहुः, इति ।

विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्माद्गायत्री सर्व-
मादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन मन्त्रेण
हविरभिमृश्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा

(गार्मुतचक्रविधिः)

तदीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यातिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेयमिष्टिः । यस्मादेतयेष्ट्या देवा असुराणां संवन्ध्योजआदिपदकं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्य-
गृज्यते विनाश्यतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः ॥

इदानीं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान
एतयेष्ट्या यजेतामये संवर्गाय पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इति ।

संवर्गः सः रायं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रवणाद्वैरिसंवन्ध्योजआदि-
वर्जनहेतुत्वाच्चायमग्निः संवर्गः ॥

पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादिमन्त्रं विनियुङ्क्ते—

तः शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽग्निं मृशेदोज एव
बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति॥, इति ॥

तं पुरोडाशं शृतं पङ्कमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

प्रजापतिः प्रजा अंसृजत ता अस्मात्सृष्टाः
परांचीरायन्ता यत्रावंसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता
बृहस्पतिश्चान्ववैताः सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनयां
त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं
प्रातिष्ठत्तो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं

चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशून्सृजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च
आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा
चान्वैवेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं
त्वा पशवं उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति
सोमोऽब्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ
वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजा-
पतिं पशवं उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्त-
स्मा एतः सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सो-
मापूषणविव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा
पशूनां प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो दधाति
पूषा पशून्प्र जनयति (३) ॥

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा श्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अप द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—

(गार्मुतचरविधिः)

जाः । अ॒सृ॒ज॒त । ताः । अ॒स्मा॒व् । सृ॒ष्टाः । परा॑चीः ।
 आ॒य॒न् । ताः । य॒त्र । अ॒व॒स॒न् । त॒तः । गु॒र्मु॒व् ।
 उ॒दि॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । ताः । बृ॒ह॒स्प॒तिः । च । अ॒न्व॒-
 वै॒ता॒मि॒त्य॒नु—अ॒वै॒ता॒म् । सः । अ॒ब्र॒वी॒व् । बृ॒ह॒-
 स्प॒तिः । अ॒न॒या । त्वा । प्रे॒ति । ति॒ष्ठा॒नि । अथ॑ ।
 त्वा । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । उ॒पा॒व॒त्स॒र्य॒न्ती॒त्यु॒प—
 आ॒व॒त्स॒र्य॒न्ति । इति॑ । तम् । प्रे॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । त॒तः ।
 वै । प्र॒जाप॑तिमिति॑ प्र॒जा—प॒तिम् । प्र॒जा इति॑ प्र—
 जाः । उ॒पा॒व॒र्त॒न्ते॒त्यु॒प—आ॒व॒र्त॒न्त । यः । प्र॒जाका॑म्
 इति॑ प्र॒जा—का॒मः । स्या॒व् । तस्मै॑ । ए॒तम् । प्रा॒जा-
 प॒त्यमि॑ति॑ प्रा॒जा—प॒त्यम् । गा॒र्मु॒तम् । च॒रुम् । नि-
 रि॒ति । व॒पे॒व् । प्र॒जाप॑तिमिति॑ प्र॒जा—प॒तिम् (१) ।
 ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति ।
 धा॒व॒ति । सः । ए॒व । अ॒स्मै । प्र॒जामि॑ति॑ प्र—जा॒म् ।
 प्रे॒ति । ज॒न॒य॒ति । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प॒-
 शून् । अ॒सृ॒ज॒त । ते । अ॒स्मा॒व् । सृ॒ष्टाः । परा॑ञ्चः ।
 आ॒य॒न् । ते । य॒त्र । अ॒व॒स॒न् । त॒तः । गु॒र्मु॒व् । उ॒-
 दि॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । तान् । पू॒षा । च । अ॒न्व॒वै॒ता॒-
 मि॒त्य॒नु—अ॒वै॒ता॒म् । सः । अ॒ब्र॒वी॒व् । पू॒षा । अ॒न॒या ।
 मा । प्रे॒ति । ति॒ष्ठ । अथ॑ । त्वा । प॒श॒वः । उ॒पा॒व॒-

च॒रुं निर्व॑पेत्प्रजा॒प॒तिम् (१) ए॒व स्वेन॑ भा॒ग-
 धे॒येनोष॑ धा॒वति॒ स ए॒वास्मै॑ प्र॒जां प्र ज॑नयति
 प्रजा॒प॒तिः प॒शून्सृ॑जत॒ तेऽस्मात्सृ॑ष्टाः परा॑ञ्च
 आ॒यन्ते॒ यत्राव॑सन्ततो॑ ग॒र्मुदु॑दतिष्ठ॒त्तान्पू॒षा
 चा॒न्वैधे॑ताः सोऽब्र॑वीत्पू॒षाऽनया॑ मा प्र ति॒ष्ठार्थं
 त्वा प॒शव॑ उ॒पाव॑त्स्यन्तीति॒ मां प्र ति॒ष्ठेति॒
 सोमोऽब्र॑वीन्मम॒ वै (२) अ॒कृष्ट॑पच्यमित्यु॒भौ
 वां प्र ति॑ष्ठानीत्य॑ब्रवीत्तौ प्राति॑ष्ठत्ततो॒ वै प्रजा॑-
 प॒तिं प॒शव॑ उ॒पाव॑र्तन्त॒ यः प॒शुकामः॑ स्यात्त-
 स्मा॑ ए॒तः सो॑मापौ॒ष्णं गा॑र्मुतं च॒रुं निर्व॑पेत्सो-
 मापू॒षण॑विव स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोष॑ धा॒वति॒ तावे॒-
 वास्मै॑ प॒शून्प्र ज॑नयतः सोमो॒ वै रे॑तो॒धाः पू॒षा
 प॑शूनां प्र॒जनयि॑ता सोमं॒ ए॒वास्मै॑ रे॒तो द॑धाति
 पू॒षा प॒शून्प्र ज॑नयति (३) ॥

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा श्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अप द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—

(गार्मुतचरविधिः)

जाः । अ॒सृ॒ज॒त । ताः । अ॒स्मा॒व् । सृ॒ष्टाः । परा॑चीः ।
 आ॒य॒न् । ताः । य॒त्र । अ॒व॒स॒न् । त॒तः । गु॒र्मु॒व् ।
 उ॒दि॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । ताः । बृ॒ह॒स्प॒तिः । च । अ॒न्व॒-
 वै॒ता॒मि॒त्य॒नु—अ॒वै॒ता॒म् । सः । अ॒ब्र॒वी॒व् । बृ॒ह॒-
 स्प॒तिः । अ॒न॒या । त्वा । प्रे॒ति । ति॒ष्ठा॒नि । अथ॑ ।
 त्वा । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । उ॒पा॒व॒त्स॒र्य॒न्ती॒त्यु॒प—
 आ॒व॒त्स॒र्य॒न्ति । इति॑ । तम् । प्रे॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । त॒तः ।
 वै । प्र॒जाप॑तिमिति॑ प्र॒जा—प॒तिम् । प्र॒जा इति॑ प्र—
 जाः । उ॒पा॒व॒र्त॒न्ते॒त्यु॒प—आ॒व॒र्त॒न्त । यः । प्र॒जाका॑म्
 इति॑ प्र॒जा—का॒मः । स्या॒व् । तस्मै॑ । ए॒तम् । प्रा॒जा-
 प॒त्यमि॑ति॑ प्रा॒जा—प॒त्यम् । गा॒र्मु॒तम् । च॒रुम् । नि-
 रि॒ति । व॒पे॒व् । प्र॒जाप॑तिमिति॑ प्र॒जा—प॒तिम् (१) ।
 ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति ।
 धा॒व॒ति । सः । ए॒व । अ॒स्मै । प्र॒जामि॑ति॑ प्र—जा॒म् ।
 प्रे॒ति । ज॒न॒य॒ति । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प॒-
 शून् । अ॒सृ॒ज॒त । ते । अ॒स्मा॒व् । सृ॒ष्टाः । परा॑ञ्चः ।
 आ॒य॒न् । ते । य॒त्र । अ॒व॒स॒न् । त॒तः । गु॒र्मु॒व् । उ॒-
 दि॒ति । अ॒ति॒ष्ठ॒व् । तान् । पू॒षा । च । अ॒न्व॒वै॒ता॒-
 मि॒त्य॒नु—अ॒वै॒ता॒म् । सः । अ॒ब्र॒वी॒व् । पू॒षा । अ॒न॒या ।
 मा । प्रे॒ति । ति॒ष्ठ । अथ॑ । त्वा । प॒श॒वः । उ॒पा॒व॒-

त्स्यन्तीत्युप—आवत्स्यन्ति । इति । माम् । प्रेति ।
 तिष्ठ । इति । सोमः । अब्रवीत् । मम । वै (२) ।
 अकृष्टपच्यमित्यकृष्ट—पच्यम् । इति । उभौ । वाम् ।
 प्रेति । तिष्ठानि । इति । अब्रवीत् । तौ । प्रेति ।
 अतिष्ठत् । ततः । वै । प्रजापतिमिति प्रजा—प-
 तिम् । पशवः । उपावर्तन्तेत्युप—आवर्तन्त । यः ।
 पशुकाम इति पशु—कामः । स्यात् । तस्मै । ए-
 तम् । सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । गार्मुतम् ।
 चरुम् । निरिति । वपेत् । सोमापूपणाविति सोमा—
 पूषणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।
 उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । पशून् ।
 प्रेति । जनयतः । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः—
 धाः । पूषा । पशूनाम् । प्रजनयितेति प्र—जनयिता ।
 सोमः । एव । अस्मै । रेतः । दधाति । पूषा । प-
 शून् । प्रेति । जनयति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्पर्धमानस्य विहिता मन्वर्गेष्टिस्त्रितीयके ॥

(गार्मुतचरविधिः)

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
 पराचीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता
 बृहस्पतिश्चान्ववैताः सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया
 त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं
 प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त, इति ।

ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृतवत्यस्तत्र देशे भाण्ड-
 क्षालनादिनिष्कासपतेन ततो देशाद्गर्मुन्संज्ञकमकृष्टपच्यमरण्यमुद्ररूपं धान्यमुद-
 तिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ । अत्र चकारादना-
 म्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुचीयते । तदा प्रजापतिं प्रति बृहस्पतिरेवमब्र-
 वीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रतिष्ठितं
 करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीत्युक्त्वा तं प्रजा-
 पतिं प्रति प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
 स्रपगताः ॥

विधत्ते—

यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं
 गार्मुतं चरं निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधे-
 येनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति, इति॥

अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गार्मुतं चरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च
 आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा
 चान्ववैताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र
 तिष्ठाय त्वा पशव उपावत्स्यन्तीति मां प्र
 तिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वा अकृष्टपच्यमि-
 त्युभौ वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो
 वै प्रजापतिं पशव उपावर्तन्त, इति ।

पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेषगोमयादिपातेन गर्भुत उत्पत्तिः । तथा
गर्भुता प्रजापतिः पूषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनाप्तवान् ॥

अथेष्टिं विधत्ते—

यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमापौष्णं
गार्भुतं चरुं निर्वपेत्सोमापूषणावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र
जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा
पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो
दधाति पूषा पशून्प्र जनयति॥, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

अग्ने गोभिर्न आ गहीन्द्रो पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणव । आ पूषा एत्वा
वसु । धाता दंदातु नो रयिमीशानो जगत्-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनव । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणव । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्वः
श्रवो दिव्यैर्यन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं
गवां कुलिम जीवस आ युवस्व । अग्निर्गृह-

(चित्रायामस्योपहोममन्त्राः)

पतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात्पथो
मा योषं मूर्धा भूयासः स्वाहा (२) ॥

(अमृतमष्टात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

अग्ने । गोभिः । नः । एति । गृहि । इन्द्रो इति ।
पुष्ट्या । जुषस्व । नः । इन्द्रः । धर्ता । गृहेषु । नः ।
सविता । यः । सहस्रियः । सः । नः । गृहेषु । रा-
णव । एति । पूषा । एतु । एति । वसु । धाता ।
ददातु । नः । रयिम् । ईशानः । जगतः । पतिः ।
सः । नः । पूर्णेन । वावणव । त्वष्टा । यः । वृषभः ।
वृषा । सः । नः । गृहेषु । राणव । सहस्रेण । अयु-
तेन । च । येन । देवाः । अमृतम् (१) । दीर्घम् ।
श्रवः । दिवि । ऐर्यन्त । रायः । पोष । त्वम् ।
अस्मभ्यमित्यस्म—भ्यम् । गवाम् । कुलिमम् ।
जीवसे । एति । युवस्व । अग्निः । गृहपतिरिति
गृह—पतिः । सोमः । विश्ववनिरिति विश्व—वनिः ।

सविता । सुमेधा इति सु—मेधाः । स्वाहा । अग्ने ।
गृहपत इति गृह—पते । यः । ते । वृत्यः । भागः ।
तेन । सहः । ओजः । आक्रममाणायैत्या—क्रममा-
णाय । धेहि । श्रेष्ठयाव । पथः । मा । योषम् ।
सूर्या । भूयासम् । स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापश्वर्धिनोरुक्तश्चतुर्थे गार्गुतश्चरुः ॥

अथ व्यवहितेन पष्ठेन चित्रायागं विधित्सुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोमम-
न्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ चित्रापौर्णमासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्ताग्ने गोभिर्न
आ गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिर्न आ गहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ।, इति ।

हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागह्यागच्छ । हे इन्द्रो पशुपुष्ट्या नोऽस्माञ्जु-
पस्व प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्ता पशूनां धारयिता भवतु ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु
रारणव । आ पूषा एत्वा वसु ।, इति ।

पशूनां सदसं यस्यास्त्यसौ सहस्रियः । तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु
रारणञ्च रमताम् । पशुषोपकथ देव आगच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु ॥
तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(विद्यायागस्योपहोममन्त्राः)

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनव् ।, इति ।

सर्वस्य विधाता जगतः पालक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स
ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनद्भृशं भजतु रक्षतु ॥

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु
रारणव् । सहस्रेणायुतेन च ।, इति ।

यस्त्वष्टा वृषभः श्रेष्ठो वृषा कामानां वार्षिता सोऽस्माकं गृहेषु पशूनां सह-
स्रेणायुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् ॥

पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा अमृतं दीर्वः श्रवो दिव्यै-
रयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां
कुलिम जीवस आ युवस्व ।, इति ।

हे रायस्पोष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं दीर्वं सुपूर्णं श्रवः
कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः । तादृशस्त्वमस्मदर्थं गवां कुलिम
संधं जीवसे जीवनार्थमायुवस्वाऽऽनीय मिश्रय ॥

षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववनिः
सविता सुमेधाः स्वाहा ।, इति ।

अग्निरस्मद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत इति विश्ववनिः ।
सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । एतेभ्य इदं स्वाहुतमस्तु ॥

सप्तममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन सह
ओज आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात्पथो मा
योषं मूर्धा भूयासः स्वाहा ॥, इति ॥

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं
शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं
श्रैष्ठ्यात्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संबन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं

वियुक्तो मा भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं
स्वाहुतमस्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अग्रे गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायामे हि सप्त ते ॥ १ ॥”

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
जस्यां विश्वे भूतमधि प्रजायन्ते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजते प्र
प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टां
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्टैर् प्रजननाय सिनीवालयै
चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपेत्यैन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवीःपि भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाश्-
स्युभयस्यावर्द्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै
देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति

(चित्रायागविधिः)

पु॒ष्यंति प्र॒जयां प॒शुभि॒रथो यदे॒ता आहुं॑तीर्जु-
होति॒ प्रति॑ष्ठित्यै (२) ॥

(अ॒स्मै त ए॒व द्वा॒दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चि॒त्रयां । य॒जेत॒ । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु—का॒मः ।
इ॒यम् । वै । चि॒त्रा । यत् । वै । अ॒स्याम् । वि॒श्वम् ।
भू॒तम् । अधी॑ति । प्र॒जाय॑त॒ इति॑ प्र—जाय॑ते । तेन॑ ।
इ॒यम् । चि॒त्रा । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । चि॒त्रयां ।
प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु—का॒मः । यज॑ते । प्रेति॑ । प्र॒ज-
येति॑ प्र—जयां । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु—भिः । मि॒थुनैः ।
जा॒यते॒ । प्रेति॑ । ए॒व । आ॒ग्नेये॑न॒ । वा॒पय॑ति । रे॒तः ।
सौ॒म्येन॑ । द॒धाति॒ । रे॒तः । ए॒व । हि॒तम् । त्वष्टा॑ ।
रू॒पाणि॑ । वी॒ति । क॒रोति॒ । सा॒रस्व॑तौ । भ॒वतः॒ ।
ए॒तत् । वै । दै॒व्यम् । मि॒थुन॑म् । दै॒व्यम् । ए॒व ।
अ॒स्मै (१) । मि॒थुन॑म् । म॒ध्यतः॒ । द॒धाति॒ ।
पुष्ट्यै॑ । प्र॒जन॑नायेति॑ प्र—जन॑नाय । सि॒नीवा॒ल्यै ।
च॒रुः । भ॒वति॒ । वाक् । वै । सि॒नीवा॒ली । पुष्टिः॑ ।

खलु । वै । वाक् । पुष्टिम् । एव । वाचम् । उपेति ।
 एति । ऐन्द्रः । उत्तम् इत्युव—तमः । भवति । तेन ।
 एव । तत् । मिथुनम् । सप्त । एतानि । हवींषि ।
 भवन्ति । सप्त । ग्राम्याः । पशवः । सप्त । आरण्याः ।
 सप्त । छन्दांसि । उभयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—
 रुद्ध्यै । अथ । एताः । आहुतीरित्या—हुतीः ।
 जुहोति । एते । वै । देवाः । पुष्टिपतय इति पुष्टि—
 पतयः । ते । एव । अस्मिन् । पुष्टिम् । दधति ।
 पुष्यति । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—
 भिः । अथो इति । यत् । एताः । आहुतीरि-
 त्या—हुतीः । जुहोति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—
 स्थित्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चित्रायागस्योपदोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ॥

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
 जस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं
 चित्रा य एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो
 यजते प्र प्रजया पशुमिमिथुनेर्जायते, इति ।

(चित्रायागविधिः)

चित्रेति यागस्य नामधेयम् । सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणा-
दस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्येनोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमि-
श्चित्रा । तद्वद्विचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्यागोऽपि चित्रेत्युच्यते ॥

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोन्नयति—

प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति
रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति
सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमे-
वास्मै मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजन-
नाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्वै सिनी-
वाली पुष्टिः खलु वै वाक्पुष्टिमेव वाचमुपै-
त्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनम्, इति ।

अत्राऽऽग्नेयेन हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशूत्पत्तिवीजं प्रक्षिपति । सौम्येन
हविषा व्रीह्यादिवीजेषु गोमयमिव प्रजादिवीजेषु पोषकं रेतो धारयति ।
तृतीयहविर्देवता त्वष्टा च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण विकरोति । अतः
सरस्वतीदेवतोकः सरस्वदेवताकश्चेत्युभौ सारस्वतौ भवतः । एतच्च द्वयं स्त्रीपु-
रुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनं, तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठानेन यजमानार्थं दैव्यं
मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां प्रजानां पशूनां च पुष्ट्यै
संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तत्र सिनीवाल्यै चरुः
कर्तव्यः । सिनीवाल्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टिहेतुत्वं
सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्राप्नोति ।
ऐन्द्रो यागश्चरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवाल्याः स्त्रीत्वेन च
तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शाखान्तरे द्रष्टव्याः ॥

पाटमाप्तां हविःसंरूपां प्रशंसति—

सप्तैतानि हवींषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः

सप्ताऽऽरण्याः सप्त छदाःस्युभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

गौपुरुषाश्चाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विस्वरश्वापदपाक्षिसरीसृपहस्तिमर्कट-

अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादत्वाद्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो वाध्येत । तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा वहिष्पवमानशब्द आज्य-शब्दे पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंस्पष्टत्वादिनो (नाऽ) पते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥ ”

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—“चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ” इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं पश्वादिफलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रादिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैपम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिर्यपश्वा कल्प्यते । चित्रया त्वन्य-देहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति, अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादि-दृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद्वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रति-ग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ” ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमाम्नायेते—“सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम् ” इति । सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य समासे कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्याग-योस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयो-र्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकमाप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-

कस्याभावादिति प्राप्ते द्रुमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये
आम्नाते—“ प्र णो देवी सरस्वती ” “ आ नो दिवः ” इति । पश्चात्पुंदेव-
तायाः “ पीपिवा५स५ सरस्वतः ” “ ये ते सरस्व ऊर्मयः ” इति । अनेन
याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्गागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि
रमयंत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं
सुवृक्तिम् । येन शर्धं उग्रमर्वसृष्टमेति तदंश्विना
परि धत्तं स्वस्ति । पुरोवातो वर्षेऽन्विवावृ-
त्स्वाहा वाताववर्षेऽग्निरावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्षे-
न्भीमरावृत्स्वाहाऽनशून्यवर्षेऽर्जुन्दिद्युद्वर्षेऽप-
रावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षेऽतिरावृत् (१)
स्वाहा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽ-
तपति वर्षेऽन्विवावावृत्स्वाहाऽवस्पर्जुन्दिद्युद्वर्षे-
न्भूतरावृत्स्वाहा गन्धा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः ।
ज्योतिष्मतीरुतमस्वरीरुदंतीः सुफेनाः ।
मित्रमृतः शत्रुमृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टीकीधः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नद्या-
मि (२) ॥

(पूर्तिरावृद्धिर्चत्वारिंशच्च ।)

. इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

मा॒रु॒तम् । अ॒सि । म॒रु॒ताम् । ओजः । अ॒पाम् ।
धा॒रा॒म् । भि॒न्धि । र॒मय॑त । म॒रु॒तः । श्ये॒नम् ।
आ॒यि॒नम् । म॒नो॒ज॒व॒स॒मि॒ति॒ म॒नः—ज॒व॒स॒म् । वृषं॑-
णम् । सु॒वृ॒क्ति॒मि॒ति॒ सु—वृ॒क्ति॒म् । येन॑ । शर्धः ।
उ॒ग्रम् । अ॒व॒सृ॒ष्ट॒मि॒त्य॒व—सृ॒ष्टम् । ए॒ति॒ । त॒व ।
अ॒श्वि॒ना । प॒री॒ति॒ । ध॒त्तम् । स्व॒स्ति । पु॒रो॒वा॒त इति॑
पु॒रः—वा॒तः । वर्ष॑न् । जि॒न्वः । आ॒वृ॒दि॒त्या—वृ॒त् ।
स्वाहा॑ । वा॒ता॒व॒दि॒ति॒ वा॒त—वृ॒त् । वर्ष॑न् । उ॒ग्रः ।
आ॒वृ॒दि॒त्या—वृ॒त् । स्वाहा॑ । स्त॒न॒य॑न् । वर्ष॑न् ।
भी॒मः । आ॒वृ॒दि॒त्या—वृ॒त् । स्वाहा॑ । अ॒न॒श॒नि ।
अ॒व॒स्फूर्ज॑न्नित्य॒व—स्फूर्ज॑न् । दि॒द्यु॒व । वर्ष॑न् । त्वे॒षः ।
आ॒वृ॒दि॒त्या—वृ॒त् । स्वाहा॑ । अ॒ति॒रा॒त्र॒मि॒त्य॒ति—
रा॒त्रम् । वर्ष॑न् । पूर्तिः । आ॒वृ॒दि॒त्या—वृ॒त् (१) ।
स्वाहा॑ । व॒हु । ह॒ । अ॒यम् । अ॒वृ॒पा॒व॒ । इति॑ ।

श्रुतः । आ॒वृ॒दि॒त्यां—वृ॒त् । स्वाहा । आ॒त॒प॒ती॒त्यां—
त॒प॒ति । वर्षे॑न् । वि॒रा॒डिति॑ वि—रा॒ट् । आ॒वृ॒दि॒-
त्यां— वृ॒त् । स्वाहा । अ॒व॒स्फूर्ज॑न्नित्य॒व—स्फूर्ज॑न् ।
दि॒द्यु॒त् । वर्षे॑न् । भू॒तः । आ॒वृ॒दि॒त्यां—वृ॒त् । स्वाहा ।
मा॒न्दाः । वा॒शाः । शु॒न्ध्यूः । अ॒जि॒राः । ज्योति॑-
ष्म॒तीः । तमे॑स्वरीः । उ॒न्द॒तीः । सु॒फे॒ना इति॑ सु—
फे॒नाः । मि॒त्रं भू॒त इति॑ मि॒त्रं—भू॒तः । क्ष॒त्रं भू॒त इति॑ क्ष॒त्रं—
भू॒तः । सु॒रा॒ष्ट्रा इति॑ सु—रा॒ष्ट्राः । इ॒ह । मा । अ॒व॒त ।
वृ॒ष्णः । अ॒श्व॒स्य । स॒न्दा॒नमि॑ति॒ सं—दा॒नम् । अ॒सि ।
वृ॒ष्ट्यै । त्वा । उ॒पे॒ति । न॒ह्यामि॑ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पशुकामस्य चित्रारूयो यागः पष्ठे निरूपितः ॥

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिर्नुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—“ कारीर्या वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायापरेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूपं परि-
धत्ते ” इति ।

पाठस्तु—

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्यि, इति ।

हे कृष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्धमि, वस्त्रे भक्षितस्य कृष्णद्रव्यमिश्रस्य जलस्य

(कारीरीष्टिविधिः)

मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोजो बलमसि, मेघेषु प्रतिवद्धाना-
मपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ॥

कल्पः—“ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिपीवति पुरोवा-
त्तमेव जनयति ” इति ।

प्रतिपीवति प्रतिवध्नाति ।

पाठस्तु—

रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं
वृषणः सुवृक्तिम् । येन शर्ध उग्रमवसृष्ट-
मेति तदश्विना परि धत्तः स्वस्ति, इति ।

हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत क्रीडयत । कीदृशम् ।
आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं, वृषण-
मुदकस्य वर्षयितारं, सुवृक्तिं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वत्रान्वयः ।
हेऽश्विनौ देवभिपजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ॥

कल्पः—“ पुरोवातो वर्षञ्जित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ” इति ।

पाठस्तु—

पुरोवातो वर्षञ्जिन्वरावृत्स्वाहा वाताव-
द्वर्षन्नुग्ररावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्षन्भीमरावृत्स्वा-
हाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेपरावृत्स्वाहाऽ-
तिरात्रं वर्षन्प्रातिरावृत्स्वाहा बहु हायमवृषा-
दिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽतपति वर्षन्विराडावृ-
त्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्भूतरावृत्स्वाहा, इति ।

यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयञ्जिन्वः प्रजाः प्रीणयन्नावृदावर्ततां, तस्मै
स्वोद्भूतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारायुक्तः स्तनयन्गर्जन्भीमो
गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशनि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न पतति तथाऽ-

वस्फूर्जन्नवसेचनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, त्वेपो वर्ष-
धारया सस्यक्षेत्रादेर्दीपकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः । पूर्ति-
र्महीतलं पूरयिता । अयं चातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धावर्षयत्किलेति
श्रुतो जनेषु ख्यातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः ।
अवस्फूर्जन्दिद्युदिति शब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थं भूतो
यथोक्तगुणैर्युक्तः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ॥

कल्पः—“ अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मि-
न्वर्जूरसकून्करीरसकून्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः
पिण्डीः कृत्वा पुष्करपलाशैः संवेष्ट्य ” इति ।

पाठस्तु—

मान्दा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः । ज्योतिष्मती-
स्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रभृतः क्षत्र-
भृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत । , इति ।

मान्दादीन्येकादशापां नामानि संबुद्ध्यन्तानि । तादृश्यो हे आपो यूयमि-
हास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्षहेतवः । वाशाः शब्देन
वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्यूः शुद्धिहेतवः । अजिराः प्रवाहरूपेण गमनशीलाः ।
ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रकाशाच्छादनेन तमो यथा
भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । रुन्दतीर्भूमिं ह्रदयन्त्यः । सुफेना जलप्र-
वाहवाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधीर्भिन्नति पोषयन्तीति
मित्रभृतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण विभ्रति पोषयन्तीति
क्षत्रभृतः । सुष्टु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यासां ताः सुराष्ट्राः ॥

कल्पः—“ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति
कृष्णेन दान्तोपनहति ” इति ।

पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि
वृष्टये त्वोप नह्यामि ॥, इति ॥

हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुख्यस्यैवास्य कृष्णाजिनस्य
संदानं दद्वयन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमनेन संदानेन हे कृष्णाजिन
त्वामुपनह्यामि यन्नामि ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥ १ ॥

पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनद्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामार्ग्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवां वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
 ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां
 नपादाशुहेमन् । उद्भो दंतोदधिं भिन्त दिवः
 पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽ-
 वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
 वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
 सुदानवो ददाशुपे दिवः कोशमक्षुच्चक्षुः । वि
 पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वंना यन्ति
 (१) वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो
 यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्त्रा
 उप दस्यन्ति घेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
 त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
 अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।

उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्गो
 दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् । ये
 देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
 भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
 विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विशन्तिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वसव्याः । अग्ने । सोम । सूर्य । देवाः ।
 शर्मण्याः । मित्रावरुणेति मित्रा—वरुणा । अर्यमन् ।
 देवाः । सपीतय इति स—पीतयः । अपाम् ।
 नपाव । आशुहेमन्नित्याशु—हेमन् । उद्गः । दत्त ।
 उदधिमित्युद—धिम् । भिन्त । दिवः । पर्जन्याव ।
 अन्तरिक्षाव । पृथिव्याः । ततः । नः । वृष्ट्या ।
 अवत । दिवा । चित्र । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन ।
 उदवाहेनेत्युद—वाहेन । पृथिवीम् । यव । व्युन्द-
 न्तीति वि—उन्दति । एति । यम् । नरः । सुदानव
 इति सु—दानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अर्चु-

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

च्यवुः । वीतिं । पर्जन्याः । सृजन्ति । रोदसी इति ।
 अन्वितिं । धन्वंना । यन्ति (१) । वृष्टयः ।
 उदितिं । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् ।
 वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः । न । वः । दस्ताः ।
 उपेतिं । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् ।
 अन्वितिं । रथाः । अवृत्सत । सृज । वृष्टिम् । दिवः ।
 एतिं । अद्भिरित्यव—भिः । समुद्रम् । पृण । अब्जा
 इत्यप्—जाः । असि । प्रथमजा इति प्रथम—जाः ।
 वलम् । असि । समुद्रियम् । उदितिं । नम्भय ।
 पृथिवीम् । भिन्धि । इदम् । दिव्यम् । नभः ।
 उद्गः । दिव्यस्य । नः । देहि । ईशानः । वीतिं । सृज ।
 दृतिम् । ये । देवाः । दिविभागा इति दिवि—भागाः ।
 ये । अन्तरिक्षभागा इत्यन्तरिक्ष—भागाः । ये ।
 पृथिविभागा इति पृथिवि—भागाः । ते । इमम् ।
 यज्ञम् । अवन्तु । ते । इदम् । क्षेत्रम् । एतिं ।
 विशन्तु । ते । इदम् । क्षेत्रम् । अन्तु । वीतिं ।
 विशन्तु (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ॥

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्प—“उत्करे प्रागीपं त्रिगधमनोवस्थितं भवति [त्रि]च्छर्दीपीत्यर्थो (दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गद्यायां कृष्णाजिनमावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेदेवाः शर्मण्या इति मध्यमायामावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेदेवाः सपीतय इति जघन्यायामावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति ” इति ।

पाठस्तु—

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्मण्या
मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादा-
शुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्या-
दन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवता, इति ।

अत्रोद्रो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुपज्यते । हे देवा उद्रो दत्तोदकानि मयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासपितारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति पूर्वत्रान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदधिं भिन्त, उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः, लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्यमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहेमञ्शीघ्रगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते तादृशा इति व्याख्येयम् ॥

कल्पः—“ उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृष्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीरावध्नाति जुहोतीत्येके ” इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्गुन्दन्ति ।, इति ।

यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहता पर्जन्येन
दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः
कोशमचुच्यवुः । वि पर्जन्याः सृजन्ति
रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ।, इति ।

नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्ठु हविषो दातारो ददाशुषे हविर्द-
त्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशादाचुच्यवुः
समन्ताङ्ग्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि पर्जन्या बहवो
मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं सृजन्ति । बहुपर्म-
न्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमाबुदकरहितायां
यन्ति प्रवर्तन्ते ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा
पुरीषिणः । न वो दत्ता उप दस्यन्ति
धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ।, इति ।

हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघावृष्टिमुदीरयथोत्पादयत । ततः पुरीषिणः
पांसुयुक्तान्भूप्रदेशान्वर्षयथाऽऽप्तावयथ । हे दत्ता भूमिशोपमुपस्रपयितारो
मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते । किं
कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नुवताम् । किं
च, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान्स्थानानुवर्तन्तां, वृष्टिं दातु-
मस्मदीये कर्मणि स्थानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा
स्थानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ॥

१ रा. च. 'ति । दिवा चिदिनेऽपि तमो दुर्दिनान्धकार कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन मेघे-
नोदकपरिपूर्णं मरुतः पृथिवीं यदा गुन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं दुर्दिनं कुर्वन्तु ।
भूक्लेदनार्थं य' । २ ख. च. द्रविषां । ३ रा. घ. च. 'नार्थ ।

कल्पः—“उत्करे कृष्णामामपकां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा दृष्टिमिति,
यदि भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात् ” इति ।

पाठस्तु—

सृजा दृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।, इति ।

हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्दृष्टिं सृज । अद्भिः समुद्रसदृशं वह्निदाहमन्तरे-
णाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापृण समन्तात्पूरय ॥ .

कल्पः—“ अनउपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा भवत्यब्जा असीति
तां प्रोक्षति ” इति ।

पाठस्तु—

अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।, इति ।

हेऽवेऽब्जा उदकाज्जाताऽसि मातृपित्रुदकाद्रेतोरूपेण परिणतादुत्पन्नाऽ-
सि । किं च, प्रथमजा असि सुवर्भानुमसारितादादित्यावरकतमोभागात्प्रथम-
मपहतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपान्नन्तसा कृष्णाऽविरभवत् ”
इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंघन्धि बलं दृष्टद्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
त्वय्याक्रन्दन्त्यां दृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

कल्पः—“ उत्करे वर्षाहुस्तम्भं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाहां
जुहोति ” इति ।

वर्षाहुः पुनर्नवा ।

पाठस्तु—

उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्भो

दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् ।, इति ।

हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि भवमिदं नभ
आकाशवद्भासं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य दिवि भव-
स्योद्ग उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक हे
देव त्वमीशानः सन्दर्शितं विसृजोदकपूर्णदृतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं
कुरु ॥

कल्पः—“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्सू-
र्ध्वग्रीवं वहिष्ठाद्विशसनम् ” इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

पाठस्तु—

ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथि-
विभागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा-
विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ॥ , इति ॥

लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य सस्यनिष्पादकं क्षेत्रं सामा-
न्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिक्षेत्रमनु च विशेषेण विशन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥ १ ॥

उद्गो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवाग्निभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥ २ ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा ह्यञ्जाः मोक्षत्यर्चि स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाप्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठ-

केऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

मा॒रु॒तम॑सि म॒रु॒तामो॑ज इति कृष्णं वासं
कृष्णतू॒षं परि॑ धत्त ए॒तद्वै दृष्ट्यै॑ रूपं सरूपं
ए॒व भू॒त्वा पर्जन्यं॑ वर्षयति रमय॑त मरुतः
श्ये॒नमा॒यिन॑मिति पश्चाद्वा॒तं प्रति॑ मीवति पुरो-
वा॒तमे॒व ज॑नयति वर्षस्याव॑रुद्ध्यै वा॒तना॒मानि॑

जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्ष-
 यत्यष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चत-
 स्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिः सं प्र-
 च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकर्-
 न्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै यतीनामद्यमानानां
 शीर्षाणि पराऽपतन्ते खर्ज्जरा अभवन्तेषां रसं
 ऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्तसौम्यानि वै
 करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं
 च्यावयति यत्करीराणि भवन्ति (२) सौम्य-
 यैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव रुद्धे मधुपा सं
 यौत्यपां वा एष ओषधीनां रसो यन्मध्वभ्य
 एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अभ्य एवौषधीभ्यो
 वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा इति
 सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा
 ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा (३)
 च्यावयति वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै
 त्वोप नद्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्ज-
 न्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैव-
 नः समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रन्याख्यानम्)

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्नत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

मा॒रु॒तम् । अ॒मि । म॒रु॒ता॒म् । ओजः । इति ।
कृ॒ष्णम् । वा॒सः । कृ॒ष्णतू॒पमि॒ति कृ॒ष्ण—तू॒पम् ।
प॒रीति॑ । ध॒त्ते । ए॒तत् । वै । वृ॒ष्ट्यै॑ । रू॒पम् । स॒रूप॑
इति॒ स—रू॒पः । ए॒व । भू॒त्वा । प॒र्जन्य॑म् । व॒र्षय॑ति ।
र॒मय॑त । म॒रु॒तः । श्ये॒नम् । आ॒यिन॑म् । इति॑ ।
प॒श्चाद्वा॒तमि॒ति प॒श्चात्—वा॒तम् । प्र॒तीति॑ । मी॒वति॑ ।
पु॒रोवा॒तमि॒ति पु॒रः—वा॒तम् । ए॒व । ज॒नय॑ति । व॒र्ष-
स्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑ । इत्य॒व॒—रु॒द्ध्यै॑ । वा॒तना॒मानी॑ति
वा॒त—ना॒मानि॑ । जु॒होति॑ । वा॒युः । वै । वृ॒ष्ट्याः ।
ई॒शे । वा॒युम् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भा॒ग—
धेये॑न । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ । सः । ए॒व । अ॒स्मै । प॒र्ज-
न्य॑म् । व॒र्षय॑ति । अ॒ष्टौ (१) । जु॒होति॑ । च॒त॒स्रः ।
वै । दि॒शः । च॒त॒स्रः । अ॒वा॒न्तर॒दि॒शा इत्य॑वा॒न्तर—
दि॒शाः । दि॒ग्भ्य॑ इति॑ दिक्—भ्यः । ए॒व । वृ॒ष्टिम् ।
सम् । प्रे॒ति । च्या॒वय॑ति । कृ॒ष्णाजि॑न इति॑ कृष्ण—
अ॒जि॒ने । स॒मि॒ति । यौ॒ति । ह॒विः । ए॒व । अ॒कः ।

अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । समितिं । यौति । अवर्-
 द्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । यतीनाम् । अद्यमानानाम् ।
 शीर्षाणि । परेति । अपतन् । ते । खर्जूराः । अभ-
 वन् । तेषाम् । रसः । उर्ध्वः । अपतत् । तानि ।
 करीराणि । अभवन् । सौम्यानि । वै । करीराणि ।
 सौम्या । खलु । वै । आहुतिरित्या—हुतिः । दिवः ।
 वृष्टिम् । च्यावयति । यत् । करीराणि । भवन्ति
 (२) । सौम्यया । एव । आहुत्येत्या—हुत्या ।
 दिवः । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । मधुषा । समितिं ।
 यौति । अपाम् । वै । एषः । ओषधीनाम् । रसः ।
 यत् । मधु । अभ्य इत्यत्—भ्यः । एव । ओषधीभ्य
 इत्योषधि—भ्यः । वर्पति । अथो इति । अभ्य इत्य-
 त्—भ्यः । एव । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः ।
 वृष्टिम् । नीति । नयति । मान्दाः । वा—इति ।
 समितिं । यौति । नामधेयैरिति नाम—एव ।
 एनाः । अच्छ । एति । अथो इति । यथा । ब्रूयात् ।
 असौ । एति । इहि । इति । एवम् । एव । एनाः ।
 नामधेयैरिति नाम—धेयैः । एति (३) । च्याव-
 यति । वृष्णः । अश्वस्य । सदानमिति सं—दानम् ।
 असि । वृष्ट्यै । त्वा । उपेति । नह्यामि । इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

आह । वृषां । वै । अश्वः । वृषां । पर्जन्यः । कृष्णः ।
इव । खलु । वै । भूत्वा । वर्षति । रूपेण । एव ।
एनम् । समितिं । अर्धयति । वर्षस्य । अवरुद्ध्या
इत्यव—रुद्ध्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ॥

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते—

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः
कृष्णतूपं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपं
सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति, इति ।

तूपा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूपम् । जलपूरितैर्मघैरादित्य-
प्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमानोऽपि कृष्णवस्त्र-
भावरेणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते—

रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति
पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवात-
मेव जनयति वर्षस्यावरुद्ध्यै, इति ।

प्रतिमीवति प्रतिवध्नाति ॥

पुरोवातो वर्षन्नित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या

ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति, इति ।

जिन्वरुग्रित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः
स तुष्टः सन्वर्षयति ॥

पाठप्राप्तां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति—

अष्टौ जुहोति चतस्रो वै दिशश्च-
तस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव
वृष्टिः सं प्र च्यावयति, इति ॥

मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सक्तूनां संयवनं यद्विधास्यते तस्याऽऽधारं
विधत्ते—

कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकः, इति ।

प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्त्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्पिनष्टि च । अतोऽ-
त्रापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति ॥

देशविशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्धयै, इति ।

वेदेर्वहिः संयवने यज्ञभूमिमप्रविश्य हविर्नावरुध्यते ॥

करीराणि विधातुं प्रस्ताति—

यतीनामद्यमानानां शीर्षाणि पराऽपतन्ते
खर्जूरा अभवन्तेपां रस उर्ध्वोऽपतत्तानि करी-
राण्यभवन्तसौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु
वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति, इति ।

पारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मात्मप्रतिपादको
वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्वभ्यः प्रायच्छत् । तथा
कौपीतकिम्राह्मणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—“ अरुन्मुत्तान्यती-
न्तसालावृकेभ्यः प्रायच्छैम् ” इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा-
च स्मर्यते—

“ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ॥ ” इति ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं पृष्ठाण्डे समाम्नायते—“ इन्द्रो यतीन्तसाला-
वृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दीक्षितत उत्तरवेद्या आदन् ” इति । वेदान्तश्रवण-
वाञ्छां विना नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदि-
समीपे भक्षणम् । सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालास्थीनि
भूमावपतन् , तानि खर्जूरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महाखर्जूरास्तेषां
फलानि शिरःकपालसदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य
भूमावपतत् । पतित्वा च सोमलतासदृशीनां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्गु-
ररूपाणि करीरशब्दवाच्यान्यभवन् । अत एव सोमाङ्गुरसदृशत्वात्सौम्यानि
करीराणि, तदाहुतिश्च सौम्या सती दिवः सकाशाद्वृष्टिं प्रच्यावयति ।

“ अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति स्मृतेः ॥

सक्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—

यत्करीराणि भवन्ति सौम्यैवाऽऽ-

हुत्या दिवो वृष्टिमव रुन्धे , इति ॥

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनां रसो

यन्मध्वभ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अभ्य

एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति , इति ।

माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु कुर्वन्ति । तेषा च
रसानामोषधिजन्यत्वाद्भवत्वाच्चोभयसारत्वम् ॥

मन्त्रेण संयवनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति सं यौति नामधेयै-

रेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेही-

त्येवमेवैना नामधेयैरा च्यावयति, इति ।

मान्दादीन्यपां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति । किंच, हे देवदत्त
समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैना अपः स्वनामभिराच्यावयति ॥

कृष्णाजिनवन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नद्या-

ति । वपेत् । अहोरात्रे इत्यहः—रात्रे । वै । मित्राव-
रुणाविति मित्रा—वरुणौ । अहोरात्राभ्यामित्यहः—
रात्राभ्याम् । खलु । वै । पर्जन्यः । वर्षति । नक्त-
म् । वा । हि । दिवा । वा । वर्षति । मित्रावरुणा-
विति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव ।
अस्मै (१) । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् ।
पर्जन्यम् । वर्षयतः । अग्नये । धामच्छद् इति
धाम—छदे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—क-
पालम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपाल-
मिति सप्त—कपालम् । सौर्यम् । एकैकपालमित्ये-
क—कपालम् । अग्निः । वै । इतः । वृष्टिम् । उदि-
ति । ईरयति । मरुतः । सृष्टाम् । नयन्ति । यदा ।
खलु । वै । असौ । आदित्यः । न्यङ् । रश्मिभि-
रिति रश्मि—भिः । पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते ।
अथ । वर्षति । धामच्छदिति धाम—छद् । इव ।
खलु । वै । भृत्वा । वर्षति । एताः । वे । देवताः ।
वृष्ट्याः । ईशते । ताः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताः (२) । एव ।
अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयन्ति । उत । अवर्षिष्यन् ।

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

वर्षति । ए॒व । सृ॒ज । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । ए॒ति । अ॒द्भि-
रि॒त्यं॒त्र—भिः । स॒मु॒द्रम् । पृ॒ण । इति । आ॒ह ।
इ॒माः । च । ए॒व । अ॒मूः । च । अ॒पः । स॒मि॒ति ।
अ॒र्ध॒य॒ति । अथो॒ इति । आ॒भिः । ए॒व । अ॒मूः ।
अ॒च्छ । ए॒ति । अ॒ब्जा इत्यं॒प्—जाः । अ॒सि । प्रथ-
म॒ञ्च । प्रथम—जाः । ब॒लम् । अ॒सि । स॒मु॒द्रि-
य॒म् । आ॒ह । यथा॒य॒जुरिति॑ यथा—य॒जुः ।
ए॒व । ए॒तत् । उ॒दि॒ति । न॒म्भ॒य । पृ॒थि॒वीम् । इति ।
व॒र्षा॒ह्वामि॒ति वर्ष—ह्वाम् । जु॒होति॑ । ए॒षा । वै ।
ओ॒ष॒धीनाम् । वृ॒ष्टि॒व॒नि॒रिति॑ वृ॒ष्टि—व॒निः । तया॑ ।
ए॒व । वृ॒ष्टिम् । ए॒ति । च्या॒व॒य॒ति । ये । दे॒वाः ।
दि॒वि॒भा॒गा इति॑ दि॒वि—भा॒गाः । इति । कृ॒ष्णा॒जि-
न॒मिति॑ कृष्ण—अ॒जिन॒म् । अवे॒ति । धू॒नोति॑ । इ॒मे ।
ए॒व । अ॒स्मै । लो॒काः । प्री॒ताः । अ॒भीष्टा—इत्य-
भि—इ॒ष्टाः । भ॒व॒न्ति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ॥
अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छदिस्त्रये संकुबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या

वध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति, इति ।

तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति ॥

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया संकुहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते—

यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि

न वर्षेच्छो भूते हविर्निर्वपेत्, इति ।

तावत्येव संकुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्तरेण पिण्डीर्जु-
ह्यात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीय-
तृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं
कुर्यात् ॥

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां
प्रयुञ्जानेनाहोरात्रयोनिरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोच्यति—

अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै

पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति

मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति

तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतः, इति ।

अहः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मिश्रत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीने (णाऽऽवरक)त्वाद्वरु-
णत्वम् । पर्जन्यश्चाहोरात्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः । कालान्तरस्या-
भावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्यत्वाच्चिर-
न्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ॥

हविर्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति—

अग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-

न्मारुतः सप्तकपालः सौर्यमेककपालमग्निर्वा

इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति

यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्गरश्मिभिः

(वारीयुत्तरभागस्यमन्त्रव्याख्यानम्)

पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै
भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते
ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता ए-
वास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन्वर्षत्येव, इति ।

धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्धामच्छदग्निः ।
तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छ-
त्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्माल्लोकादाहुत्या-
दित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र तत्र नयन्ति ।
यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रश्मिभिः परित आवर्ततेऽतिशयेन
संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्त धामानि गृहादीन्याच्छाद-
यन्निव बहुलमेघयुक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता
एव देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः मेरितः
क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्र्यो संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ॥

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे—

सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहेमाश्चैवा-
मूश्वापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैति, इति ।

अद्भिः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति । सृजा वृष्टिमित्यनेनामूः
स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किं चाऽऽभिरेव भूलोकस्थाभिरद्भिरमूरच्छैति
स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति ॥

कृष्णाविप्रोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समु-
द्रियमित्याह यथायजुरेवैतत् , इति ॥

पुनर्नवायां होमं विधत्ते—

उन्नम्य पृथिवीमिति वर्षाह्नां जुहोत्येपा वा ओष-
धीनां वृष्टिवनिस्तथैव वृष्टिमा च्यावयति, इति ।

एपा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्दृष्टिभाक्, वर्षतो बहुलतर-
समुन्नवात् ॥

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते—

ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति॥, इति ॥

दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वाल्लोकाः प्रीताः
सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदुष्णिहा
जगत्स्यै यदुष्णिहककुर्भावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्यव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने त्री ते वाजिना
त्री पधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः

प्रयुज्यते त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो वै
 (२) एष यज्ञो यत्रैधातवीयः सर्वेणैवेन
 यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवेनमेतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयः
 सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्त्स्तृणुत
 एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
 मेवैनददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
 वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
 यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनंसृजत ता-
 स्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवी-
 येन पशुकांमो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
 पतिः पशूनंसृजत तस्मादेवेनान्त्सृजत उपैन-
 मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
 वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
 धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
 आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
 ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिष्वमृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
 डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
 नामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव

हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
क्षस्य रूपः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयन्नवं
द्यत्यच्छम्बट्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
(५) अव रुन्धे तार्प्यं ददाति पशूनेवावं
रुन्धे धेनुं ददात्याशिषं एवावं रुन्धे साम्नो वा
एष वर्णो यद्विरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थाम-
दानां धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानिव रुन्धे (६) ॥

(जगत्याऽभिचरन्तसर्वो वै गच्छति यज्ञस्तेज एव त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

सर्वाणि । छन्दांसि । एतस्याम् । इष्ट्याम् ।
अनूच्यानीत्यनु—उच्यानि । इति । आहुः । त्रिष्टुभः ।
वै । एतत् । वीर्यम् । यत् । ककुत् । उष्णिहा ।
जगत्यै । यत् । उष्णिहककुभावित्युष्णिह—ककुभो ।
अन्वाहेत्यनु—आह । तेन । एव । सर्वाणि । छन्दा-
ंसि । अवेति । रुन्धे । गायत्री । वै । एषा । यत् ।
उष्णिहा । यानि । चत्वारि । अधीति । अक्षराणि ।
चतुष्पाद् इति चतुः—पादः । एव । ते । पशवः ।
यथा । पुरोडाशे । पुरोडाशः । अधीति । एवम् ।

(त्रैधातवीयेऽविधिः)

एव । तत् । यत् । ऋचि । अधीति । अक्षराणि ।
यत् । जगत्या (१) । परिदध्यादिति परि—दु-
ध्यात् । अन्तम् । यज्ञम् । गमयेत् । त्रिष्टुभा । प-
रीति । दधाति । इन्द्रियम् । वै । वीर्यम् । त्रिष्टुक् ।
इन्द्रिये । एव । वीर्ये । यज्ञम् । प्रतीति । स्थाप-
यति । न । अन्तम् । गमयति । अग्ने । त्री । ते ।
वाजिना । त्री । सधस्थेति सध—स्था । इति । त्रिव-
त्येति त्रि—वत्या । परीति । दधाति । सरूपत्वायेति
सरूप—त्वार्य । सर्वः । वै । एषः । यज्ञः । यत् ।
त्रैधातवीयम् । कामायकामायेति कामाय—कामाय ।
प्रेति । युज्यते । सर्वेभ्यः । हि । कामेभ्यः । यज्ञः ।
प्रयुज्यत इति प्र—युज्यते । त्रैधातवीयेन । यजेत ।
अभिचरन्नित्यभि—चरन् । सर्वः । वै (२) । एषः ।
यज्ञः । यत् । त्रैधातवीयम् । सर्वेण । एव । एनम् ।
यज्ञेन । अभीति । चरति । स्तृणुते । एव । एनम् ।
एतया । एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्यभि—चर्य-
माणः । सर्वः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । त्रैधातवी-
यम् । सर्वेण । एव । यज्ञेन । यजते । न । एनम् ।
अभिचरन्नित्यभि—चरन् । स्तृणुते । एतया । एव ।
यजेत । सहस्रेण । यक्ष्यमाणः । प्रजातमिति प्र—

जा॒तम् । ए॒व । ए॒नत् । द॒दा॒ति । ए॒तया॑ । ए॒व ।
य॒जे॒त । स॒हस्रे॑ण । ई॒जानः॑ । अ॒न्तम् । वै । ए॒पः ।
प॒शूनाम् । ग॒च्छ॒ति (३) । यः । स॒हस्रे॑ण । य॒ज॒ते ।
प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा—प॒तिः । ख॒लु । वै । प॒शून् ।
अ॒सृ॒ज॒त । तान् । त्रै॒धा॒त॒वी॒ये॒न । ए॒व । अ॒सृ॒ज॒त ।
यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । त्रै॒धा॒त॒वी॒ये॒न । प॒शु॒काम॑
इति॑ प॒शु—का॒मः । य॒ज॒ते । यस्मा॑त् । ए॒व ।
यो॒नेः । प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा—प॒तिः । प॒शून् । अ॒सृ॒-
ज॒त । तस्मा॑त् । ए॒व । ए॒नान् । सृ॒ज॒ते । उ॒पेति॑ ।
ए॒नम् । उ॒त्तर॑मित्युत्—त॒रम् । स॒हस्र॑म् । न॒म॒ति ।
दे॒वता॑भ्यः । वै । ए॒पः । ए॒ति । वृ॒श्च॒य॒ते । यः । य॒क्ष्ये ।
इति॑ । उ॒क्त्वा । न । य॒ज॒ते । त्रै॒धा॒त॒वी॒ये॒न । य॒जे॒त ।
सर्वैः॑ । वै । ए॒पः । य॒ज्ञः (४) । यत् । त्रै॒धा॒त॒वी॒-
य॑म् । से॒र्वेण॑ । ए॒व । य॒ज्ञेन॑ । य॒ज॒ते । न । दे॒वता॑-
भ्यः । ए॒ति । वृ॒श्च॒य॒ते । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल इति॑ द्वा॒द॒श—
क॒पा॒लः । पु॒रो॒डा॒शाः । भ॒व॒ति । ते । त्रयः॑ । च॒तु॑ष्क-
पा॒ला इति॑ च॒तुः—क॒पा॒लाः । त्रि॒प्प॒मृ॒द्व॒त्वा॒येति॑ त्रि॒-
प्प॒मृ॒द्व—त्वा॒य । त्रयः॑ । पु॒रो॒डा॒शाः । भ॒व॒न्ति ।
त्रयः॑ । इ॒मे । लो॒काः । ए॒पाम् । लो॒काना॑म् ।
आप्त्यै॑ । उ॒त्तर॑उ॒त्तर॑ इत्यु॒त्तरः—उ॒त्तरः॑ । व्या॒यान् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

भवति । एवम् । इव । हि । इमे । लोकाः । यव-
मय इति यव—मयः । मध्ये । एतत् । वै । अन्त-
रिक्षस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै ।
सर्वेषाम् । अभिगमयन्नित्यंभि—गमयन् । अवेति ।
द्यति । अलम्बवट्कारमित्यलम्बवट्—कारम् ।
हिरण्यम् । ददाति । तेजः । एव (५) । अवेति ।
रुन्धे । तार्प्यम् । ददाति । पशून् । एव । अवेति ।
रुन्धे । धेनुम् । ददाति । आशिष इत्यां—शिषः ।
एव । अवेति । रुन्धे । साम्नः । वै । । एषः । वर्णः ।
यत् । हिरण्यम् । यजुषाम् । तार्प्यम् । उक्थामदा-
नामित्युक्थ—मदानाम् । धेनुः । एतान् । एव ।
सर्वान् । वर्णान् । अवेति । रुन्धे (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समापिता ॥

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिविधीयते ।

सत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धार्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाःस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानी-
त्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदु-

ष्णिहा जगत्स्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह
तेनैव सर्वाणि छन्दांस्येव रुन्धे, इति ।

एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि छन्दांस्यनुवक्तव्यानी-
त्यभिज्ञा आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं घटत इति तदुच्यते—ककुच्छ-
न्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् । अतस्तदुभयानुवचनेन
सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्रे तवोतिभिरित्येषा ककुच्छदीयेषु त्रिषु
पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होत्रे पूर्व्यं वच इत्येषोष्णिक्तदीयेषु
त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ॥

एतदुभयवचनेन त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कां वारयितु-
मन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्यक्ष-
राणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे
पुरोडाशोऽध्येवमेव तद्यद्वच्यध्यक्षराणि, इति ।

उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता ।
यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पात्पशुस्वरूपा एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके
त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्थापनं विहितम् । एवमत्रापि
विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशेऽध्युपर्यन्यः पुरोडाशः स्थाप्यते, एव-
मेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधिकाक्षराणि चत्वा-
रीति यत्तदवगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं युक्तमित्य-
भिप्रायः ॥

+ प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण
इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते—

यज्जगत्या परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा
परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं
यज्ञं प्रति ष्ठापयति नान्तं गमयति, इति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानाया भवति, तामपवदितुमिति
ते० । इति ख. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

उष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वाद्धक्षितलक्षणया जगतीशब्दो गायत्रीं ब्रूते । तथा सति प्रकृतिबद्धायाऽप्यपरिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते । अथवा शास्त्रान्तरानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति ॥

तां त्रिष्टुभं दर्शयति—

अग्ने त्री ते वाजिना त्री पधस्येति

त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय, इति ।

त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । सेयं तृतीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके समान्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्यामृचि त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सारूप्यम् ॥

सर्वकामसाधनत्वेन यागं विधत्ते—

सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयं

कामायकामाय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि

कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते, इति ।

सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वाण्यत्रोष्णिक्कुड्यामेवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वकामार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ॥

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते—

त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्तसर्वो वा

एष यज्ञो यत्रैधातवीयः सर्वेणैवेन

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनम्, इति ॥

अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा

हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य घृताक्तवस्त्रत्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः । सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वदित्याम्नानाद्धिरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादीदृशं संवन्धमभिप्रेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उक्थैः शस्त्रैर्देवतानां जायमाना मदा यास्वृक्षु ता ऋच उक्थामदास्तासां नवप्रसूतधेनुवर्द्धपणहेतुत्वाद्देन्वा ऋगवर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णान्प्राप्नोति ॥

अत्र मीमांसा ।

पष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावात्तत्समापनीयमिति चेन्मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रापश्चित्तयोः श्रवणात् । “ देवताभ्यो वा एष आवृक्ष्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत ” इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

त्वष्टां ह॒तपुं॒त्रो॒ वी॒न्द्रं॒ सोम॒माऽह॑र॒त्तस्मि॒न्-
त्रि॒न्द्रं॒ उप॒हव॑मैच्छ॒त तं॒ नोपा॑ह्वय॒त पु॒त्रं मे॑ऽव-
धी॒रिति॒ स य॑ज्ञ॒वेश॑सं कृ॒त्वा प्रा॒सहा॒ सोम॑म-
पि॒वत्त॑स्य॒ यद॑त्य॒शिष्य॑त॒ तत्त्वष्टां॑ऽऽह॒वनी॑यमु॒प-
प्रा॒वर्त॑य॒त्स्वाहे॑न्द्रं॒ शत्रु॑र्व॒धस्वेति॒ स याव॑द्वृ॒ध्वः

(त्रिधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसदृशदक्षिणयोर्विधः)

पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोका-
नवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
सिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्तमुद्यन्तुं नाशंक्रो-
दथ वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुंस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्ययत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्तद्विचविभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यंगृह्णादथा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यंगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र

दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यंगृह्लाद्वि-
 र्भाऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यंगृह्लादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
 तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
 सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
 स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्संधां
 तु सं दधावहे त्वामिव प्र विशानीति यन्मां
 प्रविशेः किं मां भुञ्ज्या इत्यब्रवीत्त्वामिवेन्धीय
 तव भोगाय त्वां प्र विशेषयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
 प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य
 भ्रातृव्यो यः (६) एवं वेदु हन्ति क्षुत्रं
 भ्रातृव्यं तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यंगृह्लात्त्रिर्भाऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यंगृह्लादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यत्रिः
 प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यंगृह्लात्तत्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यद्वि-
 ष्णुर्गन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादिन्द्रा-
 वेष्णवश् हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यज्ञस्य महस्रं वा
 वंस्मे तत्प्रायच्छत्तस्मात्सद्वचंदक्षिणम् (७) ॥

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

(प्रवणं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा । ह॒तपु॒त्र इति॑ ह॒त—पु॒त्रः । वी॒न्द्रमि॒ति
वि—इ॒न्द्रम् । सोम॑म् । एति॑ । अ॒हर॒व । तस्मि॑न् ।
इ॒न्द्रः । उ॒पह॒वमि॒त्यु॒प—ह॒वम् । ऐ॒च्छ॒त । तम् ।
न । उ॒पेति॑ । अ॒ह्वय॑त । पु॒त्रम् । मे । अ॒व॒धीः । इति॑ ।
सः । य॒ज्ञवे॒शस॑मिति॑ य॒ज्ञ—वे॒शस॑म् । कृ॒त्वा ।
प्रा॒सहेति॑ प्र—स॒हा । सोम॑म् । अ॒पि॒व॒व । तस्य॑ ।
य॒व । अ॒त्यशि॑ष्यतेत्य॑ति—अ॒शि॑ष्यत । तत् । त्वष्टा॑ ।
आ॒ह॒वनी॑यमित्या॑—ह॒वनी॑यम् । उ॒प । प्रेति॑ । अ॒व॒र्त॒-
य॒व । स्वा॒हा । इ॒न्द्रंश॒त्रुरि॒तीन्द्रं—श॒त्रुः । व॒र्ध॒स्व ।
इति॑ । सः । या॒व॒व । उ॒र्ध्वः । प॒रावि॒ध्य॒तीति॑ प॒रा—
वि॒ध्य॑ति । ता॒व॑ति । स्व॒यम् । ए॒व । वी॒ति । अ॒र॒-
म॒त । य॒दि । वा । ता॒व॒व । प्र॒व॒णमि॒ति प्र—व॒णम्
(१) । आसी॑व । य॒दि । वा । ता॒व॒व । अ॒धीति॑ ।
अ॒ग्नेः । आसी॑व । सः । सं॒भ॒व॒न्निति॑ सं—भ॒व॒न् ।
अ॒ग्नीषो॑मा॒वित्य॑ग्नी—सोमौ॑ । अ॒ग्नि । स॒मि॒ति । अ॒भ॒-
व॒व । सः । इ॒षुमा॒त्रमि॑षुमा॒त्रमि॒तीषु॑मा॒त्रम्—इ॒षुमा॒-

त्रम् । विष्ण्वङ् । अवर्धत । सः । इमान् । लोकान् ।
 अवृणोत् । यत् । इमान् । लोकान् । अवृणोत् ।
 तत् । वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र—त्वम् । तस्मात् ।
 इन्द्रः । अविभेत् । अपीति । त्वष्टा । तस्मै । त्वष्टा ।
 वज्रम् । असिञ्चत् । तपः । वै । सः । वज्रः । आ-
 सीत् । तम् । उद्यन्तुमित्युत्—यन्तुम् । न । अश-
 क्रोत् । अर्थ । वै । तर्हि । विष्णुः (२) । अन्या ।
 देवता । आसीत् । सः । अब्रवीत् । विष्णो । एति ।
 इहि । इदम् । एति । हरिष्यावः । येन । अयम् ।
 इदम् । इति । सः । विष्णुः । त्रेधा । आत्मानम् ।
 वि । नीति । अधत्त । पृथिव्याम् । तृतीयम् । अन्त-
 रिक्षे । तृतीयम् । दिवि । तृतीयम् । अभिपर्यावर्ता-
 दित्यभि—पर्यावर्तात् । हि । अविभेत् । यत् । पृ-
 थिव्याम् । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्र-
 म् । उदिति । अयच्छत् । विष्ण्वनुस्थित इति वि-
 ष्णु—अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति ।
 हाः । अस्ति । वै । इदम् (३) । मयि । वीर्यम् ।
 तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तत् । अस्मै ।
 प्रेति । अयच्छत् । तत् । प्रतीति । अगृह्णात् ।
 अधाः । मा । इति । । तत् । विष्णवे । अति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकृत्यसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

प्रेतिं । अयच्छत् । तत् । विष्णुः । प्रतीतिं ।
 अगृह्णात् । अस्मासुं । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधा-
 तु । इति । यत् । अन्तरिक्षे । तृतीयम् ।
 आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्रम् । उदितिं ।
 अयच्छत् । विष्ण्वनुस्थित इति विष्णु—अनुस्थितः ।
 सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेतिं । हाः ।
 अस्ति । वै । इदम् (४) । मयि । वीर्यम् । तत् ।
 ते । प्रेतिं । दास्यामि । इति । तत् ।
 अस्मै । प्रेतिं । अयच्छत् । तत् । प्रतीतिं । अगृ-
 ह्णात् । द्विः । मा । अधाः । इति । तत् । विष्णवे ।
 अतिं । प्रेतिं । अयच्छत् । तत् । विष्णुः । प्रतीतिं ।
 अगृह्णात् । अस्मासुं । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु ।
 इति । यत् । दिवि । तृतीयम् । आसीत् । तेन ।
 इन्द्रः । वज्रम् । उदितिं । अयच्छत् । विष्ण्वनुस्थित
 इति विष्णु—अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे ।
 प्रेतिं । हाः । येन । अहम् (५) । इदम् ।
 अस्मि । तत् । ते । प्रेतिं । दास्यामि । इति ।
 त्वी ३ । इति । अब्रवीत् । संधामिति—धाम् ।
 तु । समितिं । दधावहे । त्वाम् । ३ ।

(त्रैपातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवतावत्त्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्धस्वेति । सोऽग्निर्यावता कालेनोर्ध्वज्वालारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्यामीत्यु-
द्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति
विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं
शब्दः प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् '
इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति बहुव्रीह्याविन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो
भवति । सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्युन्नतया ज्वालाया
यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालाया
यजमानस्य कार्यसिद्धयभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्धयभावसूचनायाग्निः
(अग्नेः) प्रवणमवनतमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा(अग्नेर्ज्वा)-
लयाऽधिका वृद्धिरभूत्, तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभव-
न्नेवाग्नीषोमावभिव्याप्य समुत्पन्नो होमाधाराङ्गाराभिमानिनमग्निदेवं हूयमानर-
साभिमानिनं सोमदेवं च स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरूर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां
दष्टवानित्यर्थः । एतच्चोपरितनमपाठके ' तावन्नृतामभिसंदष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र
स्पष्टी भविष्यति ॥

एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत

स इमाल्लोकानवृणोद्यदिमाल्लोका-

नवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्, इति ।

इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु व्याप्य प्रतिदि-
नमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् ॥

अथास्य वृत्रस्य वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा

वज्रमसिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्, इति ।

तस्मात्सर्वलोकावरकादृत्रादिन्द्रोऽविभेत् । यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽप्यविभेत् ।
त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव स्थानाभावः ।
तत्स्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्र्या कृत्वा तस्मा इन्द्राय वज्रमसिञ्चत्,
अस्त्ररूपत्वायाभिमात्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै दत्तवानित्यर्थः ।
सोऽपिमिन्द्रसंवधी वज्रोऽभिमात्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत् ॥

(त्रेपातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तपोरूपस्य तस्य वज्रस्पोद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तुं नाशक्रोदथ वै तर्हि विष्णु-
रन्या देवताऽऽसीत्सोऽब्रवीद्विष्णवेही-
दमा हरिष्यावो येनायमिदमिति, इति ।

यदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो विष्णुर्नाम काचिद्दे-
वताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमापन्नस्य मम हस्तो
वज्रमुद्यन्तुं न प्रभवति । येन वीर्येणायं वृत्र इदं जगद्व्याप्तवान्, तादृशं वीर्य-
मावाप्नुभावस्माद्वृत्रादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमाग-
च्छेति ॥

प्रार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि
तृतीयमभिपर्यावर्ताद्व्यविभेत्, इति ।

विष्णुर्भूतित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य घृत्र-
स्याभिपर्यावर्तात्सर्वदिग्गव्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽविभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनि-
वारणाय भूतित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः ॥

भूतित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रगव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिव्यां तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्या-
मीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादधा
मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य-
गृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति ।

विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्था-
पितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्तं वज्रमुदयच्छत् ।
तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारास्ति
वा इदं किञ्चिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्याप्तिसमं तत्सर्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदि-

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकृत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

न्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्स्वी चकार, स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे
तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धार-
यत्वित्यभिप्रेत्येन्द्रार्यं तद्वीर्यं प्रत्यगृह्णात् ॥

ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये दर्शयति—

यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तिनेन्द्रो वज्रमुदय-
च्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्या-
मीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्द्विर्माऽथा
इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य-
गृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति ।

हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मा धार-
येति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् ॥

तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्विवि तृतीयमासीत्तिनेन्द्रो वज्रमुदय-
च्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हार्येनाहमिदमस्मि तत्ते प्र दास्या-
मीति त्वीदं इत्यब्रवीत्, इति ।

येन वीर्येणाहमिदं जगत्याप्तवान्स्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामीत्युक्तं इन्द्रोऽग्नी
चकार । अग्नीकारायोऽयं त्वीदं, अस्तु तथेत्यर्थः ॥

तस्य वीर्यस्य प्रदानान्नागेव नृवृत्रयोः संधिं दर्शयति—

संधां तु सं देधावहे त्वामिव प्र विशानीति
यन्मां प्रविशेः किं मा मुञ्ज्या इत्यब्रवी-
त्त्वामिवेन्वीय तव भोगाय त्वां प्र विशे-
यमित्यब्रवीत्तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः
शुत्सलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो य
एवं वेदं हन्ति शुवं भ्रातृव्यम्, इति ।

(त्रिधातवीयद्रव्यादेशेनेन्द्राविष्णुदेवताकृतवसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किं त्वन्यच्छेषं वक्तव्यमास्ति । तावदुभौ संधानं करवाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति, तत इन्द्र एव-
मब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव भोक्ष्यस इति । ततो वृत्र इदमब्र-
वीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये किं तु त्वामिन्ध्रीयोदराभिपाटनेन प्रकाशयेयं दीपयेयं,
तच्च तव बहुविधान्नभोगायोपयुज्येत, ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं
वृत्रः प्राविशत् । प्रविष्टश्च वृत्रो बहन्नपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि
मनुष्यस्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्यन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतद्वेदनस्य
सुदपघातः फलम् ॥

तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदास्ति तदिदानीं दर्शयति—

तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णात्रिर्माऽधा इति

तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णा-

दस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यत्रिः प्रायच्छत्रिः प्रत्यगृह्णात्तत्रियातोस्त्रिधातुत्वम्, इति ।

वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनेन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य
हविष त्रधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा
यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुः ॥

त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासक्तदेवतां विधत्ते—

यद्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्राय-

च्छत्तस्मादैन्द्रावैष्णवः हविर्भवति, इति ।

यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽपमिन्द्रोऽत्यादरेण प्राय-
च्छत्तस्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्णोस्तत्र देवतात्वम् ॥

त्रिवारं प्रप्तं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति—

यद्वा इदं किं च तदस्मै तत्प्राय-

च्छदृचः सामानि यजूऽपि, इति ॥

अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुन्नयति—

सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छ-

तस्मात्सहस्रदक्षिणम् ॥ , इति ॥

यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

दे॒वा वै रा॒ज॒न्याञ्जा॒य॒मा॒नाद॒वि॒भ॒यु॒स्त॒म॒न्त॒रे॒व॒ स॒न्तं॒ दा॒म॒नो॒ऽपो॒म्भ॒न्त॒स् वा ए॒षो॒ऽपो॒ब्धो॒ जा॒य॒ते॒ यद्रा॒ज॒न्यो॑ यद्वा ए॒षो॒ऽन॒पो॒ब्धो॒ जा॒येत॒ वृ॒त्रा॒न्त्र॒श्च॒रेद्यं॑ का॒म॒येत॑ रा॒ज॒न्य॑म॒न॒पो॒ब्धो॒ जा॒येत॒ वृ॒त्रा॒न्त्र॒श्च॒रेदिति॑ तस्मां ए॒त॒मै॒न्द्रा॒वा॒र्ह॒स्प॒त्यं च॒रुं॑ निर्व॒पेद॑ैन्द्रो वै रा॒ज॒न्यो॑ ब्र॒ह्म बृ॒ह॒स्प॒ति॒र्ब्र॒ह्म॒णै॒वैनं॑ दा॒म॒नो॒ऽपो॒म्भ॒नान्मु॒ञ्चति॑ हि॒र॒ण्य॒मयं॑ दा॒म॒ दक्षि॑णा सा॒क्षादे॒वैनं॑ दा॒म॒नो॒ऽपो॒म्भ॒नान्मु॒ञ्चति॑ (१) ॥

(एनं द्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

दे॒वाः । वै । रा॒ज॒न्या॒व । जा॒य॒मा॒नात् । अ॒वि॒
भ॒युः । तम् । अ॒न्तः । ए॒व । स॒न्तम् । दा॒म्रां । अ॒पे॒
तिं । औ॒म्भ॒न् । सः । वै । ए॒षः । अ॒पो॒ब्ध
इ॒त्य॒प—उ॒ब्धः । जा॒य॒ते । यत् । रा॒ज॒न्यः । यत् ।
वै । ए॒षः । अ॒न॒पो॒ब्ध इ॒त्य॒न॒प—उ॒ब्धः । जा॒ये॒त ।
वृ॒त्रा॒न् । घ॒न् । च॒रे॒त् । यम् । का॒म॒ये॒त । रा॒ज॒न्य॒म् ।
अ॒न॒पो॒ब्ध इ॒त्य॒न॒प—उ॒ब्धः । जा॒ये॒त । वृ॒त्रा॒न् ।
घ॒न् । च॒रे॒त् । इति । तस्मै । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रा॒वा॒र्ह॒स्प॒
त्य॒मि॒त्यै॒न्द्रा—वा॒र्ह॒स्प॒त्य॒म् । च॒रुम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒
त् । ऐ॒न्द्रः । वै । रा॒ज॒न्यः । ब्र॒ह्म । वृ॒ह॒स्प॒तिः ।
ब्र॒ह्म॒णा । ए॒व । ए॒नम् । दा॒म्रः । अ॒पो॒म्भ॒ना॒दि॒
त्य॒प—उ॒म्भ॒ना॒व । मु॒ञ्च॒ति । हि॒र॒ण्म॒यम् । दा॒म ।
दा॒क्षि॒णा । सा॒क्षा॒दि॒ति स—अ॒क्षा॒व । ए॒व । ए॒नम् ।
दा॒म्रः । अ॒पो॒म्भ॒ना॒दि॒त्य॒प—उ॒म्भ॒ना॒व । मु॒ञ्च॒ति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ॥

अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुन्नयति—

सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छ-

त्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् ॥ , इति ॥

यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

दे॒वा वै रा॒ज॒न्याञ्ज॒ाय॑मा॒नाद॑वि॒भयु॑स्तमन्त॒रे॒व सन्तं॑ दा॒म्राऽपौ॑म्भन्त॒स वा ए॒षोऽपौ॑ब्धो जा॒यते॒ यद्वा॑ज॒न्यो॑ यद्वा ए॒षोऽन॑पोब्धो जा॒येत॒ वृत्रा॑न्घ्नश्च॒रेद्यं॑ का॒मये॑त रा॒ज॒न्यम॑न॒पोब्धो॑ जा॒येत॒ वृत्रा॑न्घ्नश्च॒रेदिति॑ तस्मा॑ ए॒तमै॑न्द्रावार्ह॒स्पत्यं॑ च॒रं निर्व॑पेदैन्द्रो वै रा॒ज॒न्यो॑ ब्र॒ह्म बृ॒ह॒स्पति॑र्ब्र॒ह्मणै॑वैनं दा॒म्राऽपो॑म्भ॒नान्मुञ्च॑ति हि॒र॒ण्यम॑यं दा॒म द॑क्षिणा सा॒क्षादे॑वैनं दा॒म्राऽपो॑म्भ॒नान्मुञ्च॑ति (१) ॥

(एनं द्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

दे॒वाः । वै । रा॒ज॒न्या॒व । जा॒य॒मा॒नात् । अ॒वि॒
भ॒युः । तम् । अ॒न्तः । ए॒व । स॒न्तम् । दा॒म्रां । अ॒पे॒
तिं । औ॒म्भ॒न् । सः । वै । ए॒षः । अ॒पो॒ब्ध
इ॒त्य॒प—उ॒ब्धः । जा॒य॒ते । यत् । रा॒ज॒न्यः । यत् ।
वै । ए॒षः । अ॒न॒पो॒ब्ध इ॒त्य॒न॒प—उ॒ब्धः । जा॒ये॒त ।
वृ॒त्रान् । घ्नन् । च॒रेत् । यम् । का॒म॒ये॒त । रा॒ज॒न्यम् ।
अ॒न॒पो॒ब्ध इ॒त्य॒न॒प—उ॒ब्धः । जा॒ये॒त । वृ॒त्रान् ।
घ्नन् । च॒रेत् । इति । तस्मै । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रा॒बा॒र्ह॒स्प॒
त्य॒मि॒त्यै॒न्द्रा—वा॒र्ह॒स्प॒त्यम् । च॒रुम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒
त् । ऐ॒न्द्रः । वै । रा॒ज॒न्यः । ब्र॒ह्म । बृ॒ह॒स्प॒तिः ।
ब्र॒ह्म॒णा । ए॒व । ए॒नम् । दा॒म्रः । अ॒पो॒म्भ॒ना॒दि॒
त्य॒प—उ॒म्भ॒ना॒व । मु॒ञ्च॒ति । हि॒र॒ण्म॒यम् । दा॒म्रं ।
दक्षि॑णा । सा॒क्षा॑दि॒ति स—अ॒क्षा॒व । ए॒व । ए॒नम् ।
दा॒म्रः । अ॒पो॒म्भ॒ना॒दि॒त्य॒प—उ॒म्भ॒ना॒व । मु॒ञ्च॒ति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ॥

अथ त्रयोदशेऽनुवाक ऐन्द्रावार्हस्पत्यं चरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै राजन्याज्जायमानादविभयुस्तम-
न्तरेव सन्तं दाम्नाऽपोम्भन्तस वा एपो-
ऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एपोऽ-
नपोब्धो जायेत वृत्रान्घ्नश्चरेत्, इति ।

राजन्यस्याप्रतिवद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा
भीताः सन्तो गर्भमप्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धलक्षणेन
दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः । अत
एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिवद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिवद्धशक्तिको
जायेत गर्भनिर्गमनमारभ्य वैरिणो मारयन्निव लोके चरेत् ॥

इदानीं विधत्ते—

यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रा-
न्घ्नश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्रावार्हस्पत्यं चरं
निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्र-
ह्मणैवेनं दाम्नाऽपोम्भनान्मुञ्चति, इति ।

यं राजन्यं प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिवद्धशक्तिकोऽयं जायतां सर्वत्र
निवारकान्वैरिणो मारयन्नेव चरत्विति तस्येयमिति । देवेष्विन्द्रस्य क्षत्रि-
यत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्—“यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिः” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्रावार्हस्प-
त्यचरौ निरुक्ते सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छक्ति-
प्रतिबन्धान्मोचयति ॥

अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते—

हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादे-
वेनं दाम्नाऽपोम्भनान्मुञ्चति॥, इति ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

दाम रज्जुः । घन्धके दामनि दत्ते सति प्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥ .

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

अथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरूप-
सामेत्यग्रे । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अश्-
शुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिवन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि
राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
सोत्यास्तत् (१) जितं तं दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परा जयाता
अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
भूयाः पृथना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वरादिन्द्रो दम आ
विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय । अभि त्वां
शूर नो नुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानम्

(२) अस्य जगतः सुवर्दशमीशानमिन्द्र
तस्थुषः । त्वामिद्वि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । यद्द्यावे इन्द्र ते शतं शतं
भूमीरुत स्युः । न त्वां वज्रिन्तसहस्रं सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र
मन्दंतु त्वा यं ते सुपावं हर्यश्वाद्रिः (३) ।
सोतुर्वाहुभ्यां सुयतो नार्या । रेवतीर्नः सधु-
माद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
र्मदेम । उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषोदु त्यं
जातवेदसं सप्त त्वां हरितो रथे वहन्ति देव
सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा ऋता-
वृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुपन्तां युज्यं पयः ।
विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य
उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्वम् (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

दे॒वा म॑नु॒प्या दे॒वासुरा अ॑द्भ॒वन्दे॒वासुरास्तेषां॑ गा॒यत्री प्र॒जाप॑ति॒स्ता यत्रा॑मे
गोभि॑श्च॒त्रयां मारु॑तं दे॒वा वस॑च्या अ॒ग्रे मारु॑तं दे॒वा वस॑च्या दे॒वाः शर्म॑प्याः
सर्वा॑णि त्वष्टां ह॒तपु॑त्रो दे॒वा वै रा॑ज॒न्यान्न॒वोन॑व॒थतु॑र्दश ॥ १४ ॥

दे॒वा म॑नु॒प्याः प्र॒जा प॒शून्दे॒वा वस॑च्याः परि॒द्ध्यादि॒-
दम॑स्य॒ष्टाच॑त्वारि॒शत् ॥ १८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

न॒वोन॑व इति न॒वः—न॒वः । भ॒वति॑ । जा॒यमानः॑ ।
अ॒ह्नाम् । के॒तुः । उ॒पसा॑म् । ए॒ति । अ॒ग्रे । आ॒गम् ।
दे॒वेभ्यः॑ । वी॒ति । द॒धाति॑ । आ॒यत्रि॒त्या—यन् ।
प्रे॒ति । च॒न्द्रमाः॑ । ति॒रति॑ । दी॒र्घम् । आ॒युः । यम् ।
आ॒दि॒त्याः । अ॒शुम् । आ॒प्याय॑यन्ती॒त्या—प्याय॑-
यन्ति॑ । यम् । अ॒क्षित॑म् । अ॒क्षित॑यः । पि॒वन्ति॑ ।
तेन॑ । नः । रा॒जा । वरु॑णः । बृ॒हस्प॑तिः । ए॒ति ।
प्या॒यय॑न्तु । भु॒वन्स्य॑ । गो॒पा इति॑ गो—पाः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरयुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानां मा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्त्सोमपानं सुरापानं मन्नादन् स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभे-
दीदृह्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दायं शीर्षाण्यच्छिन्नद्यत्सोमपानम् (१)
जासीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कल-
विङ्को यदन्नादन् स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिनां
ब्रह्महृत्यामुपागृह्णात्ता संवत्सरमविमस्तं भूता-
न्यभ्यंक्रोशन्ब्रह्महन्निति स पृथिवीमुपासीददु-
स्यै ब्रह्महृत्याये तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽत्र-

(अर्मापोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

वीद्वरं वृणै खातात्पराभविष्यन्तीं मन्ये ततो
 मा परां भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 खातमपि रोहति वारंवृतः ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव
 स्येद्वह्नहत्यायै ह्येप वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृकणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्तीं मन्यामहे ततो मा परां भूमे-
 त्याब्रश्चनाद्वो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्चनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति
 वारंवृतः ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृ-
 ह्णात्स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽशयं
 ब्रह्महत्यायै ह्येप वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्चनान्निर्येपति तस्य नाऽऽशयम्
 (४) काममन्यस्य स स्त्रीपसादमुपासीदद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विगात्प्रजां विन्दामहे
 काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वि-

या॒स्त्रियः॑ प्र॒जां वि॒न्दन्ते॑ का॒ममा॑ वि॒जनि॑तोः
 सं भ॑वन्ति वा॒रेवृ॒तः॑ ह्या॒सां तृती॑यं ब्रह्म॒हत्या॑यै
 प्रत्य॑गृह्णन्त्सा म॒लव॑द्वासा अभवत्तस्मा॒न्मल॑व-
 द्वास॒सा न सं व॑देत (५) न स॒हाऽऽसी॑त
 नास्या॒ अन्न॑मद्याद्वह्म॒हत्या॑यै ह्येषा॒ वर्ण॑ प्रति-
 मु॒च्याऽऽस्तेऽथो॑ ख॒ल्वाहुर॑भ्य॒ञ्जनं॑ वाव स्त्रिया
 अन्न॑म॒भ्यञ्जन॑मेव न प्र॑तिगृह्यं का॒मम॒न्यदि॑ति
 यां म॒लव॑द्वाससः॑ सं॒भव॑न्ति यस्ततो॒ जाय॑ते
 सोऽभि॑श॒स्तो याम॑र॒ण्ये तस्यै॑ स्ते॒नो यां
 परा॑ची॒ तस्यै॑ ह्री॒तमु॒ख्यप॑ग॒ल्भो या॒ स्नाति॑
 तस्या॑ अ॒प्सु मा॑रु॒को या (६) अ॒भ्य॒ङ्क्ते
 तस्यै॑ दु॒श्चर्मा॑ या प्र॑लि॒खते॑ तस्यै॑ ख॒लति॑र॒प-
 मारी॑ याऽऽङ्क्ते तस्यै॑ का॒णो या॒ दतो॑ धा॒वते॑
 तस्यै॑ श्या॒वद॒न्या न॒खानि॑ नि॒कृन्त॑ते तस्यै॑
 कु॒न्खी या॒ कृणा॑ति तस्यै॑ ह्री॒वो या॒ रज्जुं॑
 सृ॒जति॑ तस्या॑ उ॒द्वन्धु॑को॒ या प॑र्णेन पि॒बन्ति॑
 तस्या॑ उ॒न्मादु॑को॒ या ख॒र्वेण॑ पि॒बन्ति॑ तस्यै॑
 ख॒र्वस्ति॒स्रो रात्री॑र्त्र॒तं च॑रेद॒ञ्जलि॑ना॒ वा पि॒वे-
 द॒ख॒र्वेण॑ वा पात्रेण प्र॒जार्थे॑ गोपी॒धाय॑ (७)॥

(भर्मीपोमीयहविर्विध्युपोद्वातः)

(यत्सोमपानं ते वृक्षणात्तस्य नाऽऽश्वं वदेत् मारुंको वा खर्वेण वा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

विश्वरूप इति विश्व—रूपः । वै । त्वाष्ट्रः ।
पुरोहित इति पुरः—हितः । देवानाम् । आसीत् ।
स्वस्तीयः । असुराणाम् । तस्य । त्रीणि । शीर्षाणि ।
आसन् । सोमपानमिति सोम—पानम् । सुरापान-
मिति सुरा—पानम् । अन्नादनमित्यन्न—अदनम् ।
सः । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् । देवेभ्यः ।
भागम् । अवदत् । परोक्षमिति परः—अक्षम् । असु-
रेभ्यः । सर्वस्मै । वै । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् ।
भागम् । वदन्ति । यस्मै । एव । परोक्षमिति परः—
अक्षम् । वदन्ति । तस्य । भागः । उदितः । तस्मात् ।
इन्द्रः । अविभेद । ईदृङ् । वै । राष्ट्रम् । वीति ।
पर्यावर्तयतीति परि—आवर्तयति । इति । तस्य ।
वज्रम् । आदायेत्या—दाय । शीर्षाणि । जञ्जिनः ।
यत् । सोमपानमिति सोम—पानम् (१) ।
आसीत् । सः । कपिञ्जलः । जमवत् । यत् । सुरा-

पानमिति सुरा—पानम् । सः । कलविड्कः । यव ।
 अत्रादंनमित्यन्न—अदंनम् । सः । तित्तिरिः । तस्यं ।
 अञ्जलिना । ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म—हत्याम् । उपेति ।
 अगृह्णाव । ताम् । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् ।
 अविभः । तम् । भूतानि । अभीति । अक्रोशन् ।
 ब्रह्महन्निति ब्रह्म—हन् । इति । सः । पृथिवीम् ।
 उपेति । असीद्व । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति
 ब्रह्म—हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृहाण ।
 इति । सा । अब्रवीव । वरम् । वृणै । स्वाताव । परा-
 भविष्यन्तीति परा—भविष्यन्ती । मन्ये । ततः ।
 मा । परेति । भूवम् । इति । पुरा । ते (२) ।
 संवत्सरादिति सं—वत्सराव । अपीति । रोहाव ।
 इति । अब्रवीव । तस्माव । पुरा । संवत्सरादिति
 सं—वत्सराव । पृथिव्यै । स्वातम् । अपीति । रोह-
 ति । वारंवृतमिति वारै—वृतम् । हि । अस्यै । तृती-
 यम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । प्रतीति ।
 अगृह्णाव । तव । स्वकृतमिति स्व—कृतम् । इरि-
 णम् । अभवव । तस्माव । आहिताग्निरित्याहित—
 अग्निः । श्रद्धादेव इति श्रद्धा—देवः । स्वकृत इति
 स्व—कृते । इरिणे । न । अवेति । स्येव । ब्रह्मह-

(अग्नीषोमीयहविर्विधुपोद्गातः)

त्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । हि । एषः । वर्णः ।
 सः । वनस्पतीन् । उपेति । असीद्व । अस्यै । ब्रह्म-
 हत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति ।
 गृहीत । इति । ते । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे ।
 वृक्णाव (३) । पराभविष्यन्त इति परा—भवि-
 ष्यन्तः । मन्यामहे । ततः । मा । परेति । भूम ।
 इति । आब्रश्वनादित्या—ब्रश्वनाव । वः । भूयांस-
 सः । उदिति । तिष्ठान् । इति । अब्रवीव । तस्मा-
 व । आब्रश्वनादित्या—ब्रश्वनाव । वृक्षाणाम् ।
 भूयांसः । उदिति । तिष्ठन्ति । वारंवृतमिति वारै—
 वृतम् । हि । एषाम् । तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति
 ब्रह्म—हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णन् । सः । निर्यास
 इति निः—यासः । अभवव । तस्माव । निर्यास-
 स्येति निः—यासस्य । न । आशयम् । ब्रह्महत्याया
 इति ब्रह्म—हत्यायै । हि । एषः । वर्णः । अथो
 इति । खलु । यः । एव । लोहितः । यः । वा ।
 आब्रश्वनादित्या—ब्रश्वनाव । निर्येषतीति निः—ये-
 पति । तस्य । न । आशयम् (४) । कामम् ।
 अन्यस्य । सः । स्त्रीपञ्चादमिति स्त्री—सञ्ज्ञाद-
 म् । उपेति । असीद्व । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति

ब्रह्म—हृत्यायै । तृतीयम् । प्रतीतिं । गृहीत । इति ।
 ताः । अनुवन् । वरम् । वृणामहे । ऋत्विष्याव ।
 प्रजामिति प्र—जाम् । विन्दामहे । कामम् । एति ।
 विजंनितोरिति वि—जंनितोः । समिति । भवाम् ।
 इति । तस्माव । ऋत्विष्याव । स्त्रियः ।
 प्रजामिति प्र—जाम् । विन्दन्ते । कामम् । एति ।
 विजंनितोरिति वि—जंनितोः । समिति । भव-
 न्ति । वारंवृतमिति वारं—वृतम् । हि ।
 आसाम् । तृतीयम् । ब्रह्महृत्याया इति ब्रह्म—
 हृत्यायै । प्रतीतिं । अगृह्णन् । सा ।
 मलंवद्वासा इति मलंवद—वासः । अभवत् ।
 तस्माव । मलंवद्वाससेति मलंवद—वाससा । न ।
 समिति । वदेत् (५) । न । सह । आसीत् ।
 न । अस्याः । अन्नम् । अद्याव । ब्रह्महृत्याया
 इति ब्रह्म—हृत्यायै । हि । एषा । वर्णम् ।
 प्रतिमुच्येति प्रति—मुच्यं । आस्ति । अथो इति ।
 खलं । आहुः । अभ्यञ्जनमित्याभि—अञ्जनम् । वाव ।
 स्त्रियाः । अन्नम् । अभ्यञ्जनमित्याभि—अञ्जनम् ।
 एव । न । प्रतिगृह्यमिति प्रति—गृह्यम् । का-
 मेम् । अन्यत् । इति । याम् । मलं-

(अर्भायोमीयहविर्विधुपोद्घातः)

वद्वाससमिति मलंवव—वाससम् । संभवन्तीति सं—
भवन्ति । यः । ततः । जायते । सः । अभिशस्त
इत्यभि—शस्तः । याम् । अरण्ये । तस्यै । स्तेनः ।
याम् । परांचीम् । तस्यै । ह्रीतमुखीति ह्रीत—
मुखी । अपगल्भ इत्यप—गल्भः । या । स्नाति ।
तस्याः । अप्स्वत्यप्—सु । मारुकः । या (६) ।
अभ्यङ्क्त इत्यभि—अङ्क्ते । तस्यै । दुश्चर्मैति दुः—
चर्मी । या । प्रलिखत इति प्र—लिखते । तस्यै ।
खलतिः । अपमारीत्यप—मारी । या । आङ्क्त
इत्या—अङ्क्ते । तस्यै । काणः । या । दतः ।
धावते । तस्यै । श्यावदन्निति श्याव—दन् । या ।
नखानि । निकृन्तत इति नि—कृन्तते । तस्यै ।
कुनखी । या । कृणति । तस्यै । क्लीबः । या । रज्जुम् ।
सृजति । तस्याः । उद्वन्धुक इत्युव—वन्धुकः । या ।
पर्णेन । पिबन्ति । तस्याः । उन्मादुक इत्युव—मा-
दुकः । या । खर्वेण । पिबन्ति । तस्यै । खर्वः । तिस्रः ।
रात्रिः । व्रतम् । चरेव । अञ्जलिना । वा । पिबेव ।
अखर्वेण । वा । पात्रेण । प्रजाया इति प्र—जायै । गोपी-
थाय (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 द्वितीयादिचतुर्थान्तैस्त्रिभिरेतैः प्रपाठकैः ।
 उक्ताः काम्पेष्ठ्यः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥ २ ॥
 आद्ये दर्शपूर्णमासमन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।
 विधयो मन्त्रसंघट्टा बहवः प्रतिपादिताः ॥ ३ ॥
 तच्छेषविधयो वाच्या व्याख्येया हौत्रमन्त्रकाः ।
 *अतोऽनुवाकानां त्वत्र वर्ण्यते पाठकद्वये ॥ ४ ॥
 प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाका द्वादश संस्थिताः ।
 आध्वर्यवं पूर्वपदेके याज्या उत्तम ईरिताः ॥ ५ ॥
 हौत्रमन्त्रविधिव्याख्याधारादिभाष्यमन्तरे ।
 अग्नीषोमीयहविषो विधिस्तत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥ ६ ॥

तत्र द्वितीयानुवाके पौर्णमासीगतमग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुस्तदुपोद्घात-
 त्वेन प्रथमानुवाके कांचिदाख्यायिकामाह—

विश्वरूपो वै त्वाग्रः पुरोहितो देवानामासी-
 त्सवस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यास-
 त्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं
 देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
 प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
 वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽ-
 विभेदीदृष्ट्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति
 तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपा-

* प्रष्टव्यमिति ख. पुस्तकस्य पाठान्तरम् ।

१ ख. 'द्वे हौत्राभिप्राय उत्तरे ।'

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

नमासीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स
कलविद्धो यदन्नादनं स तित्तिरिः , इति ।

विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । त्रिभिः शिरोभिरुपे-
तत्त्वाद्विश्वरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न
तु शरीरसंबन्धी, असुराणां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं
पिबति । राजसेनान्नमात्ति । तामसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्डपेषु गत्वा
सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति ।
सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो
युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परो-
क्षवादे विश्वास उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि
तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वे वदन्ति ।
हृदयपूर्वकत्वाभावात् स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव
भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति । एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादि-
न्द्रोऽविभेत् । किमिति, ईदृक्स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति ।
अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरःसु
च्छिन्नेषु तानि शिरांसि पक्षित्रयरूपेणोत्पन्नानि ॥

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनापवादं च दर्शयति—

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृ-
ह्णात्तां संवत्सरमविभस्तं भूता-
न्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्निति, इति ।

तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार ।
पापिनां शिक्षायामीश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा
निर्भयः सन्ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गी चकारेत्यर्थः । प्रायाश्चि-
त्तमकृत्वा संवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्यौ । आत्मतत्त्वज्ञानेन
पापलेषाभावाद्गीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत एव कौपीतङ्गिन इन्द्रवाक्यमेतदा-
मनन्ति—“ यन्मां हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाप्सूपहमहनमरुन्मुखान्यती-
न्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् ” इत्यादि । दुरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं
ब्रह्महन्नित्येवं संवोधाभितस्तस्याऽऽक्रोशं कृतवन्तः ॥

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहारायेन्द्रेणानुष्ठितमुपायविशेषं दर्शयति—

स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणै स्वाता-
त्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूव-
मिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्र-
वीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै स्वातमपि
रोहति वारेवृतः ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्मह-
त्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिरिणमभवत्त-
स्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे
नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येव वर्णः, इति ।

उपासीददुपेत्य प्रार्थितवान् । स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वे-
च्छया तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भविष्यामीति मनसा
चिन्तयामि । सातभदेशः संपूर्णमन्तरेण पांसुमक्षेपात्तृणाद्युत्पत्तेर्वाऽपिरोहा-
त्पूरितो भूयादिति वरः । तदिदमस्यै वारेवृतमस्याः पृथिव्याः स्वातपूर्णं
वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतस्तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिण-
मभवत् । इतस्तत आनीय मक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमूपरक्षेत्रमासीत् ।
यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवस्तस्मिन्निरिणे
कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत् । श्रद्धैव देवो
यस्यासां श्रद्धावानित्यर्थः ॥

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुक्त्वाऽपरस्य तं दर्शयति—

स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै
तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन्वरं वृणा-
महे वृक्णात्पराभविष्यन्तो मन्यामहे
ततो मा परा भूमेत्याब्रश्चनादो भूया-
ः स उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाब्रश्चना-

(अमीयोमीयहविर्विद्युपोद्घातः)

द्रवृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारेवृ-
तः ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्य-
गृह्णन्तः स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य
नाऽऽशयं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु
य एव लोहितो यो वाऽऽब्रश्चनान्निर्येपति
तस्य नाऽऽशयं काममन्यस्य, इति ।

वृक्षणाच्छेदनात् । आब्रश्चनाच्छिन्नप्रदेशाद्भूयांसो बह्वङ्गुरा उत्तिष्ठन्तिवति
वरः । वृक्षान्निर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्नि-
र्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तरमस्ति, न सर्वोऽपि
निर्यासो निषिद्धः किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवो-
भयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाश्रयमिच्छायां सत्यामशितुं
योग्यम् ॥

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं
दर्शयति—

स स्त्रीषःसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै
तृतीयं प्रति गृहीतेति ता अब्रुवन्वरं वृणा-
महा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा
विजनितोः संभवामेति तस्माद्यत्त्विया-
त्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा ज-
नितोः सं भवन्ति वारेवृतः ह्येषां तृतीयं
ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तः स मलवद्वासा
अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत
न सहाऽऽसीत नास्या अब्रमद्याद्ब्रह्महत्यायै
ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खल्वा-
हुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अब्रमभ्यञ्जन-
मेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति, इति ।

स्त्रियः सम्यक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां सभायामिति स्त्रीस-
भाविशेषः स्त्रीपक्षसादः । ऋत्विगादृतुसंवन्धाद्वीर्यात्प्रथमसंभोगादेव गर्भे जातेऽ-
पि काममुद्दिश्याऽऽविजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि । गर्भोपद्रवः प्रत्य-
वायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः ।

अतएव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“ यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योपिदभवत् ।
यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्प्रतिमुच्यते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्नीयात् । अपिचाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शूद्रा-
रोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् ।
तथा वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्याभिच्छायां भोक्त-
व्यमिति ॥

प्रसद्वाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते—

यां मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो
जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै
स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप-
गल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको
याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलि-
खते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते
तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै
श्यावदन्या नखानि निकृन्तते तस्यै
कुनखी या कृणत्ति तस्यै स्त्रीवो या
रज्जुः सृजति तस्या उद्वन्धुको या
पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या
स्वर्वेण पिबति तस्यै स्वर्वस्तिस्त्रो
रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिवेदस्वर्वेण
वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय॥, इति ॥

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो हीतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्कर्मा कुप्री । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः । अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मालिनदन्तः । कृणत्ति तृणादिच्छिनत्ति । उद्धन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । स्वर्गेण वह्निपकेन शरावादिना । स्वर्गे वापनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय रजस्वलाग्रतः संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्क्रतौ कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥ ”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ मलवद्वाससा न संवदेत ” इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “ यस्य ग्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत ” इति रजस्वलाया निःसारणान्न क्रतौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

त्वष्टां ह॒तपु॒त्रो वी॒न्द्रः सोम॒माऽह॑र॒त्तस्मि॒-
न्निन्द्रं॑ उप॒हव॑मैच्छ॒त तं नोपा॑ह्वय॒त पु॒त्रं मे॑ऽव॒-
धीरि॑ति॒ स यं ज॑वेश॒सं कृ॒त्वा प्रा॒सहा सोम॑म॒-
पि॒वत्त॑स्य॒ यद॒त्यशि॑ष्य॒त तत्त्वष्टा॑ऽऽह॒वनी॒य-

मुप॒ प्राव॑र्तय॒त्स्वाहेन्द्र॑शत्रु॒र्वर्ध॑स्वेति॒ यद॑व॒र्तय॒-
 त्त्तद्दृ॒त्रस्य॑ दृ॒त्रत्वं यद॑व॒र्तय॒त्स्वाहेन्द्र॑शत्रु॒र्वर्ध॑स्वेति
 तस्मा॑दस्य (१) इन्द्रः॒ शत्रु॑रभ॒वत्स संभ॑व॒-
 न्नग्नी॑षोमा॒वभि॒ सम॑भवत्स इ॒पुमा॒त्रमि॑पुमा॒त्रं
 वि॒ष्वङ्ख॒डव॑र्धत॒ स इ॒माँल्लो॒कान॑वृ॒णोद्य॑दि॒माँल्लो॒-
 कान॑वृ॒णोत्तद्दृ॒त्रस्य॑ दृ॒त्रत्वं तस्मा॑दिन्द्रोऽवि॒भेत्स
 प्र॒जाप॑तिमुपा॒धाव॑च्छत्रु॒र्मेऽज॑नीति॒ तस्मै॑ वज्रं
 सि॒क्त्वा प्रा॑यच्छदे॒तेन॑ ज॒हीति॑ तेना॒भ्याय॑त
 ताव॑वृ॒ताम॒ग्नीषो॑मो मा (२) प्र हा॒राव॑मन्तः
 स्व॒ इति॑ मम॒ वै यु॒वश्च॑ स्थ॒ इत्य॑व॒र्तय॒न्माम॑भ्ये॒-
 तमि॑ति॒ तौ भा॑ग॒धेय॑मैच्छेतां॒ ताभ्या॑मेतम॒ग्नी॒-
 षोमी॑यमेका॒दश॑कपालं॒ पूर्ण॑मा॒से प्रा॑यच्छत्ता॒-
 व॒वृता॑म॒भि संद॑ष्टौ॒ वै स्यो॒ न श॑क्रुव॒ ऐतु॑मि॒ति
 स इन्द्र॑ जा॒त्मनः॑ शी॒तरू॒राव॑जनय॒त्तच्छी॑तरू॒-
 रयो॑र्जेन्म॒ य ए॒वश्च॑ शी॒तरू॒रयो॑र्जेन्म॒ वेदं॑ (३)
 नेन॑श्च॒ शी॒तरू॒रो ह॑त॒स्ताभ्या॑मे॒नम॑भ्यनय॒त्तस्मा॑-
 ञ्ज॒ज्ञभ्य॑मानाद॒ग्नीषो॑मा॒ निर॑क्रामतां प्रा॒णा॒-
 पा॒नो वा ए॒नं तद॑जहितां प्रा॒णो वै दक्षो॑ऽपा॒नः
 क्र॒तुस्त॑स्मा॒ञ्ज॒ज्ञभ्य॑मानो वृ॒थान्म॑यि॒ दक्ष॑कृ॒तु॒-
 इति॑ प्रा॒णापा॑नावे॒वाऽऽत्म॑न्व॒न्ते स॒र्वेमा॑य॒रन्ति॑ स

(अमीपोमीयपुरोडाशविधिः)

दे॒वतां वृ॒त्रान्नि॒र्हूय॒ वात्रि॑घ्नः ह॒विः पूर्ण॑मा॒से
 नि॒रव॑प॒द्म॒न्ति वा ए॒नं पूर्ण॑मा॒स आ (४)
 अ॒मा॒वा॒स्यायां प्या॒यय॑न्ति तस्मा॒द्वात्रि॑घ्नी पूर्ण॑-
 मा॒सेऽनू॑च्येते वृ॒धन्व॑ती अ॒मा॒वा॒स्यायां तत्सः-
 स्थाप्य॒ वात्रि॑घ्नः ह॒विर्वज्र॑मा॒दाय पुन॑र॒भ्याय॑त
 ते अ॒ब्रूतां द्यावा॑पृथि॒वी मा प्र हा॑रावयोर्वि
 श्रि॒त इति॒ ते अ॒ब्रूतां वरं॑ वृ॒णाव॑है नक्ष॑त्रविहि॒-
 ताऽह॑म॒सानी॒त्यसा॑र्व॒व्रीचि॑त्रवि॒हिताऽह॑मिती॒यं
 तस्मा॑न्नक्ष॑त्रविहि॒ताऽसौ चि॒त्रवि॒हिते॒यं य एवं
 द्यावा॑पृथि॒व्योः (५) वरं॑ वेदै॒नं वरो॑ गच्छति
 स आ॒भ्यामे॒वे प्रसू॑त इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑ह॒न्ते दे॒वा
 वृ॒त्रं ह॒त्वाऽग्नी॑पोमा॒वब्रु॑वन्ह॒व्यं नो वह॑त॒मिति॒
 ताव॑ब्रूता॒मप॑तेज॒सौ वै त्यौ वृ॒त्रे वै त्यो॑स्तेज॒-
 इति॒ तेऽब्रु॑वन्क इ॒दम॑च्छे॒तीति॒ गौरि॑त्य॒ब्रुव॑न्गौ-
 र्वाव॑ सर्व॑स्य मि॒त्रमि॒ति साऽब्र॑वीत् (६)
 वरं॑ वृ॒णै म॒रुये॒व स॒तोभ॑ये॒न भु॑न॒जाध्वा॒ इति॒
 तद्वी॒राऽह॑र॒त्तस्मा॑द्भवि॒ स॒तोभ॑ये॒न भु॑ञ्जत ए॒तद्वा
 अ॒ग्नेस्ते॒जो यद्गृ॑तमे॒तत्सोम॑स्य यत्प॒यो य ए॒व-
 म॒ग्नीपोम॑योस्ते॒जो वेदं॑ तेज॒स्व्ये॒व भ॑वति ब्रह्म॒-
 वादि॑नो॒ वद॑न्ति किं॒दे॒वत्यं॑ पौर्ण॑मा॒समि॒ति

प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
साययदिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
ययन्ति (७) ॥

(अस्य मा वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरैन्द्रवीदिति तस्माच्चत्वारिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा । ह॒तपु॒त्र इति॑ ह॒त—पु॒त्रः । वी॒न्द्रमि॒ति
वि—इ॒न्द्रम् । सोम॑म् । एति॑ । अ॒हर॒व । तस्मि॑न् ।
इन्द्रः॑ । उ॒प॒ह॒वमित्यु॑प—ह॒वम् । ऐ॒च्छ॒त । तम् । न ।
उपेति॑ । अ॒ह्वय॑त । पु॒त्रम् । मे । अ॒व॒धीः । इति॑ ।
सः । य॒ज्ञ॒वे॒शसमि॑ति॑ य॒ज्ञ—वे॒शस॑म् । कृ॒त्वा । प्रा॒स-
हेति॑ प्र—स॒हा । सोम॑म् । अ॒पि॒व॒व । तस्य॑ । य॒व ।
अ॒त्य॒शि॒ष्य॒तेत्य॑ति—अ॒शि॒ष्य॒त । त॒व । त्वष्टा॑ । आ॒ह-
व॒नीय॑मित्या—ह॒वनीय॑म् । उपे॑ । प्रेति॑ । अ॒व॒र्त॒य॒व ।
स्वाहा॑ । इन्द्र॑शत्रुरितीन्द्र—श॒त्रुः । वर्ध॑स्व । इति॑ ।
य॒व । अ॒व॒र्त॒य॒व । त॒व । वृ॒त्रस्य॑ । वृ॒त्र॒त्वमि॑ति॑ वृ॒त्र—
त्वम् । य॒व । अ॒व॒र्त॒वी॒व । स्वाहा॑ । इन्द्र॑शत्रुरिती-
न्द्र—श॒त्रुः । वर्ध॑स्व । इति॑ । तस्मा॑व । अ॒स्य (१) ।
इन्द्रः॑ । श॒त्रुः । अ॒भ॒व॒व । सः । सं॒भ॒व॒न्निति॑ सं—

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

भवन् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । अभि । स-
 मिति । अवत् । सः । इषुमात्रमिषुमात्रमितीषुमा-
 त्रम्—इषुमात्रम् । विष्वद् । अवर्धत । सः । इमान् ।
 लोकान् । अवृणोत् । यत् । इमान् । लोकान् ।
 अवृणोत् । तत् । वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र—त्वम् ।
 तस्मात् । इन्द्रः । अविभेत् । सः । प्रजापतिमिति
 प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । शत्रुः । मे ।
 अजनि । इति । तस्मै । वर्जम् । सिक्त्वा । प्रेति ।
 अयच्छत् । एतेन । जहि । इति । तेन । अभीति ।
 आयत । तौ । अब्रूताम् । अग्नीषोमावित्यग्नी—
 सोमौ । मा (२) । प्रेति । हाः । आवम् ।
 अन्तः । स्वः । इति । मम । वै । युवम् । स्थः ।
 इति । अब्रवीत् । माम् । अभि । एति । इतम् । इति ।
 तौ । भागधेयमिति भाग—धेयम् । ऐच्छेताम् । ता-
 ऋण्यम् । एतम् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । पूर्णमास
 इति पूर्ण—मासे । प्रेति । अयच्छत् । तौ । अब्रू-
 ताम् । अभीति । संदष्टाविति सं—दष्टौ । वै । स्वः ।
 न । शक्नुवः । ऐतुमित्या—एतुम् । इति । सः ।
 इन्द्रः । आत्मनः । शीतरूराविति शीत—रूरौ ।

अजनयत् । तत् । शीतरुरयोरिति शीत—रुरयोः ।
जन्मं । यः । एवम् । शीतरुरयोरिति शीत—रु-
 रयोः । जन्मं । वेदं (३) । न । एनम् । शीतरु-
राविति शीत—रुरौ । हतः । ताभ्याम् । एनम् ।
अभीति । अनयत् । तस्मात् । जल्लभ्यमानात् ।
अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमो । निरिति । अक्रामताम् ।
प्राणापानाविति प्राण—अपानो । वै । एनम् । तत् ।
अजहिताम् । प्राण इति प्र—अनः । वै । दक्षः । अ-
 पान इत्यप—अनः । क्रतुः । तस्मात् । जल्लभ्यमानः ।
वृथात् । मयि । दक्षक्रतू इति दक्ष—क्रतू । इति ।
प्राणापानाविति प्राण—अपानो । एव । आत्मन् ।
धत्ते । सर्वम् । जायुः । एति । सः । देवताः । वृथात् ।
निर्हूयेति निः—हूयं । वार्त्रेन्नमिति वार्त्रे—
 नम् । हविः । पूर्णमाम इति पूर्ण—मामे ।
निरिति । अवपत् । व्रन्ति । वै । एनम् । पूर्णमाम
इति पूर्ण—मामे । एति (४) । अमावास्यायामि-
त्यमा—वास्यायाम् । प्याययन्ति । तस्मात् ।
वार्त्रेन्नी इति वार्त्रे—न्नी । पूर्णमाम इति पूर्ण—मामे ।
अन्विनि । उच्येते इति । वृथन्वती इति वृथन्—
 वती । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । तत् ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

संस्थाप्येति सं—स्थाप्यं । वात्रिंघ्नमिति वात्रिं-
घ्नम् । हविः । वज्रम् । आदायेत्यां—दायं । पुनः ।
अभीति । आयत । ते इति । अब्रूताम् । द्यावा-
पृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । मा । प्रेति । हाः ।
आवयोः । वै । श्रितः । इति । ते इति । अब्रूताम् ।
वरम् । वृणावहे । नक्षत्रविहितेति नक्षत्र—विहिता ।
अहम् । असानि । इति । असौ । अब्रवीत् । चित्र-
विहितेति चित्र—विहिता । अहम् । इति । इयम् ।
तस्मात् । नक्षत्रविहितेति नक्षत्र—विहिता । असौ ।
चित्रविहितेति चित्र—विहिता । इयम् । यः ।
एवम् । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा—पृथिव्योः (५) ।
वरम् । वेदं । एति । एनम् । वरं । गच्छति । सः ।
आभ्याम् । एव । प्रसूत इति प्र—सूतः । इन्द्रः ।
वृत्रम् । अहन् । ते । देवाः । वृत्रम् । हत्वा । अग्नी-
षोमावित्यग्नी—सोमौ । अब्रुवन् । हव्यम् । नः ।
वहतम् । इति । तौ । अब्रूताम् । अपतेजसावित्य-
प—तेजसौ । वै । त्यौ । वृत्रे । वै । त्ययोः । तेजः ।
इति । ते । अब्रुवन् । कः । इदम् । अच्छ । एति ।
इति । गौः । इति । अब्रुवन् । गौः । वाव ।
सर्वस्य । मित्रम् । इति । सा । अब्रवीत् (६) ।

हे इन्द्र मा मदाः, वृत्रं मा महर । आवमन्तः स्वः, आवागुभावेतस्य मुखे
 तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्—युवां मम स्थो वै खल्विति तस्मान्मा-
 मभ्येतं मामभिलक्ष्याऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वत्सकाशमागतयो-
 रावयोः किं भागधेयमिति पमच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नीषोमीयपुरो-
 दाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयपेकादशकपालं निर्वपेदिति
 विधिरत्र द्रष्टव्यः ॥

अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति—

ताववृतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमि-
 ति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्तच्छीत-
 रूरयोर्जन्म य एवः शीतरूरयोर्जन्म वेद
 नेनः शीतरूरो हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ज्जल्लभ्यमानादग्नीषोमी निरक्रामताम्, इति ।

वृत्रस्य मुखे दन्तपदक्तिभ्यामभितः गम्पद्गृष्टावेव वर्तावहे । तस्मादा-
 गन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तपोरागमनाय स्वात्मनः सकाशाच्छीतज्वरं
 तदनन्तरभाषिसंतापं चोभाबुत्पादितवान् । तदानीं शीतरूरशब्दाभिधेययो-
 र्परतापयोर्जन्म समुत्पन्नम् । तज्जन्मरेदिनं न शीतरूरो हतो न मारयतः ।
 ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामागुपतद्गृष्टाभ्यामेनं वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ता-
 भ्यामनयदेनं वृत्रं मयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जल्लभ्यमानो
 मुरविदारणं कुर्वतस्तस्माद्वादग्नीषोमी निर्गता ॥

प्रसङ्गान्मन्त्रमुन्नाय विनिर्मुहते—

प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो
 ये दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जल्लभ्यमानो
 ब्रूयान्मयि दक्षक्रतु इति प्राणापा-
 नावेवाऽऽत्मन्यत्ते सर्वमायुरेति, इति ।

अग्नीषोमी यदा निर्गता तदानीं प्राणापानावेवं वृत्रं त्यक्तवन्तौ तयोश्च
 प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुमिदं नामनी । यस्मान्प्राणादेवे मयोर्ना-
 मनी तस्मान्प्राणाक्रतुकाले जल्लभ्यमानो दक्षक्रतुः
 कुर्वन्त्यमानो मयि दक्षक्रतु इति मयं ब्रूयान् ।

(अमीषोमीयपुरोडाशविधिः)

पस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ धारितवान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति ॥

अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

स देवता वृत्रान्निर्हूय वार्त्रघ्नः हविः पूर्णमासे निरवपद्मन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्, इति ।

स इन्द्रोऽग्नीषोमममुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रान्निर्हूय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे संपादितवान् । लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नाया विनाशयन्ति । अमावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्वृत्ररूपमन्धकारमाप्याययन्ति सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्णमासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृधिधातुयुक्ते ऋचावमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । अग्निर्वृत्राणि जह्वनस्त्वः राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननमतीतेरेते ऋचौ वार्त्रघ्न्यौ । कविर्विभ्रेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वत्यौ ॥

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति—

तत्सःस्थाप्य वार्त्रघ्नः हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयेर्वि श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहिताऽहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं द्यावापृथिव्योर्वरं वेदैर्न वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्, इति ।

स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं कृत्वा पूर्ववद्वज्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथिव्याविन्द्रमब्रूताम्— मयं वृत्रो भूमिमारभ्य पृथोऽप्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराश्रितो वर्तते तस्मान्म-

(दस्म)दीयमेनं न ग्रहरेति । तत इन्द्रस्वानङ्गीकारमवलोक्य महारमभ्यनुज्ञातु-
मुत्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति
पृथिव्या वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं
वरं प्राप्नोति । ततः स इन्द्रो यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ॥

अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं नो
वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे
वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति
गौरित्यब्रुवन्गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽव-
वीद्वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा
इति तद्वीराऽहरत्तस्माद्रवि सतोभयेन भुञ्जत
एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्ब्रूतमेतत्सोमस्य यत्पयो य
एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति, इति ।

इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निः सृतावग्नीषोमं
प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमी तान्देवान्प्रत्येवमब्रू-
ताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, त्ययोस्त
थाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं कं
नामेदं तेज आहुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तौ गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्गौ-
रेव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेप्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वे-
न वरमेवमयाचत—अनयोः संवन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेप्याग्नि-
आनीतं च तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मय्येव स्थितेन तेनोभयेन तदा तद
स्वीकृतेन भोजनं निर्वर्तयध्वमिति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानपत्
तस्माद्ब्रूतत्वाल्लोकेऽपि निरन्तरं गत्रि तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोरूपेणोभये
तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्ब्रूतमेतद्देवाः
स्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवतीति ॥

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंयन्धित्वेनेन्द्रसंयन्धि-
त्वेन च प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्वं पौर्णमास-
मिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं
पुत्रं निरवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं
पुत्रं धनेन निरवासाययन्ति ॥ , इति ॥

नात्र प्रजापतेर्हविर्भोकृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं किं तु तत्कर्मसंप्रवृत्तेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्—“ प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्ण-
मासीं चोक्थ्यं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं
ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययन्निःशेषविचदानेन स्थिरनिवासमकरोत् । एतदपि
पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्—“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठाम-
गच्छत् ” इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञान्ससर्ज तथेन्द्रोऽप्यग्नीषोमी वृत्रान्निः-
सार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि संबन्धः ।
यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माल्लोकेऽपि ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवासा-
ययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमवत्त्वतः ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्रावर्त्य ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ ”

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः—
“ ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । आग्नेय-
यागस्तु पष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्त-
विध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते द्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्व
पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—होत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तर-
स्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेयौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः
“ प्रजापते न त्वदेतानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसे-
त्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामि-

(दस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानग्नीकारमवलोक्य प्रहारमभ्यनुज्ञातुं
मुत्कोचत्वेन वरं वृत्तवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति
पृथिव्या वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं
वरं प्राप्नोति । ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ॥

अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं नो
वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे
वै त्योस्तेज इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति
गौरित्यब्रुवन्गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्र-
वीद्वरं वृत्रे मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा
इति तद्वीराऽहरत्तस्माद्वि सतोभयेन भुञ्जत
एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्ब्रूतमेतत्सोमस्य यत्पयो य
एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति, इति ।

इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निः सृतावग्नीषोमौ
प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्प्रत्येवमब्रू-
ताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, त्योस्त-
थाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं को
नामेदं तेज आमुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्गौ-
रेव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेप्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वेन
वरमेवमपाचत—अनयोः संबन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेप्यामि,
आनीतं च तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मय्येव स्थितेन तेनोभयेन तदा तदा
स्वीकृतेन भोजनं निर्वर्तयध्वमिति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् ।
तस्माद्वरवृत्तत्वाल्लोकेऽपि निरन्तरं गवि तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोरूपेणोभयेन
तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्ब्रूतमेतदेवाग्ने-
स्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवतीति ॥

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धि-
त्वेन च प्रशंसति—

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमास-
मिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं
पुत्रं निरवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं
पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति ॥ , इति ॥

नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं किं तु तत्कर्मस्रष्टृत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्—“प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्ण-
मासीं चोक्थ्यं च” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं
ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययन्निःशेषविचदानेन स्थिरनिवासमकरोत् । एतदपि
पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्—“तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठाम-
गच्छत्” इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञान्ससर्ज तथेन्द्रोऽप्यग्नीषोमौ वृत्रान्निः-
सार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि संबन्धः ।
यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माल्लोकेऽपि ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
ययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो ऽऽस्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलत्वतः ॥

सृष्टिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ ”

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः—
“ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” इति । आग्नेय-
यागस्तु पष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” इति । तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्त-
विध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्व
पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—होत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तर-
स्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्भूयत्यादिके आग्नेयौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः
“प्रजापते न त्वदेतानि” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदेत्ते-
त्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नये जुष्टं निर्वषाम्यग्नीषोमाभ्यानि-

त्याग्नेयः पूर्वमाश्रितः । यजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याम्नाय पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मन्त्रान्वाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“जज्ञभ्यमानमन्नोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।

वाक्यादायः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जज्ञभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति” इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जज्ञभ्यमानः, तस्य वाक्यान्मन्नोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्वलीयः । तस्मात्केवलं पुं धर्म इति चेन्मैवम् । क्रतावपि जज्ञभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात् ॥

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वार्त्रज्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं वलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याव्यवस्थितिः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“तस्माद्वार्त्रेऽग्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । तत्रेदं वार्त्रेऽग्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जह्यनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेः प्राप्तां दर्शपूर्णमासयागाद्गत्वं न त्वाज्यभागाद्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—“अग्निर्वृत्राणि जह्यनत्” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रेऽग्नी । “त्वं सोमासि सत्पतिः” इति सौम्या द्वितीया वार्त्रेऽग्नी । “अग्निः प्रत्नेने मन्मना” इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । “सोमगीभिर्द्वा वयम्” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्ण-

(अभावास्याया सोनाप्ययागविधिः)

मासयोराम्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथंचि-
द्भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नह्यग्नीषोमी-
येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किं च, पौर्णमास्यामभावास्यायामिति सप्तमी-
भ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति ।
कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किं च, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमे-
वायमनुवाकः पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्श-
पूर्णमासयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम् । किं तु आज्यभागा-
ङ्गत्वम् । नन्वेतन्क्रमेणैव लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः,
सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । बाढम् । तथाऽपि
वार्त्तग्रीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वतीयुगलमभावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता
ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति न वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽग्निं प्रावेꣳपन्त
स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं
निरंवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत यद्वैमृधः पूर्ण-
मासेऽनुनिर्वाप्यो भवन्ति मृधं एव तेन यज-
मानोऽप हत इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवतांभिश्चे-
न्द्रियेण च व्याꣳर्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकंपाल-
मभावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि (१) तं निरं-
वपत्तेन वै स देवतांश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदा-

ग्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येन्द्रं दधिं
 देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्ध
 इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषं इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
 व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापति-
 मुपाधावद्दृत्रं मे जघ्नुषं इन्द्रियं वीर्यम् (२)
 पृथिवीमनु व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति
 स प्रजापतिः पशूनं ब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति
 तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्र-
 त्यदुहन्त्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं
 यत्प्रत्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वः समनैषुः
 प्रत्यधुक्षन्नु तु मयि श्रयत इत्यंब्रवीदेतदस्मै
 (३) शृतं कुरुतेत्यंब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वन्नि-
 न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदंश्रयन्तच्छृतस्यं
 शृतत्वः समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छृतमक्रन्न तु मां
 धिनोतीत्यंब्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यंब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यं कुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छृतस्यैव
 पूर्वस्यावं चेदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठादिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पृती-

(अमावास्यायां सांनाय्यागविधिः)

कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतृज्यात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मानुषं
 तद्यद्दुग्धा तत्सेन्द्रं दुग्धाऽऽ तनक्ति (५) सेन्द्र-
 त्वायांमिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रो घृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छ-
 दपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छ-
 न्तसोऽब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य
 प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन्त-
 स्मात्पितृभ्यः पूर्वैद्युः क्रियते सोऽमावास्यां
 प्रत्यागच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै
 नः (६) अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंदेवत्यं सांनाय्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-
 गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव
 ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

॥ दधि मे जुघुषं इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्मा अवदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अब्रवीत् । एतत् । अस्मै । दधि । कुरुत् । इति । अब्र-
वीत् । तत् । अस्मै । दधि । अकुर्वन् । तत् ।
एनम् । अधिनोत् । तत् । दध्नः । दधित्वमिति
दधि—त्वम् । ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म—वादिनः ।
वदन्ति । दध्नः । पूर्वस्य । अवदेयमित्यव—देयम् ।
(४) । दधि । हि । पूर्वम् । क्रियते । इति । अनादृ-
त्येत्यना—दृत्य । तत् । श्रुतस्य । एव । पूर्वस्य ।
अवेति । द्येत् । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । वीर्यम् ।
श्रित्वा । दध्ना । उपरिष्ठात् । धिनोति । यथापूर्व-
मिति यथा—पूर्वम् । उपेति । एति । यत् । पूतीकैः ।
वा । पर्णवल्कैरिति पर्ण—वल्कैः । वा । आतश्चया-
दित्या—तश्चयात् । सौम्यम् । तत् । यत् । क्लैः ।
राक्षसम् । तत् । यत् । तण्डुलैः । वैश्वदेवमिति वैश्व—
देवम् । तत् । यत् । आतश्चनेनेत्यां—तश्चनेन । मानु-
पम् । तत् । यत् । दध्ना । तत् । सेन्द्रमिति स—
इन्द्रम् । दध्ना । एति । तनक्ति (५) । सेन्द्रत्वायेति
सेन्द्र—त्वाय । अग्निहोत्रोच्छेपणमित्यग्निहोत्र—उच्छे-
पणम् । अभ्यातं नक्तीत्याभि—आतं नक्ति । यज्ञस्य ।
संतेत्या इति सं—तत्यै । इन्द्रः । वृत्रम् । हत्वा ।
परां । परावतमिति परा—वतम् । अगच्छत् ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

अपेति । अराधम् । इति । मन्यमानः । तम् ।
 देवताः । प्रैषमिति प्र—एषम् । ऐच्छन् । सः ।
 अब्रवीत् । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । यः ।
 प्रथमः । अनुविन्दतीत्यनु—विन्दति । तस्य । प्रथमम् ।
 भागधेयमिति भाग—धेयम् । इति । तम् । पितरं ।
 अन्विति । अविन्दन् । तस्मात् । पितृभ्य इति
 पितृ—भ्यः । पूर्वद्युः । क्रियते । सः । अमावास्या-
 मित्यमा—वास्याम् । प्रति । एति । अगच्छत् । तम् ।
 देवाः । अभि । समिति । अगच्छन्त । अमा । वै ।
 नः (६) । अद्य । वसु । वसति । इति । इन्द्रः ।
 हि । देवानाम् । वसु । तत् । अमावास्याया इत्य-
 मा—वास्यायाः । अमावास्यत्वमित्यमावास्य—त्वम् ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किंदेव-
 त्यमिति किं—देवत्यम् । सांनाय्यमिति सां—ना-
 य्यम् । इति । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । इति ।
 ब्रूयात् । विश्वे । हि । तत् । देवाः । भागधेयमिति
 भाग—धेयम् । अभीति । समगच्छन्तेति सम्—अ-
 गच्छन्त । इति । अथो इति । खलु । ऐन्द्रम् ।
 इति । एव । ब्रूयात् । इन्द्रम् । वाव । ते ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

अथ विधत्ते—

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
भवत्यैन्द्रं दधि देवताश्चैव तेनेन्द्रियं
च यजमानोऽव रुन्धे , इति ।

अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । पष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत ऐन्द्राग्नविध्युन्नय-
नायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य चावरोधो
भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः स्तुत्या
तद्विधिरुन्नीयते । शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रदधि-
विधिस्त्वसंदिग्ध एव ॥

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति—

इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापति-
मुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवी-
मनु व्यारत्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स
प्रजापतिः पशूनव्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत्प-
शव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्रत्यदुह-
न्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यत्प्र-
त्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वम् , इति ।

जघ्नुषो हतवतः । व्यार्त्तद्विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओषधिवीरुधोर्भेदः पूर्वा-
चार्यैर्दर्शितः—

“ ओषधयः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । स च
प्रजापतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनव्रवीत् । तत्सामर्थ्यं
पशव ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्नाधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः ।
पुनः स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः सम-
नयन्तस्मात्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगनयनेन संपन्नमिति व्युत्पत्त्या सांना-

तत् । मिपज्यन्तः । अ॒भि । समि॒ति । अ॒ग॒च्छन्त ।
इति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पूर्णिमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमृधं विधित्सुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त
स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं
निरवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत , इति ।

अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मृधो वृत्रपक्षपातिनो वैरिणोऽभितः
समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिता मृधो वैरिणो येन देवे-
नासौ विमृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः ।
तं पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पश्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ॥
अथ विधत्ते—

यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध
एव तेन यजमानोऽप हते , इति ।

अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च
व्याध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावा-
स्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि तं निरवपत्तेन वै
स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध , इति ।

इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देवताभिश्च स्वकीयेन
सामर्थ्येन च व्यृद्धो विमुक्तोऽभूत् ॥

(अमावास्यायां सांनाय्यागविधिः)

अथ विधत्ते—

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां

भवत्यैन्द्रं दधि देवताश्चैव तेनेन्द्रियं

च यजमानोऽव रुन्धे , इति ।

अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । पष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत ऐन्द्राग्नविध्युन्नय-
नायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य चावरोधो
भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः स्तुत्या
तद्विधिरुन्नीयते । शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रदधि-
विधिस्त्वसंदिग्ध एव ॥

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति—

इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
व्यार्छत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापति-
मुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवी-
मनु व्यारत्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स
प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत्प-
शव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्रत्यदुह-
न्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यत्प्र-
त्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वम् , इति ।

जघ्नुषो हतवतः । व्यार्छद्विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओषधिवीरुधोर्भेदः पूर्वा-
चार्यैर्दर्शितः—

“ ओषधयः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

सदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषधादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । स च
प्रजापतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्सामर्थ्यं
पशव ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्नाधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः ।
पुनः स्वनिष्ठं तदीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्राति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः सम-
नयन्तस्मात्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नमिति व्युत्पत्त्या सांना-

य्यनाम भवति । यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुपः प्रतिदिनं दुग्धमा-
नस्य क्षीरस्य प्रतिधुगिति नाम संपन्नम् ॥

अथ शृतनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैपुः प्रत्यधुक्षन्न तु मयि श्रयत
इत्यब्रवीदेतदस्मै शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्त-
दस्मै शृतमकुर्वन्निन्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं
तदश्रयन्तच्छृतस्य शृतत्वम् , इति ।

भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैपुः प्रत्यधुक्षन् क्षीररूपं तद्वीर्यं मयि
न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः प्रजापतिः
पशून्प्रति शृतं पक्वं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसामर्थ्यं पक्वं
पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । यै(त)स्माच्छ्रा पाक इत्यस्माच्छ्रौ
वा शृतमिति नाम निष्पन्नम् ॥

अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैपुः प्रत्यधुक्षञ्छृतमक्रन्न तु मा धिनोती-
त्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै दध्य-
कुर्वन्तदेनमधिनात्तदध्नो दधित्वम् , इति ।

सनयनप्रतिदोहनशृतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छृतं मां तु न धिनोति न'
प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तृन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्रवीत् । तच्च दधिकृतं
सदेनमिन्द्रमधिनात्तदधीणयत् । तस्मादधिनाम संपन्नम् । अत्रैन्द्रं दधीति विधि-
विस्पष्ट एव । शृतनामनिर्वचनार्थवादेनैन्द्रं पय इति विधिमुच्येत् । अन्यथा
वक्ष्यमाणशृतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ॥

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदे-
यं दधि हि पूर्वं क्रियत इति , इति ।

यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुहामवदौनेऽवदीयमाने दध्नः
स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ॥

१ ख 'ति पाककर्तृन्' । २ ख, 'मर्त्यरूप प' । ३ ख, 'यस्मात्पक्व श्रितं च तस्मा' । ४ ख,
न । ५ ख, 'दावकाले द' ।

(अमावास्यायां तांनाय्ययागविधिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्य तच्छृतस्यैव पूर्वस्याव द्येदि-
न्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा दध्नोप-
रिष्टाद्विनोति यथापूर्वमुपैति , इति ।

तत्पूर्वं दध्यवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यस्मि-
न्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठादध्ना मीणयति । क्षीरं पूर्वभावि
दधि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ॥

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—

यत्पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतश्चयात्सौम्यं
तद्यत्कलै राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं
तद्यदातश्चनेन मानुषं तद्यदध्ना तत्सेन्द्रं
दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वाय , इति ।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशवृक्षस्यांशाः पर्ण-
वल्काः । मौढवदरफलानि कलाः । ईषदम्लतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभि-
रातश्चनं सौमादीनां प्रियम् । तथा सत्यत्रेन्द्रमील्यै दध्नाऽऽतश्चयात् ॥

दध्नाऽऽतश्चनस्योपर्यग्निहोत्रार्थयवागूशेपे(प)णातश्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति

यज्ञस्य संतत्यै , इति ।

दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपारा-
धमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्त्सोऽ-
ब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य
प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन्त-
स्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते , इति ।

वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो भीतोऽत्यन्तं दूर-

मगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता-आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये योऽन्विष्य
प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोक्ताः पितरः
प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपादि तद्यागः । पितॄणां त्वमावास्या-
यामेव पिण्डदानम् ॥

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । वाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र तदनुवादोऽ-
स्तु । तामेव स्तुतिं द्योतयितुममावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छतं देवा अभि
समगच्छन्तामा वै नोऽद्य वसु
वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तद-
मावास्याया अमावास्यत्वम् , इति ।

पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पलायनदेशात्प्रतिनिवृत्य
समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संप्राप्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—अद्य
नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनमया वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधारणत्वेन वर्तत
इत्यर्थः । किं तद्विस्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु श्रेष्ठं धनं,
तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्मादेवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा वस-
त्येवेति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ॥

ऐन्द्रं दधीति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
द्रव्ययति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवस्य सांना-
य्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि
तदेवा भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो
खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाच ते तद्वि-
षय्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति॥, इति ॥

पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा समागच्छन्तदा

भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्ति

अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भील

(अभावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु सांनाय्यलिप्सया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात् ॥

अत्र भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाधिता ॥ ”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ध्रूयते—“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ” इति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेणोपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिकत्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शं यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्रसंस्तुतिः ॥ ”

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां भवति ” इति एकस्मिन्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो ध्यर्थः । विधेयैन्द्राग्रस्तुत्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्रः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रयानवैषम्यं तूक्तमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रश्नोक्ते

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ
 यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमा-
 सेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं
 ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा
 य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ
 यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति
 देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
 एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
 कपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां
 पौर्णमासः सःस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो आतृव्यवान्त्स्यात्स पौर्ण-
 मासः सःस्थाप्येतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्ण-
 मासेनैव वज्रं आतृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन
 देवतांश्च यज्ञं च आतृव्यस्य वृद्धके मिथुनान्प-
 श्नुत्सारस्वताभ्यां यावद्देवास्यास्ति तव (२)
 सर्वं वृद्धके पौर्णमासीमेव यजेत आतृव्यवान्ना-
 मावास्यां हत्वा आतृव्यं नाऽऽप्यायति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै
 वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति

(आमाविष्णवादियागविधिः)

नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना
 ददात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तृप्त एवैन-
 मिन्द्रः प्रजयां पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण
 जुहोति न हि मृन्मयमाहुंतिमानश औदुम्ब-
 रम् (३) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क्पशवं
 ऊर्जैवास्मा ऊर्जे पशूनवं रुन्धे नागंतश्रीर्महेन्द्रं
 यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राज-
 न्यंस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवताम-
 तियजंते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां
 प्राप्नोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं
 देवतेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संव-
 त्सरस्य परस्ताद्ग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टा-
 कंपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जंघ्निवा-
 संमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति ततोऽधि कामं
 यजेत (५) ॥

(एतां तदौदुम्बरं स्वा त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । सः ।
 तु । वै । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजेत ।
 यः । एनौ । सेन्द्राविति स—इन्द्रौ । यजेत । इति ।
 वैमृधः । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । अनुनिर्वाप्य
 इत्यनु—निर्वाप्यः । भवति । तेन । पूर्णमास इति
 पूर्ण—मासः । सेन्द्र इति स—इन्द्रः । ऐन्द्रम् ।
 दधि । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । तेन ।
 अमावास्येत्यमा—वास्या । सेन्द्रेति स—इन्द्रा । यः ।
 एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्ण-
 मासौ । यजेते । सेन्द्राविति स—इन्द्रौ । एव ।
 एनौ । यजेते । श्वःश्व इति श्वः—श्वः । अस्मै । ईजा-
 नाय । वसीयः । भवति । देवाः । वै । यत् । यज्ञे ।
 अकुर्वत । तत् । असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः ।
 एताम् (१) । इष्टिम् । अपश्यन् । आग्रावैष्णव-
 मित्याग्रा—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश—
 कपालम् । सरस्वत्यै । चरुम् । सरस्वते । चरुम् ।
 ताम् । पौर्णमासमिति पौर्ण—मासम् । सस्था-
 प्येति सं—स्थाप्यं । अनुं । निरिति । अवपन् ।
 नतः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः ।

(आभावेष्णवादिद्यागविधिः)

भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् । सः ।
 पौर्णमासमिति पौर्ण—मासम् । स—स्थाप्येति सं—
 स्थाप्यं । एताम् । इष्टिम् । अनु । निरिति । वपेत् ।
 पौर्णमासेनेति पौर्ण—मासेन । एव । वज्रम् । भ्रातृ-
 व्याय । प्रहृत्येति प्र—हृत्यं । आभावेष्णवेनेत्याम्ना—
 वैष्णवेन । देवताः । च । यज्ञम् । च । भ्रातृव्यस्य ।
 वृद्धक्ते । मिथुनान् । पशून् । सारस्वताभ्याम् ।
 यावेत् । एव । अस्य । अस्ति । तत् (२) । सर्वम् ।
 वृद्धक्ते । पौर्णमासीमिति पौर्ण—मासीम् । एव । यजेत ।
 भ्रातृव्यवानिति । भ्रातृव्य—वान् । न । अमावास्या-
 मित्यमा—वास्याम् । हत्वा । भ्रातृव्यम् । न । एति ।
 प्याययति । साकंप्रस्थायीयेनेति साकं—प्रस्थायीयेन ।
 यजेत । पशुकाम इति पशु—कामः । यस्मै । वै ।
 अल्पेन । आहरन्तीत्यां—हरन्ति । न । आत्मना ।
 तृप्यति । न । अन्यस्मै । ददाति । यस्मै । महता ।
 तृप्यति । आत्मना । ददाति । अन्यस्मै । महता ।
 पूर्णम् । होतव्यम् । तृप्तः । एव । एनम् ।
 इन्द्रः । प्रजयेति प्र—जया । पशुमिरिति पशु—भिः ।
 तर्पयति । दारुपात्रेणेति दारु—पात्रेण । जुहोति ।

न । हि । मृन्मयमिति मृत्—मयम् । आहुति-
 मित्या—हुतिम् । आनशे । औदुम्बरम् (३) । भ-
 वति । उर्क् । वै । उदुम्बरः । उर्क् । पशवः ।
 उर्जा । एव । अस्मै । उर्जम् । पशून् । अवेति ।
 रुन्धे । न । अगतश्रीरित्यगत—श्रीः । महेन्द्रमिति
 महा—इन्द्रम् । यजेत । त्रयः । वै । गतश्रिय इति
 गत—श्रियः । शुश्रुवान् । ग्रामणीरिति ग्राम—नीः ।
 राजन्यः । तेषाम् । महेन्द्र इति महा—इन्द्रः । दे-
 वता । यः । वै । स्वाम् । देवताम् । अतियजत
 इत्यति—यजते । प्रेति । स्वायै । देवतायै । च्यवते ।
 न । पराम् । प्रेति । आप्नोति । पापीयान् । भवति ।
 संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । इन्द्रम् । यजेत । संव-
 त्सरमिति सं—वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अतीति ।
 स्वा (४) । एव । एनम् । देवता । इज्यमाना ।
 भूत्यै । इन्धे । वसीयान् । भवति । संवत्सरस्येति
 सं—वत्सरस्य । परस्तात् । अग्नये । व्रतपतय इति
 व्रत—पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—क-
 पालम् । निरिति । वपेत् । संवत्सरमिति सं—वत्स-
 रम् । एव । एनम् । वृत्रम् । जन्निवांसम् । अग्निः ।

(आग्रावैष्णवाद्यागविधिः)

व्रतपतिरिति व्रत—पतिः । व्रतम् । एति । लम्भ-
यति । ततः । अधीति । कामम् । यजेत (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आग्रावैष्णवादयो वक्तव्याः ।

तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रशंसामाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत
य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनु-
निर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं
विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्राविवैनौ यजते
श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति, इति ।

एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्शपूर्णमासयाजी न
त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संपद्यते । एवं विदुषः
सेन्द्रयागेनो(णो)त्तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ॥

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एता-
मिष्टिमपश्यन्नाग्रावैष्णवमेकादशकपालः सरस्वत्यै
चरुः सरस्वते चरुं तां पौर्णमासः सःस्था-
प्यानु निरवपन्ततो देवा अभवन्पराऽसुराः, इति ।

देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं दृष्ट्वा देवास्तान-
सुरान्वञ्चयित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता असुराश्च पराभूताः॥

अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स पौर्णमासः सःस्था-
प्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृ-
व्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं
च भ्रातृव्यस्य वृद्धके मिथुनान्पशून्त्सारस्व-
ताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत्सर्वं वृद्धके , इति ।

पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रप्रहारः । अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञ इत्यु-
क्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं क्रतुं च विनाशयति । सारस्वतयोः
स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविर्भ्यां मिथुनानां पशूनां वर्जनम् । एतावता भ्रातृ-
व्यस्य यावद्विद्यमानं तत्सर्वं नाशितं भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्यां पितृ-
पद्ममेवानामावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याः
हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति , इति ।

द्वितीयानुवाके वृत्रप्रसङ्ग इदमुक्तम्—“ घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमा-
वास्यायां अप्याययन्ति ” इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृव्यं हत्वा
दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ॥

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
न्यस्मै महता पूर्णः होतव्यं तृप्त एवैन-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति , इति ।

दधिक्षीरपूर्णाभिधत्तस्यभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाद्वृत्ताभिः साकमध्वर्योः प्रस्थानं
होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्त्यागे सोऽयं साकंप्रस्थायीयो यागस्तेन
पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् । लोके च यस्मै

(आमाविष्णवादिद्यागविधिः)

राज्ञे करमदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं वृत्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“ साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वेर्वा प्रातः ” इति ॥

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानशे, इति ।

यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्यातुं नार्हति तस्मादारुपात्रेण होमः । न ह्यत्र जुह्वामवदानमस्ति, पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् ॥ दारुविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर उर्कपशव

ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे, इति ।

प्रथमप्रपाठक औदुम्बरो मृषो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्— “ पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुह्वत्कल्पः ” इति । “ यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुहन्त(त)मनु जुहति स्विष्टकृद्-क्षाश्च न विद्यन्ते ” इति च ॥

अधिकारिभेदेन सांनाय्यस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते—

नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रु-

वान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो

वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै

च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति, इति ।

शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तदभिज्ञः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाप्नायते—“ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंश्चि । सा हि श्रीरमृता सताम् ” इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राजन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव त्रयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते ।

एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकीयदेवतायाः
प्रच्युतः सत्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्दरिद्रश्च भवति॥
अगतश्रियः सर्वदेन्द्रमाप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरं हि
व्रतं नाति स्वैवैनं देवतेज्यमाना
भूत्या इन्धे वसीयान्भवति , इति ।

संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्भूतं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं
यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूत्यर्थं
यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ॥

अगतश्रियः कांचिदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्नि-
वाऽसमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति , इति ।

व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकारनिवारकपापरूपं वृत्रं संवत्सरेन्द्रानुष्ठानेन
हृतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं प्रापयति ॥

व्रतपतेष्टेरुर्ध्वमगतश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छिकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेत॥, इति ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्मिञ्छेपक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्मकताविव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय(र्य)कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं(दं) कार्यमैशीधे श्रुक्प्रदानतः ॥ ”

“साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः” इति विहिते कर्मणि श्रूयते—“ सह-
कुम्भीभिरभिक्रामेत् ” इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनी-
यदेशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य
कर्मणः सांनार्यविकृतित्वार्जुजुहा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च

१ क. घ. ङ. च. ‘रुध्वं ग’ । २ ख. ‘रक्षि शेष’ । ३ ख. ‘यमाप्तीप्रभु’ । ४ क. घ.
ङ. च. ‘मखिलस्य प्रभु’ । ५ क. घ. ङ. च. ‘मन्तीति । ख. ‘मञ्जुहोतीति । ६ क. घ. ङ. च.
‘ज्जुदां कु’ ।

(अभ्युदयेष्टपादीष्टित्रयविधिः)

स्विष्टकृदादिकं सांनाय्यशेषेणेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सांनाय्य इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीध्रे स्तुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्तत्वाज्जुह्वपभृतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेष-
कर्म कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाग्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
सोमयाज्यैव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सां-
नाय्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते वि वा एतं
प्रजयां पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं
यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
देति त्रेधा तण्डुलान्वि भञ्जेद्ये मध्यमाः स्यु-
स्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरं येऽणि-
ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरे-
वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति

यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पूर्-
 व्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बद्वकुर्या-
 द्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्वया छम्ब-
 द्कुर्यान्नृष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हीतमु-
 ख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्य जायतेऽनादृत्य तद्वे एव यजेत यज्ञमुख-
 मेव पूर्व्वयाऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव
 पूर्व्वयाऽवस्थ इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव
 (३) पूर्व्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञक्रतूनुपेत्येपा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमां अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्ष-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनूवन्ध्या यत् (४) पूर्व्व-
 द्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानंपाकरोति
 सदोहविधाने एव सं भिनोति यद्यजते देवेरेव
 सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादे

(अभ्युदयेप्रयादीष्टिप्रयविधिः)

देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-
 मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशाऽनू-
 बन्ध्यां सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सदृङ्ख्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्ब्रतं नानृतं वदेन्न माऽस-
 मंश्रीयान्न स्त्रियमुपैयान्नास्य पल्पूलनेन वासः
 पल्पूलयेयुरेताद्वि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति (६) ॥

(चन्द्रमा द्वे देवलोकेमेव यद्यज्ञं पल्पूलयेयुः पदच ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

न । असोमयाजीत्यसोम—याजी । समिति ।
 नयेत् । अनागतमित्यना—गतम् । वै । एतस्य ।
 पयः । यः । असोमयाजीत्यसोम—याजी । यत् । असो-
 मयाजीत्यसोम—याजी । संनयेदिति सं—नयेत् ।

परिमोष इति परि—मोषः । एव । सः । अनृतम् ।
 करोति । अथो इति । परेति । एव । सिच्यते ।
 सोमयाजीति सोम—याजी । एव । समिति । नयेव ।
 पयः । वै । सोमः । पयः । सांनाय्यमिति सां—ना-
 य्यम् । पयसा । एव । पयः । आत्मन् । धत्ते ।
 वीति । वै । एतम् । प्रजयेति प्र—जया । पशुभि-
 रिति पशु—भिः । अर्धयति । वर्धयति । अस्य ।
 भ्रातृव्यम् । यस्य । हविः । निरुप्तमिति निः—उ-
 त्तम् । पुरस्ताद् । चन्द्रमाः (१) । अभीति । उदे-
 तीत्युव—एति । त्रेधा । तण्डुलान् । वीति । मजेव ।
 ये । मध्यमाः । स्युः । तान् । अग्नये । दात्रे । पुरो-
 ढाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । कुर्यात् । ये ।
 स्थविष्ठाः । तान् । इन्द्राया प्रदात्र इति प्र—दात्रे । दधन् ।
 चरुम् । ये । अणिष्ठाः । तान् । विष्णवे । शिपिवि-
 षायेति शिपि—विषाय । शृते । चरुम् । अग्निः ।
 एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रजनयतीति
 प्र—जनयति । वृद्धाम् । इन्द्रः । प्रेति । यच्छति ।
 यज्ञः । वै । विष्णुः । पशवः । शिपिः । यज्ञे ।
 एव । पशुपुं । प्रतीति । तिष्ठति । न । द्वे इति
 (२) । यजेत । यत् । पूर्वया । संप्रतीति सं—प्रति ।

(अभ्युदयेष्टपादीष्टिप्रयविधिः)

यजेत । उत्तरयेत्युव—तरया । छम्बद् । कुर्याव ।
 यव । उत्तरयेत्युव—तरया । संप्रतीतिं सं—प्रति ।
 यजेत । पूर्वया । छम्बद् । कुर्याव । न । इष्टिः ।
 भवति । न । यज्ञः । तव । अन्विति । हीतमुखीति
 हीत—मुखी । अपगल्भ इत्यप—गल्भः । जायते ।
 एकाम् । एव । यजेत । प्रगल्भ इति प्र—गल्भः ।
 अस्य । जायते । अनादृत्येत्यना—दृत्य । तव । द्वे
 इति । एव । यजेत । यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् ।
 एव । पूर्वया । आलभेत इत्यां—लभते । यजते ।
 उत्तरयेत्युव—तरया । देवताः । एव । पूर्वया । अव-
 रुन्ध इत्यव—रुन्धे । इन्द्रियम् । उत्तरयेत्युव—त-
 रया । देवलोकमिति देव—लोकम् । एव (३) ।
 पूर्वया । अभिजयतीत्यभि—जयति । मनुष्यलोक-
 मिति मनुष्य—लोकम् । उत्तरयेत्युव—तरया । भूय-
 सः । यज्ञक्रतूनि यज्ञ—क्रतून् । उपेति । एति ।
 एषा । वै । सुमना इति सु—मनाः । नाम । इष्टिः ।
 यम् । अद्य । ईजानम् । पश्चाव । चन्द्रमाः । अ-
 भीति । उदेतीत्युव—एति । अस्मिन् । एव ।
 अस्मै । लोके । अर्धुकम् । भवति । दाक्षायणयज्ञे-
 नेति दाक्षायण—यज्ञेन । सुवर्गकाम इति सुवर्ग—

कामः । यजेत । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । समि-
 ति । नयेत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा—वरुण्या । आमि-
 क्षया । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । यजे-
 त । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । वै । देवानाम् ।
 सुतः । तेषाम् । एतम् । अर्धमासमित्यर्ध—मासम् ।
 प्रसुत इति प्र—सुतः । तेषाम् । मैत्रावरुणीति मैत्रा—
 वरुणी । वशा । अमावास्यायामित्यमा—वास्या-
 याम् । अनूबन्ध्येत्यनु—बन्ध्या । यत् (४) ।
 पूर्वेषुः । यजते । वेदिम् । एव । तत् । करोति ।
 यत् । वत्सान् । अपाकरोतीत्यप—आकरोति । सदो-
 हविर्धाने इति सदः—हविर्धाने । एव । समिति ।
 मिनोति । यत् । यजते । देवैः । एव । सुत्याम् ।
 समिति । पादयति । सः । एतम् । अर्धमासमित्य-
 र्ध—मासम् । सधमादमिति सध—मादम् । देवैः ।
 सोमेम् । पिबति । यत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा—व-
 रुण्या । आमिक्षया । अमावास्यायामित्यमा—वा-
 स्यायाम् । यजते । या । एव । असौ । देवानाम् ।
 वशा । अनूबन्ध्येत्यनु—बन्ध्या । सो इति । एव ।
 एषा । एतस्य । साक्षादिति स—अक्षात् । वै । एषः ।
 देवान् । अभ्यारोहतीत्यभि—आरोहति । यः । ए-

(अभ्युदयेष्टपादीष्टिप्रयविधिः)

पाम् । यज्ञम् (५) । अभ्यारोहतीत्यभि—आरो-
हति । यथा । खलु । वै । श्रेयान् । अभ्यारूढ-
इत्यभि—आरूढः । कामयते । तथा । करोति ।
यदि । अवविध्यतीत्यव—विध्यति । पापीयान् । भ-
वति । यदि । न । अवविध्यतीत्यव—विध्यति । स-
दृङ्ङिति स—दृङ् । व्यावृत्काम इति व्यावृत्-
कामः । एतेन । यज्ञेन । यजेत । क्षुरपविरिति क्षुर-
पविः । हि । एषः । यज्ञः । ताजक् । पुण्यः । वा ।
भवति । प्रेति । वा । मीयते । तस्य । एतत् । व्र-
तम् । न । अनृतम् । वदेत् । न । माश्वसम् । अ-
श्रीयात् । न । स्त्रियम् । उपेति । इयात् । न ।
अस्य । पल्पूलनेन । वासः । पल्पूलयेयुः । एतत् ।
हि । देवाः । सर्वम् । न । कुर्वन्ति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

द्विधा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता ॥

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्टपादयो वक्तव्याः ॥

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विव्रिनक्ति—

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो
योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्परिमोष

तदनुष्ठाता यजमानः सभायां हीतमुखी भवति । तैः पृष्टः सद्भुत्तरं वक्तुं न प्रगल्भो भवेत् । तस्मादद्विकाम्यादृष्टिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत । तथा सत्यस्य यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते किमु वक्तव्यमयमिति ॥

तमिमं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्य तद्वद्दे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्व-
याऽऽलभते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वयाऽ-
वरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्वयाऽभि-
जयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपै-
त्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा
अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति, इति ।

एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्यगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजन-
त्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्य-
लोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् ।
नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत
एतदनुष्ठानेन भूयसो यद्वह्नेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतूनुपैति । किंचाद्य द्विती-
यायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना
सुमना इत्युच्यते । वधिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव
लोके तस्य समृद्धिर्धनं भवति ॥

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोगेणविकृतिस्तथैवान्यां गुणविकृतिं
विधत्ते—

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत, इति ।

एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्ग-
कामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एका-
दशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽ-
ष्टाकपाल ऐन्द्राय एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो
मैत्रावरुणायामिष्टा द्वितीयोत्तरस्याम् ” इति ॥

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां चैकैकं विधत्ते—

(अभ्युदयेष्टयादीष्टिप्रयविधिः)

पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽ-

मिक्षयाऽमावास्यायां यजेत, इति ॥

तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति—

पूर्णमासे वै देवानां सुतस्तेषां-

मेतमर्धमासं प्रसुतः , इति ।

यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिपुतो भवति । पयो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्या-
मावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति । प्रतिदिनम-
नुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्या प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ॥

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या
यत्पूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सान-
पाकरोति सदोहविर्धाने एव सं मिनोति यद्य-
जते देवैरेव सुत्यां सं पादयति स एतमर्ध-
मासं सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रा-
वरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजते यैवासौ
देवानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्य , इति ।

येयममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनू-
बन्ध्या संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेद्युः शुक्लप्रतिपादि यजत इति
यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वत्सानपाकरो-
तीति यत्तेन सदोहविर्धाने द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति । द्वितीयायां प्रात-
रामेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यमाणां सुत्यामेव संपादितवा-
न्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुरुपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं
सहर्षोपेतं सोमं पीतवान्भवति । तस्मादाग्नेयाद्भुवं तस्मिन्द्वितीयामावास्या-
कर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य
वशा संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव
या वशाऽनूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः ॥

दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति य एषां
यज्ञमभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेया-
नभ्यारूढः कामयते तथा करोति, इति ।

यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति
सम्यगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्राप्नोति । बहु-
कालं(ल)व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्य च यथा
लोके श्रेयान्नाजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्रे ममेदं भोग-
साधनमानयेति पुनः पुनः कामयते तथाऽयं यजमान आवृत्तैराजी पुनः पुनः
फलसंपादनं करोति ॥

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्तकामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
नावविध्यति सदृष्टव्यावृत्तकाम एतेन
यज्ञेन यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताज-
क्पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते, इति ।

अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किञ्चिद्वैकल्यं करोति तदानीं पापीयान्भवति
अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिकृष्टो भवति । यदि नावविध्यति वैकल्यं न करोति
तदानीमन्यैः सदृष्टमान एव भवति न तु तेभ्य आधिक्यलक्षणा व्यावृत्तिः
सिध्यति । अतो व्यावृत्तकाम एतेन दाक्षायणयज्ञेन यजेत । यस्मादेव यज्ञः
क्षुरवद्व्यवहतितीक्ष्णस्त्वस्मदेतदनुष्ठायी, सावत्पुण्यो वा भवति तदानीमेवेत-
रेभ्यो व्यावृत्त एव भवति । एतद्विरोधी ताजक्प्रमीयत एव । अथवा यजमान
एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यात्ममीयते वा ॥

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—

तस्यैतद्ब्रतं नानृतं वदेन्न माऽसमश्रीयान्न
स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूल-
येयुरेतद्धि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति ॥, इति ॥

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिन्यविधिः)

पल्पूलनं वस्त्रशुद्धिसार्धनमूपादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्माद्देवाः पूज्या एतत्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षायणयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथाच सूत्रकार आह—“ (+ दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते, एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्टा वा विरमेद्यजेत वा) संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः ” इति ॥

अत्र मीमांसा ।

पष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मन्यदुत-देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः धूयते—“ यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ” इति । अयमर्थः—दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः प्रत्यूपे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अखण्डिता ईपत्खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टेभ्योऽध्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः, कालापराधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्नुष्ठेयमिति प्राप्ते भूमः—हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यदर्शकर्म तत्परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानामकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंवन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्धविर्दधिरूपं ग्रीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवतात्मनोऽग्रेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते, न तु तण्डुलानां स्वविष्टमध्यमाणिष्टरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते तस्य प्राप्तत्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दातृ-

+ धनुर्ध्वान्तर्गतप्रत्यस्थाने रा. पुस्तके “ सोऽय दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत वा ” इति पाठान्तरम् ।

त्वादिगुणयुक्ताभ्यो वह्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः प्रदातव्यम् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शे, तथाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्नो बृह-
कालीनत्वेनार्थसिद्धेः (द्धे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते ।
यद्वा ग्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते—“यदि विभीया-
दभि मोदेप्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्” इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या
प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेप्यतीति भीति-
रस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव
हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः
प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्श-
लोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि
दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उत्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ॥”

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या, निरुप्तं
हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्नैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशे-
षणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदात् । यस्य हविर-
भ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापा-
त्तत्पविहितकाले कर्मापक्रममात्रेणैवमिष्टिः कर्तव्या ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्रिमः ।

तण्डुलोक्तेवैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥”

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृ-
तीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः, तण्डुलान्विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभा-
वादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले
प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते धूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुण-
युक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः, तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् ।
अन्यथा दधिपयसोस्तण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां

(अभ्युदयेष्टपादीष्टित्रयविधिः)

तु व्रीहीणामपि हविष्टेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्थापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥ ”

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वस्यत्यः । कुतः, प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्, इत्येकः पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यं-भावाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः श्रुतो न पदार्थांशेन । ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिध्रुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥ ”

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं श्रुते चरुमिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टि-रिति चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने चाक्यं भिद्येत । ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावाद्दु-दके चरुश्रपणसंभवाच्च सांनाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥ ”

अभ्युदयेष्ट्यां श्रुते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आप्नायेते । तयोः प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने । किं तु हविष्टेन प्रदानार्थ-मुत्पन्ने । ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थः

मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोश्च चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वाच्चद्धर्माः सन्ति ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शदौ फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥ ”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति । तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिच्छ्लोके प्रसिद्ध्यभावाद्बुद्धिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैव ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते । तथाहि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धत्वादर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न बुद्धिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थापीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायस्तष्टुक्तो यागः साकंप्रस्थापीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेप पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ।

सकर्ता पुंसि शुद्धे वा कर्ता यद्वा विधिः कर्ता ॥

अनृतोक्तैः पुमर्थत्वाच्चन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कर्त्त्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽख्याने पुरुषस्योक्तिः कर्तावेव मयान्वत् ।

स्मार्तोक्तनिषमादन्यः संयोगोऽनः कर्ता विधिः ॥ ”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः, प्रतियोगिनोऽनृतवदन्स्य पुंघर्मत्वाच्चन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विषाद्यत्वत्वात् । वदेदित्येतद्वान्यातं वावत्कर्तृवाचकं, तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

ख्यातेन कर्तुः मतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते । अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नह्येतद्वाक्यं स्मृतेर्मूलं, भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्चोपनयनमाश्रयाऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते किं त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भावनाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते, किं तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽग्रं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादन्यक्रत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाग्रके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

एष वै दे॒व॒र॒थो यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यो दर्श॑पूर्ण॒मा॒सावि॒ष्टा सोमै॑न॒ यज॑ते॒ रथ॑स्पष्ट॒ ए॒वाव॑साने॒वरे॑ दे॒वाना॒मव॑ स्यत्ये॒तानि॑ वा अ॒ङ्गाप॑रू॒ंषि संवत्सर॑स्य॒ यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ य एवं॑ वि॒द्वान्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यज॑तेऽङ्गाप॑रू॒ंष्येव॑ संवत्सर॑स्य॒ प्रति॑

गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भानृ-
व्यम् (६) ॥

(पश्यति ताम्यामहेरेदसाव फलं सप्त च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

एषः । वै । देवस्य इति देव—स्यः । यत् । दर्श-
पूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यः । दर्शपूर्णमासा-
विति दर्श—पूर्णमासौ । इष्ट्वा । सोमेन । यजते ।
रथस्पष्ट इति रथ—स्पष्टे । एव । अवसान इत्यव—
साने । वरे । देवानाम् । अवेति । स्यति । एतानि ।
वै । अक्नापरुः पीत्यक्षा—परुःपि । संवत्सरस्येति
सं—वत्सरस्य । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्ण-
मासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श—पूर्णमासौ । यजते । अक्नापरुः पीत्यक्षा—प-
रुःपि । एव । संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य । प्रतीति ।
दधाति । एते इति । वै । संवत्सरस्येति सं—वत्स-
रस्य । चक्षुषो इति । यत् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श—पूर्णमासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्ण-

(दर्शपूर्णमासयो सोमयागेन सह पीवोपर्येविधि)

मासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजंते । ताभ्याम् । एव ।
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अन्विति ।
पश्यति (१) । एषा । वै । देवानाम् । विक्रान्ति-
रिति वि—क्रान्तिः । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—
पूर्णमासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासा-
विति दर्श—पूर्णमासौ । यजंते । देवानाम् । एव ।
विक्रान्तिमिति वि—क्रान्तिम् । अनु । वीति । क्रम-
ते । एषः । वै । देवयान इति देव—यानः । पन्थाः ।
यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यः ।
एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ ।
यजंते । यः । एव । देवयान इति देव—यानः ।
पन्थाः । तम् । समारोहतीति सम्—आरोहति ।
एतौ । वै । देवानाम् । हरी इति । यत् । दर्शपूर्ण-
मासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यः । एवम् । विद्वान्-
न् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजंते । यौ ।
एव । देवानाम् । हरी इति । ताभ्याम् (२) । एव ।
एभ्यः । हव्यम् । वहति । एतत् । वै । देवानाम् ।
आस्यम् । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्ण-
मासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श—पूर्णमासौ । यजंते । साक्षादिति स—अक्षात् ।

ए॒व । दे॒वाना॑म् । अ॒स्ये । जु॒होति॑ । ए॒षः । वै ।
 ह॒वि॒र्धानी॑ति॒ हविः—धा॒नी । यः । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒या॒
 जीति॑ दर्शपूर्णमास—या॒जी । सा॒यंप्रा॑तरिति॒ सा॒यं—
 प्रा॒तः । अ॒ग्नि॒हो॒त्रमि॒त्यग्नि—हो॒त्रम् । जु॒होति॑ ।
 य॒ज॑ते । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒विति॑ दर्श—पूर्ण॒मासौ । अ॒ह॒रह॒-
 रित्य॑हः—अ॒हः । ह॒वि॒र्धानि॒नामि॑ति॒ हविः—धा॒नि॒-
 ना॑म् । सु॒तः । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒विति॑
 दर्श—पूर्ण॒मासौ । य॒ज॑ते । ह॒वि॒र्धानी॑ति॒ हविः—
 धा॒नी । अ॒स्मि । इति॑ । सर्व॑म् । ए॒व । अ॒स्य । ब॒र्हि॒-
 ष्य॑म् । द॒त्तम् । भ॒वति॑ । दे॒वाः । वै । अ॒हः (३) ।
 य॒ज्ञिय॑म् । न । अ॒वि॒न्दन् । ते । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒विति॑
 दर्श—पूर्ण॒मासौ । अ॒पुन॑न् । तौ । वै । ए॒तौ । पू॒तौ ।
 मे॒ध्यौ । यत् । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒विति॑ दर्श—पूर्ण॒मासौ ।
 यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । दर्श॑पूर्ण॒मासा॒विति॑ दर्श—
 पूर्ण॒मासौ । य॒ज॑ते । पू॒तौ । ए॒व । ए॒नौ । मे॒ध्यौ ।
 य॒ज॑ते । न । अ॒मा॒वा॒स्याया॑मि॒त्यमा—वा॒स्याया॑म् ।
 च । पौ॒र्ण॒मा॒स्यामि॑ति॒ पौ॒र्ण—मा॒स्याम् । च ।
 स्त्रिय॑म् । उपेति॑ । इ॒यात् । यत् । उपे॒यादि॑त्युप—
 इ॒यात् । नि॒रि॒न्द्रि॒य इति॑ निः—इ॒न्द्रि॒यः । स्या॑त् ।
 सोम॑स्य । वै । रा॒ज्ञः । अ॒र्धमा॑सस्ये॒त्यर्ध—मा॑सस्य ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

रात्रेयः । पत्नयः । आसन् । तासाम् । अमावास्या-
 मित्यमा—वास्याम् । च । पौर्णमासीमिति पौर्ण—
 मासीम् । च । न । उपेति । ऐव (४) । ते इति ।
 एनम् । अभि । समिति । अनह्येताम् । तम् । यक्ष्मः ।
 आच्छिन्न । राजानम् । यक्ष्मः । आरत् । इति ।
 तत् । राजयक्ष्मस्येति राज—यक्ष्मस्य । जन्म । यत् ।
 पापीयान् । अभवत् । तत् । पापयक्ष्मस्येति पाप—
 यक्ष्मस्य । यत् । जायाभ्याम् । अविन्दत् । तत् ।
 जायेन्यस्य । यः । एवम् । एतेषाम् । यक्ष्माणाम् ।
 जन्म । वेद । न । एनम् । एते । यक्ष्माः । विन्दन्ति ।
 सः । एते इति । एव । नमस्यन् । उपेति । अद्या-
 वत् । ते इति । अवृताम् । वरम् । वृणावहै । आवम् ।
 देवानाम् । भागधे इति भाग—धे । असाव (५) ।
 आवत् । अधीति । देवाः । इज्यान्ते । इति । तस्मात् ।
 सदृशीनाम् । रात्रीणाम् । अमावास्यायामित्यमा—
 वास्यायाम् । च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण—मा-
 स्याम् । च । देवाः । इज्यन्ते । एते इति । हि ।
 देवानाम् । भागधे इति भाग—धे । भागधा इति
 भाग—धाः । अस्मै । मनुष्याः । भवन्ति । यः । ए-
 वम् । वेद । भूतानि । क्षुधम् । अघ्नन् । सद्यः । म-

नुष्याः । अर्धमास इत्यर्ध—मासे । देवाः । मासि ।
 पितरं । संवत्सर इति सं—वत्सरे । वनस्पतयः । त-
 स्मात् । अहरहरित्यहः—अहः । मनुष्याः । अशनम् ।
 इच्छन्ते । अर्धमास इत्यर्ध—मासे । देवाः । इज्यन्ते ।
 मासि । पितृभ्य इति पितृ—भ्यः । क्रियते । संव-
 त्सर इति सं—वत्सरे । वनस्पतयः । फलम् । गृह्ण-
 न्ति । यः । एवम् । वेदं । हन्ति । क्षुधम् । भ्रातृ-
 व्यम् (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्याद्यास्तिस्त्र इष्टय ईरिताः ॥

अथ पष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्य विधत्ते—

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासो यो दर्श-
 पूर्णमासाविष्टा सोमेन यजते रथस्पष्ट
 एवावसाने वरे देवानामव स्यति, इति ।

दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति
 मथमतो दर्शपूर्णमासाविष्टा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं
 भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन यद्द्वारमार्गस्थकण्टकपाषाणादिषु क्षुण्णेषु
 मार्गो विस्पष्टो भवति अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसानुं शक्यते ।
 कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन
 गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संवन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्य-
 वसानुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयो-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमवागेन सद्यः पौर्वापर्यविधिः)

रिष्टिप्रकृतित्वात्तपोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्राय-
णीयाद्याः साङ्गाः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः
सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्य-
नुष्ठातुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्वहुधा प्रशस्यते ॥

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा अङ्गापरूष्पि संवत्सरस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजतेऽ-
ङ्गापरूष्प्येव संवत्सरस्य प्रति दधाति , इति ।

यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिवन्धकूर्परकक्षादिसंधिरूपाणि
परूष्पि पर्वाणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः
परूष्पि, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ॥

अथ चक्षुष्टेन प्रशंसति—

एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्या-
मेव सुवर्गं लोकमनु पश्यति , इति ॥

अथेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते देवा-
नामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते , इति ।

सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरे श्रुतत्वाद्युद्भयहेतुत्वम-
प्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् ॥

अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य
एव देवयानः पन्थास्तः समारोहति, इति ।

देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ॥

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वै देवानां हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानां
हरी ताभ्यामेवैभ्यो हव्यं वहति , इति ।

एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं
वहति ॥

अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

एतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य
एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षा-
देव देवानामास्ये जुहोति , इति ।

साक्षाद्व्यवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्नं पात्रहस्तव्यवधानेन
मुखं प्रविशति तद्वन्नेत्यर्थः ॥

अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी
सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्ण-
मासावहरहर्हविर्धानिनां सुतो य एवं वि-
द्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति
सर्वमेवास्य वर्हिष्यं दत्तं भवति , इति ।

हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविर्धानं
तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कय-
मित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिदिनं सायंप्रातरनु-
तिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां
सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिपुनो भवति । सोमाभिपवणे या प्रीतिः सा
देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमामप्रवृत्त्या तदनन्तरभाविनि सोमया-
गेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण
दर्शितः—“अभैकेषामग्नीनां वा हन्ताऽवनिन्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्व-
मन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयाग-
विषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ
यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य वह्निपि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते
तत्सर्वं वह्निप्यं दत्तं भवति ॥

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजा-
पतिर्यज्ञानमृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयवि-
धिमर्थवादेनोज्ञयति—

देवा वा अहर्यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्-
र्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ
यजते पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते , इति ।

एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा न लेभिरे ।
ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासीं च दिनद्वयमपुनञ्शोधित-
वन्तः, यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्र-
मास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण
सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्श-
नामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । तस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा
पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदा-
दिषु चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः ।
अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति । तस्मात्तावेवैतावुक्तौ तिथिविशेषा देवै-
रुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दास्तिथि-
परो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोधितौ
यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव प्राप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्या-
दिति तात्पर्यार्थः ॥

प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्निषमं विधत्ते—

नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-
मुपेयाद्यदुपेयान्निरिन्द्रियः स्यात् , इति ॥

पूर्वोक्तयोस्तिथ्योर्यज्ञियत्वमारुपायिकया प्रपञ्चयति—

र॒भते॒ प्र वो॒ वाजा॒ इत्य॒न्वाहा॒न्नं वै वाजोऽन्नमे-
 वाव॑ रु॒न्धे प्र वो॒ वाजा॒ इत्य॒न्वाह॒ तस्मात्प्रा-
 चीन॑ः॒ रेतो॑ धी॒यतेऽग्न॑ आ या॒हि वी॒तय॑
 इत्या॒ह तस्मात्प॒तीचीः॑ प्र॒जा जा॑यन्ते॒ प्र वो॒
 वाजाः॑ (३) इत्य॒न्वाह॒ मासा॒ वै वाजा॑ अर्ध-
 मा॒सा अ॒भिद्य॑वो दे॒वा ह॒विष्प॑न्तो गौ॒र्धृता॑ची
 य॒ज्ञो दे॒वाज्जि॑गाति॒ यज॑मानः सु॒म्रयु॑रिदम॒सीद-
 म॒सीत्ये॒व य॒ज्ञस्य॑ प्रि॒यं धा॑माव॑ रु॒न्धे यं का॒म-
 ये॒त सर्व॑मायु॒रिया॑दिति॒ प्र वो॒ वाजा॒ इति॑
 तस्या॒नूच्या॑ग्न आ या॒हि वी॒तय॑ इति॒ संत॑तमु-
 त्तरम॒र्धर्च॑मा ल॒भेत (४) प्रा॒णेनै॒वास्या॑पानं
 दा॒धार॒ सर्व॑मायु॒रेति॒ यो वा अ॑र॒त्निः सा॑मि-
 धे॒नीनां॑ वेदा॒रत्ना॑वे॒व आ॒तृव्यं॑ कुरु॒तेऽर्ध॑र्चा॒ सं
 द॒धात्ये॒ष वा अ॑र॒त्निः सा॑मिधे॒नीनां॑ य ए॒वं
 वेदा॒रत्ना॑वे॒व आ॒तृव्यं॑ कुरु॒त ऋ॑पे॒र्ऋ॑पे॒र्वा ए॒ता
 नि॒र्मिता॒ यत्सा॑मिधे॒न्यस्ता॒ यद॑संयु॒क्ताः स्युः॑
 प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्यज॒मानस्य॑ वि ति॒ष्ठेस्त्र॑र्ध॒र्चा
 सं द॒धाति॒ सं यु॑नक्त्ये॒वैना॑स्ता अ॒स्मै संयु॑क्ता
 अव॑रु॒द्धाः सर्वा॑मा॒शिपे॑ दु॒हे (५) ॥

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

(बसं वो जायन्ते प्र वो वाजां लभेत दधाति सं दर्श च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

दे॒वाः । वै । न । ऋ॒चि । न । य॒जुं॒षि । अ॒श्र॒-
य॒न्त । ते । सा॒मन् । ए॒व । अ॒श्र॒य॒न्त । हि॒म् । क॒रो॒-
ति । सा॒म । ए॒व । अ॒कः । हि॒म् । क॒रो॒ति । य॒त्र ।
ए॒व । दे॒वाः । अ॒श्र॒य॒न्त । त॒तः । ए॒व । ए॒ना॒न् ।
प्रे॒ति । यु॒ङ्क्ते । हि॒म् । क॒रो॒ति । वा॒चः । ए॒व ।
ए॒षः । यो॒गः । हि॒म् । क॒रो॒ति । प्र॒जा इति॑ प्र—
जाः । ए॒व । त॒व । य॒ज॑मानः । सृ॒ज॒ते । त्रिः । प्र॒थ॒-
मा॒म् । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । त्रिः । उ॒त्त॒मा॒मित्यु॒व—
त॒मा॒म् । य॒ज्ञ॒स्य॑ । ए॒व । त॒व । व॒स॑म् (१) ।
न॒ह्य॒ति । अ॒प्र॒स॒स्सा॒येत्य॒प्र—स॒स्सा॒य । सं॒त॒त॒मि॒ति
सं—त॒त॒म् । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । प्रा॒णा॒ना॒मि॒ति प्र—
अ॒ना॒ना॒म् । अ॒न्ना॒द्य॒स्येत्य॑न्न—अ॒द्य॒स्य । सं॒त॒त्या इति॑
सं—त॒त्यै । अ॒थो इति॑ । र॒क्ष॑सा॒म् । अ॒प॒ह॒त्या इत्य॑-
प—ह॒त्यै । रा॒थ॑त॒री॒मि॒ति रा॒थ॑—त॒री॒म् । प्र॒थ॒मा॒म् ।
अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । रा॒थ॑त॒र इति॑ रा॒थ॑—त॒रः । वै ।
अ॒य॒म् । लो॒कः । इ॒म॒म् । ए॒व । लो॒क॒म् । अ॒भी॒ति ।

ज॒य॒ति । त्रिः । वी॒ति । गृ॒ह्णा॒ति । त्रयः । इ॒मे ।
 लो॒काः । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । अ॒भी॒ति । ज॒य॒-
 ति । वा॒र्हि॒तीम् । उ॒त्त॒मामि॒त्यु॒त्—त॒माम् । अ॒न्वि॒ति ।
 आ॒ह । वा॒र्हि॒तः । वै । अ॒सौ । लो॒कः । अ॒मुम् ।
 ए॒व । लो॒कम् । अ॒भी॒ति । ज॒य॒ति । प्रे॒ति । वः (२) ।
 वा॒जाः । इति । अ॒नि॒रु॒क्ता॒मि॒त्य॒निः—उ॒क्ताम् । प्रा॒जा-
 प॒त्यामि॒ति प्रा॒जा—प॒त्याम् । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । य॒ज्ञः ।
 वै । प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा—प॒तिः । य॒ज्ञम् । ए॒व ।
 प्र॒जाप॑तिमिति प्र॒जा—प॒तिम् । एति । र॒भ॒ते । प्रे॒ति ।
 वः । वा॒जाः । इति । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । अ॒न्नम् ।
 वै । वा॒जः । अ॒न्नम् । ए॒व । अ॒वे॒ति । रु॒न्धे । प्रे॒ति ।
 वः । वा॒जाः । इति । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । तस्मा॑त् ।
 प्रा॒चीन॑म् । रे॒तः । धी॒य॒ते । अ॒ग्ने । एति । या॒हि ।
 वी॒तये॑ । इति । आ॒ह । तस्मा॑त् । प्र॒ती॒चीः । प्र॒जा
 इति प्र—जाः । जा॒य॒न्ते । प्रे॒ति । वः । वा॒जाः (३) ।
 इति । अ॒न्वि॒ति । आ॒ह । मा॒साः । वै । वा॒जाः ।
 अ॒र्धमा॑सा इत्य॒र्ध—मा॒साः । अ॒भि॒द्य॒व इत्य॒भि—
 द्य॒वः । दे॒वाः । ह॒वि॒ष्म॒न्तः । गौः । वृ॒ता॒ची । य॒ज्ञः ।
 दे॒वान् । जि॒गा॒ति । य॒ज॒मानः । सु॒म॒न्यु॒रिति॑ सु॒म॒न्युः ।
 इ॒दम् । अ॒सि । इ॒दम् । अ॒सि । इति । ए॒व ।

(ह्रीन्निधेनीनाम्)

यज्ञस्य । प्रियम् । धाम । अवेति । रुन्धे । यम् ।
 कामयेत । सर्वम् । आयुः । इयात् । इति । प्रेति ।
 वः । वाजाः । इति । तस्य । अनूच्येत्यनु—उच्यं ।
 अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । संततमिति सं—
 ततम् । उत्तरमित्युत्तरम् । अर्धर्चमित्यर्ध—
 ऋचम् । एति । लभेत (४) । प्राणेनेति प्र—
 अनेन । एव । अस्य । अपानमित्यप—अनम् ।
 दाधार । सर्वम् । आयुः । एति । यः । वै ।
 अरत्निम् । सामिधेनीनामिति साम्—इधेनीनाम् ।
 वेद । अरत्नौ । एव । भ्रातृव्यम् । कुरुते । अर्ध—
 र्चावित्यर्ध—ऋचौ । समिति । दधाति । एषः । वै ।
 अरत्निः । सामिधेनीनामिति साम्—इधेनीनाम् ।
 यः । एवम् । वेद । अरत्नौ । एव । भ्रातृव्यम् ।
 कुरुते । ऋषेः ऋषेः इत्यृषेः—ऋषेः । वै । एताः ।
 निर्मिता इति निः—मिताः । यत् । सामिधेन्यं इति
 साम्—इधेन्यः । ताः । यत् । असंयुक्ता इत्यसं—
 युक्ताः । स्युः । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति
 पशु—भिः । यजमानस्य । वीति । तिष्ठेत् । अर्ध—
 र्चावित्यर्ध—ऋचौ । समिति । दधाति । समिति ।
 युनक्ति । एव । एनाः । ताः । अस्मै । संयुक्ता इति

सं—युक्ताः । अव॑रुद्धा इत्यव॑—रुद्धाः । सर्वा॑म् ।
आशि॒प॒मित्या॑—शिप॑म् । दु॒हे (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अनुवाकैः पदभिरेतैराध्वर्यवमुदीरितम् ॥

अथोत्तररनुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमेऽनुवाके तदनन्तरभाव्यष्टमे च
सामिधेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
समाम्नाताः ।

कल्पः(लपे) पुरस्तात्सामिधेनीनां हेतित्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च
प्रतीचीनं गच्छञ्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति
वेति पक्षान्तरमुक्तम् ।

तत्पाठस्तु—

“ सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्ता
प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विपन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्-
न्देष्टि । यं च वयं द्विप्मः । भूर्भुवः सुवः । हिम् । ” [द्रा० का० ३ प्र० ५
अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतमिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो
मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽ-
प्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतमिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा
देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यातिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापति-
शरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्तोम-
सदशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विपन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्-
न्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विप्मस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वव्रा-
न्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकां लोकास्तान्दिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ॥

कलः—“ व्याहृतीरुक्त्वा त्रिरभिर्द्विकृत्यानवानमभिर्द्विकाराद्वचमुपसं-
धाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः ” इति ।

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

अनवानमनुच्छसन् ॥

तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

“प्र वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ।” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानु-
कूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः । किं चायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमा-
नस्य सुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु ॥

यदेतदुक्तं त्रिहिं करोतीति तदेतद्विधत्ते—

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते साम-
न्नेवाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकर्हिं करोति
यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैवान्प्र युङ्क्ते
हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति
प्रजा एव तद्यजमानः सृजते , इति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किं तु
सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमिति शब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति ।
पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमि-
तिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिप्रेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा
अश्रयन्त यत्रैव सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुङ्क्ते
होता हिं कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति ।
तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋगूपाया
वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा
एव सृष्टवान्भवति ॥

एकादशानां सामिधेनीर्नोपाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञ-
स्थैव तद्वर्षं नह्यत्यप्रसृत्साय , इति ।

“प्र वो वाजा अभिद्यवः” इत्येषा प्रथमा । “आ जुहोत दुवस्यत” इति वा

“त्वं वरुण उत मित्र,” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्या-
सेन यज्ञस्य वर्समन्तभागान्नद्धति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा
ग्रीहीन्बोढुकामोऽन्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं संसनराहित्याय भवति ॥

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संत-

त्या अथो रक्षसामपहत्यै, इति ।

तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोज्यवस्तुसंतत्यै च संप-
द्यते । किं च राक्षसाः श्वासनिरोधेनापहता भवन्ति ॥

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरां प्रथमामन्वाह राथंतरो वा अयं

लोक इममेव लोकमभि जयति, इति ।

कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “प्र वो वाजाः” इत्येतस्यामृचि राथंतरसाम्नो
गीतत्वादियं राथंतरी । राथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलो-
कस्य राथंतरत्वम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तृतीयां सामिधेनीं त्रिविष्टुह्नाति” इति, तदेत-
द्विधत्ते—

त्रिविं गृह्णाति त्रय इमे लोका

इमानेव लोकानभि जयति, इति ।

तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सकृद्विग्रहः कार्यः । अर्धर्चं द्वितीयो
विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमश्चस्य पूर्वार्धं च संयोज्य तदन्ते तृतीयो
विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

वार्हतीमुत्तमामन्वाह वार्हतो वा असौ

लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति, इति ।

य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्टयेतिशब्दस्य श्रूयमाणत्वादियं वार्हती । सा
च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृती-
यात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात्स्वर्गलोकस्य वार्हतत्वम् ॥

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिष्यक्त्यभावं प्रशंसति—

(हीप्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह
यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते, इति ।

कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति सेयमनिरुक्ता ।
प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राप्नुपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं प्राजापत्या । यज्ञश्च
प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्राजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव
प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ॥

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे, इति ॥

तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मा-

त्प्राचीनः रेतो धीयते , इति ।

यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुखे रेतोवर्तिनि योपिच्छरीरेऽश्वाति
गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ॥

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मा-

त्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते , इति ।

तस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते ॥

मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-

मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची

यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्रयुः , इति ।

वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमासा वाजाः । इदमेव
ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ॥

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे, इति ।

सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्रे त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां
स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण यज्ञस्य
प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ॥

यदुक्तं “संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै” इति, तदेवेदानीं
काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति
तस्यानूच्याग्र आ याहि वीतय इति संततमुत्तरमर्धर्च-
मा लभेत प्राणेनैवास्थापानं दाधार सर्वमायुरेति, इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यजमानो मृत्युरहितः
सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्माप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वा-
मनूच्य विच्छेदमकृत्वोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन सांतत्येनास्य
यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनरप्यन्तरा गच्छन्तं
धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ॥

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरतिः सामिधेनीनां वेदारत्नावेव भ्रा-
तृव्यं कुरुते^{*}ऽर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरतिः सामि-
धेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते, इति ।

कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरतिः । न च
तस्यारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्बुधयोः सामिधेन्योर्मध्ये सांतत्यमरत्नित्वे-
नोपचर्यते । यो होता तदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता भ्रातृव्यं
यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररत्नपरिमितस्य पुरुषस्यारत्नमात्रपरि-
मितो बालो यथा नीचो भवति तद्बुधं कुरुन इत्यर्थः । य एवं वेदेति पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ॥

तदेव सांतत्यं विषयवाधकोपन्यामपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋपेर्ऋपेर्वा एता निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यद्-
संयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि

* य. पुस्तकेऽत्र “ते, इति । एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरमन्त्रस्य प्रथमपादोभा-
रणं प्रदर्शयति—“अर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरतिः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते”
इति ।” एतादृश पद्यो दृश्यते, परं च केनचिपण्डितमन्त्रेण भाष्यकारदत्तवृत्तान्तरायाऽन्यतरणाशयम-
कृत्वा शुभगवतराभिषो प्रबल्य वाक्यभेदः कृतः । स गार्गीवाचयते, पूर्वज्ञापयार्थासंपूर्णादिहेतोः ।
अथ सोऽपवाद इति सूत्राभाभिर्बोध्यम् ।

(दौत्रधिवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तिष्ठेरन्नर्धर्चौ सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता

अस्मै संयुक्ता अवरुद्धाः सर्वामाशिपं दुहे ॥ इति ॥

ऋषिरेतीन्द्रियस्य दृष्टा । तादृश ऋषिरेकैकां सामिधेनीमीश्वरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“ युगान्तेऽन्तर्हि तान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ ” इति ॥

तथा सति भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवे-
युस्तदानीं यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो वितिष्ठेरन्वियुक्तास्ति-
ष्ठेयुः, प्रजापशुसमृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्याः सामि-
धेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः
सामिधेनीः संयोजितवानेव भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्त-
रार्धर्चौ संधातव्याविति शङ्कनीयम् । तयोरेकपि प्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंधान-
मन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथोक्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो
यजमानाय सर्वामाशिपं दुहे दुहन्ति संपादयन्ति ॥

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“ त्रिः प्रथमामन्वाह ”
इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः ।
कुतः । प्रथमामित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्कपरत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्ग-
वाचिनष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य
प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यूचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिर-
भ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यूचो
नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

यदुक्तं “ संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै ” इति, तदेवेदानीं
काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति
तस्यानूच्याग्र आ याहि वीतय इति संततमुत्तरमर्धर्च-
मा लभेत प्राणेनैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति, इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यजमानो मृत्युरहितः
सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्माप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वा-
मनूच्य विच्छेदमकृत्योत्तरमध्वस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन सांतत्येनास्य
यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनरप्यन्तरा गच्छन्तं
धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ॥

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरलिः सामिधेनीनां वेदारत्नावेव भ्रा-
तृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं दधात्येव वा अरलिः सामि-
धेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते, इति ।

कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरतिः । न च
तत्सारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्वदुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये सांतत्यमरतिवे-
नोपचर्यते । यो होता तदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता भ्रातृव्यं
यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररतिपरिमितस्य पुरुषस्यारतिमात्रपरि-
मितो बालो यथा नीचो भवति तद्वदमुं कुरुन इत्यर्थः । य एवं वेदेति पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ॥

तदेव सांतत्यं विषयबोधकोपन्यासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋपेर्ऋपेर्वा एता निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यद-
संयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि

* य. पुस्तकेऽयं “ते, इति । एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरमन्त्रस्य प्रथमपादोऽभा-
रणं प्रसृजति—‘अर्धर्चौ सं दधात्येव वा अरलिः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते’
इति ।” एतादृश. पादो दृश्यते, पर च तेन विरहितमन्येन भाष्यकारदत्ततद्वाक्यावतरणाद्यम-
शङ्का वृत्तयवतरनिर्वा प्रचल्य वाक्यभेदः कृतः । य चातीवात्मगतः, पूर्ववाक्यार्थासंपूर्त्तादिहेतोः ।
यत् सोऽरत्नाऽ इति श्रुत्यार्थमिदं बोध्यम् ।

(हीनविषयया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तिष्ठेरन्नर्थचौ सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता

अस्मै संयुक्ता अवरुद्धाः सर्वामाशिपं दुहे ॥, इति ॥

ऋषिरतीन्द्रियस्य द्रष्टा । तादृश ऋषिरेकैकां सामिधेनीमीश्वरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ ” इति ॥

तथा सति भिक्षेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवे-
युस्तदानीं यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो वित्तिष्ठेरन्विषुक्तास्ति-
ष्ठेयुः, प्रजापशुसमृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्थाः सामि-
धेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्थाः सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः
सामिधेनीः संयोजितवानेव भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्त-
रार्धचौ संधातव्याविति शङ्कनीयम् । तयोरेकैपमवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंधान-
मन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथोक्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो
यजमानाय सर्वामाशिपं दुहे दुहन्ति संपादयन्ति ॥

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“ त्रिः प्रथमामन्वाह ”
इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः ।
कृतः । प्रथमामित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्वपरत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्ग-
वाचिनष्टापत्ययादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य
प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यूचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रि-
भ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यूचो
नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अयंज्ञो वा ए॒ष योऽसा॒माऽग्न॒ आ या॒हि
 वी॒तय॒ इत्या॒ह रथे॒तरस्यै॒ष वर्णे॒स्तं त्वां स॒मि-
 द्वि॒रङ्गि॒र इत्या॒ह वामदे॒व्यस्यै॒ष वर्णो॑ वृ॒हद॒ग्ने
 सु॒वीर्य॑मित्या॒ह वृ॒हत ए॒ष वर्णो॑ यदे॒तं तृच॑म-
 न्वाहं य॒ज्ञमे॒व तत्साम॑न्वन्तं करोत्य॒ग्निरमु॒-
 ष्मिँल्लो॒क आसी॑दादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
 कावशा॒न्तौ (१) आ॒स्तां ते दे॒वा
 अ॒नुव॒न्नेते॒मौ वि पर्य॑हामेत्य॒ग्न आ या॒हि
 वी॒तय॒ इत्य॒स्मिँल्लो॒केऽग्नि॑मदधुवृ॒हद॒ग्ने सु॒वीर्य॑-
 मित्य॒मुष्मिँल्लो॒क आ॒दित्यं॑ ततो॒ वा इ॒मौ लो॒-
 काव॑शा॒म्यतां॑ यदे॒वम॒न्वाहा॒नयो॑र्लो॒कयोः॑ शा॒न्त्यै
 शा॒म्यतो॑ऽस्मा इ॒मौ लो॒कौ य ए॒वं वेद॑ प॒ञ्च-
 दश॑ सामिधेनीरन्वाह प॒ञ्चद॑श (२) वा अ॒र्ध-
 मा॒सस्य॒ रात्र॑योऽर्धमा॒सशः॑ संवत्सर आ॒प्यते॒
 तासां॑ त्रीणि च श॒तानि॑ प॒ष्टिश्चाक्ष॑राणि ताव॑तीः
 संवत्सरस्य॒ रात्र॑योऽक्ष॒रश ए॒व संवत्सर॑माप्नोति
 नृमे॒धश्च॒ पर॑च्छेपश्च ब्रह्म॒वाद्यं॑मवदेताम॒स्मि-
 न्दारा॑वोर्द्वि॒ऽग्निं ज॑नयाव यत॒रो नो॒ ब्रह्मी॑या-
 निति॑ नृमे॒धोऽभ्य॑वदत्स धूम॒म॒जन॑यत्पर॑च्छे-

(होत्रविषयस्याऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीत् (३)
यत्समावद्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
मिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
दृष्टतवत्पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समि-
द्धिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्राय-
त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
न्वाह (४) तेन पुःस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनां का-
व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यग्निं पर्यावर्तत ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्क-
न्दाय यदत ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःप-
रिधि स्कन्दति तादृगेव तन्नयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-

हरंक्षा असुराणां त एतर्ह्या शं सन्ते मां वरि-
प्यते माम् (६) इति वृणीध्वं हव्यवाह-
नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्पेयं
वृणीते वन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्तादूर्वाचो
वृणीते तस्मात्परस्तादूर्वाच्चो मनुष्यान्पितरोऽनु
प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदशाव्रवीदन्वाहैतयां वारिप्यते मामेकान्नत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अयंज्ञः । वे । एषः । यः । असा मा । अग्ने ।
एति । याहि । वीतये । इति । आह । रथंतरस्येति
रथं—तरस्यं । एषः । वर्णः । तम् । त्वा । समिद्धि-
रिति समिद्व—भिः । अङ्गिरः । इति । आह । वाम-
देव्यस्येति वाम—देव्यस्यं । एषः । वर्णः । वृहत् ।
अग्ने । सुवीर्यमिति सु—वीर्यम् । इति । आह । वृ-
हत् । एषः । वर्णः । यत् । एतम् । तृचम् । अन्वा-
हेत्यनु—आहं । यज्ञम् । एव । तत् । सामन्वन्तमिति
सामन्—वन्तम् । करोति । अग्निः । अमुष्मिन् ।
लोके । आसीत् । आदित्यः । अस्मिन् । तौ । इमौ ।

(हीमन्निवक्ष्याऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यतम्)

लोकौ । अशान्तौ (१) । आस्ताम् । ते । देवाः ।
 अब्रुवन् । एति । इत । इमौ । वि । परीति । ऊ-
 हाम । इति । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति ।
 अस्मिन् । लोके । अग्निम् । अदधुः । बृहत् । अग्ने ।
 सुवीर्यमिति सु—वीर्यम् । इति । अमुष्मिन् । लोके ।
 आदित्यम् । ततः । वै । इमौ । लोकौ । अशाम्य-
 ताम् । यत् । एवम् । अन्वाहेत्यनु—आह । अनयोः ।
 लोकयोः । शान्त्यै । शाम्यतः । अस्मै । इमौ ।
 लोकौ । यः । एवम् । वेद । पञ्चदशेति पञ्च—दश ।
 सामिधेनीरिति साम्—इवेनीः । अन्विति । आह ।
 पञ्चदशेति पञ्च—दश (२) । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध—
 मासस्य । रात्रंयः । अर्धमासश इत्यर्धमास—शः ।
 संवत्सर इति सं—वत्सरः । आप्यते । तासांम् ।
 त्रीणि । च । शतानि । पष्टिः । च । अक्षराणि ।
 तावंतीः । संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य । रात्रंयः ।
 अक्षरश इत्यक्षर—शः । एव । संवत्सरमिति सं—
 वत्सरम् । आप्नोति । नृमेध इति नृमेधः । च । परु-
 च्छेपः । च । ब्रह्मवाद्यमिति ब्रह्म—वाद्यम् । अवदे-
 ताम् । अस्मिन् । दारौ । आर्द्रै । अग्निम् । जनयाव ।
 यतरः । नौ । ब्रह्मीयान् । इति । नृमेध इति नृ—मेधः ।

अभीति । अवदत् । सः । धूमम् । अजनयत् । परं-
 च्छेपः । अभीति । अवदत् । सः । अग्निम् । अज-
 नयत् । ऋषे । इति । अब्रवीत् (३) । यत् ।
 समावेत् । विद् । कथा । त्वम् । अग्निम् । अजी-
 जनः । न । अहम् । इति । सामिधेनीनामिति सा-
 म्—इधेनीनाम् । एव । अहम् । वर्णम् । वेद । इति ।
 अब्रवीत् । यत् । घृतवदिति घृत—वत् । पदम् ।
 अनूच्यत इत्यनु—उच्यते । सः । आसाम् । वर्णः ।
 तम् । त्वा । समिद्भिरिति समिद—भिः । अङ्गिरः ।
 इति । आह । सामिधेनीष्विति साम्—इधेनीषु ।
 एव । तत् । ज्योतिः । जनयति । स्त्रियः । तेन ।
 यत् । ऋचः । स्त्रियः । तेन । यत् । गायत्रियः ।
 स्त्रियः । तेन । यत् । सामिधेन्य इति साम्—इधेन्यः ।
 वृषण्वतीमिति वृषण्—वतीम् । अन्विति । आह
 (४) । तेन । पुश्स्वतीः । तेन । सेन्द्रा इति स—
 इन्द्राः । तेन । मिथुनाः । अग्निः । देवानाम् । दूतः ।
 आसीत् । उशना । काव्यः । असुराणाम् । तौ ।
 प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । प्रश्नम् । ऐताम् । सः ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । अग्निम् । दूतम् । वृणी-
 महे । इति । अभीति । पर्यावर्ततेति परि—आवर्त-

(द्यौर्नविवक्षयाऽवशिष्टमिधेनीमग्न्याऽयानम्)

त । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः ।
 यस्य । एवम् । विदुषः । अग्निम् । दूतम् । वृणी-
 महे । इति । अन्वाहेत्यनु—आह । भवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । अध्वरवंतीमि-
 त्यध्वर—वतीम् । अन्विति । आह । भ्रातृव्यम् । एव ।
 एतयां (५) । ध्वरति । शोचिष्केश इति शोचिः—
 केशः । तम् । ईमहे । इति । आह । पवित्रम् ।
 एव । एतत् । यजमानम् । एव । एतयां । पवयति ।
 समिद्ध इति सम्—इद्धः । अग्ने । आहुतेत्या—
 हुत । इति । आह । परिधिमिति परि—
 धिम् । एव । एतम् । परीति । दधाति । अस्कं-
 न्दाय । यत् । अतः । ऊर्ध्वम् । अभ्यादध्यादित्यभि—
 आदध्यात् । यथा । वहिःपरिधीति वहिः—परिधि ।
 स्कन्दति । तादृक् । एव । तत् । त्रयः । वै ।
 अग्नयः । हव्यवाहन इति हव्य—वाहनः । देवानाम् ।
 कव्यवाहन इति कव्य—वाहनः । पितृणाम् । सह-
 रक्षा इति सह—रक्षाः । असुराणाम् । ते । एतहि ।
 एति । शस्सन्ते । माम् । वरिष्यते । माम् (६) ।
 इति । वृणीध्वम् । हव्यवाहनमिति हव्य—वाह-
 नम् । इति । आह । यः । एव । देवानाम् । तम् ।

वृणीते । अर्पेयम् । वृणीते । बन्धोः । एव । न । एति ।
 अथो इति । संतत्या इति सं—तत्यै । परस्ताव ।
 अर्वाचः । वृणीते । तस्माव । परस्ताव । अर्वाचः ।
 मनुष्यान् । पितरः । अनु । प्रेति । पिपते (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ॥

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता—

“अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि वहिषि ।”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय
 गृणानो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि ।
 आगत्य च होताऽऽह्वाता भवन्वहिषि यज्ञे निपत्सि निषीद ॥

द्वितीयसामिधेनीपाठस्तु—

“तं त्वा समिद्धिरद्भिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ।”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽद्भिराग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिर्घृतेन च वर्धयामः ।
 हे यविष्ठय शुवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ॥

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

“स नः पृथु श्रवाय्यम् । अच्छा देव विवासासि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ।”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं
 कर्माच्छाभिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवासासि विभातं

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

कुरु प्रकाशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ह्यमानस्य हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते ॥

पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

“ ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा । ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईडेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्कारयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्पयिता ॥

षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । त॰ हविष्मन्त ईडेते । ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, वृषः कामानां वर्पयिता । अश्वो न देववाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तुवते ॥

सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् । ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्पकाग्ने वृषणं कामानां वर्पितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीद्यतं
मौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् ॥

अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्प्रति प्रेषणार्हं, होतार-
माहातारं, विश्ववेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्ववेदास्तादृशम् । अस्य
यज्ञस्य संबन्धिनं सुक्रतुं शोभनकर्माणम् ॥

नवमसामिधेनीपाठस्तु—

“ समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे । ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः
शोचोऽपि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे मामुमः ॥

दशमसामिधेनीपाठस्तु—

“समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ।”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजसि । हे स्वध्वर
सुष्ठुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ॥

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

“आहुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ।” [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराहुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति
प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् ।
अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदे-
नान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः—“त्वं वरुण इति वसि-
ष्ठराजन्यानां परिधानीया, आहुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम्” इति ॥

विकल्पितायाः पाठस्तु—

“त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुप-
णनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टप्रापकत्वान्मिमन्त्र । वसिष्ठगोत्रीया मति-
भिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुपण-
नानि सुष्ठु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वस्तिभिः
सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं वृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि वीतय
इत्याह रथंतरस्यैष वर्णस्तं त्वा समिद्धिरक्षिर
इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवी-
र्यमित्याह बृहत् एष वर्णो यदेतं तृचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोति, इति ।

दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्द्रवितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं

(हीत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रन्यायानम्)

तृचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्वृत्त्वमविरुद्धम् । शाखान्तरे वा तास्वृक्षु गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदग्न इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् ॥

अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ता-
विमौ लोकावशान्तावास्तां ते देवा अब्रु-
वन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यग्न आ याहि वीतय
इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्यमित्यमु-
ष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशा-
म्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद , इति ।

पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादि-
त्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धे-
र्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमुचुः—इमावग्न्यादित्यौ
विपर्यूहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति । अग्न
आयाहीत्यस्यामृचि यद्वापि निपीदेति लिङ्गादृचः प्राथम्याच्च प्रथमलोके
स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्ने सुवीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वो-
क्तिलिङ्गादृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्या
दित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युचैः स्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽ-
दित्यः ध्रुयते । किं च, हंसमन्त्रावसान ऋतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन
श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि ध्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन
मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसि-
द्ध्यैरुक्ता शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तद्वेदि-
तुश्च तदुभयशान्तिर्भवति ॥

१ क. घ ङ. च भूतानि । २ क घ ङ. च. 'सेवनात्प्राप्त' । ३ ख. 'थाऽपि दृच-
स्थानवर्तित्व' । ४ रा. 'दित्याः सूच्यन्ते । वि ।

संख्यां विधत्ते—

पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश वा अर्धमा-

सस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति ।

यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः । अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्वृत्त्यपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ॥

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणि च शतानि पष्टिश्चाक्षराणि तावतीः

संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति , इति ।

तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्कत्वादेकैका चतुर्विंशल्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परिधानीयायास्त्रिपुल्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रोपेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यविरोधः ॥

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ” इत्येतं मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-

न्दारावार्द्धेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीया-

निति नृमेधोऽभ्यवदत्स धूममजनयत्परुच्छेपोऽ-

भ्यवदत्सोऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीद्यत्समाबद्धिद्व

कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामिधेनी-

नामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्घृतवत्पदमनूच्यते

स आसां वर्णस्तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्याह

सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयाति , इति ।

नृमेधपरुच्छेपनामानाद्यां त्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्रसामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-

(हौत्रविवक्षयाऽप्यदिष्टसामिधेनीमश्रव्याख्यानम्)

मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नार्द्रं काष्ठे मथनेनाग्निं जनयावेति । तदा मथयं नृमेध
आर्द्रं काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्धूममुत्पादितवान् ।
परुच्छेपो मन्त्रं पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे
त्वमतीन्द्रियद्रष्टाऽसीत्यभिप्रेत्य संवोधितवान् । संवोध्य चैवं पप्रच्छ—यद्य-
स्मात्कारणात्समावद्विद्वाऽऽवयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं
त्वमग्निमुत्पादितवान्न त्वहमिति । तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः
सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं
रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्दोपेतः
पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनूच्यमानः पादः सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं
तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—“तं त्वा समिद्धिरद्भिरः”
इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि “घृतेन वर्धयामसि” इत्ययं पादो वर्तते । ततोऽ-
नेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं पादं पठन्नपि महि-
मानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्निरुत्पादितः ॥

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

स्त्रियस्तेन यहचः स्त्रियस्तेन यद्वायत्रियः स्त्रि-
यस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीमन्वाह तेन
पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुनाः , इति ।

ऋगायत्रीसामिधेनीशब्दैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयमानत्वात्स्त्रीत्वमेव । अतः
पुरुषत्वाय वृषण्वतीमृचं ज्ञेयात् । तेन पाठेन पुंस्वतीः पुरुषवत्यः सेन्द्रा
इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येताऽपि वृषण्वती ।
समग्निरिध्यते वृषेत्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अग्निरित्येताऽपि वृषण्वतीमृचं पठित्वा-
वृषण्वती । तयोरप्येता प्रशंसा द्रष्टव्या ॥

अथाग्निं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणां
तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताः स प्रजापतिरग्निं दूतं
वृणीमह इत्यग्निं पर्यावर्तत ततो देवा अश्ववन्प-
राऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्य-
न्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावापि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिविग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितामिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमह इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकाशात्परावृत्त्याग्नेरभिमुखोऽभून् । ततो देवानां विजयोऽभूदसुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ॥

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया ध्वरति, इति ।

हिनस्तीत्यर्थः ॥

तस्यामृचि तृतीयपादं प्रशंसति—

शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्र-
मेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति, इति ।

मध्यपादेऽग्निः पावक ईड्य इति पावकशब्देनैव पवित्रत्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शुचिहेतूनां रश्मीनामुक्तिमभिप्रेत्य पवित्रमेतद्वाक्यमित्यभिधीयते । तस्मादेतयर्चा यजमानमेव शोधयति । “समिद्धो अग्न आहुत” इत्येता काचिदध्वरवती । देवान्यक्षि स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । “आ जुहोत” इत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रयत्यध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युचोरुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां सामान्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमिधमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति” इति, तदेतद्वृद्धिं निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि
दधायस्कन्दाय यदत ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्य-
था वहिःपरिधिं स्कन्दति तादृगेव तत्, इति ।

समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिना क्तप्रत्ययेन सामिधेनीसाध्यस्याग्नि-समिन्धनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः पारिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं पारिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्दायाविनाशाय

(ह्रींत्राविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमग्न्याख्यानम्)

भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्वहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्वद्व्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इतिमन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य त्रिरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुन्नेयः ॥

चरमायामृचि हव्यवाहनमित्यग्निविशेषणं प्रशंसति—

त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्या शंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वः हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते , इति ।

देवादीनां संबन्धिनो हव्यवाहनादयोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्रेरेवंगुणसिद्ध्यर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ॥

यदुक्तमाश्वलायनेन—“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्रे मह्यं असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्याऽऽर्पेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति, तदेतद्विधत्ते—

आर्पेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै , इति ।

ऋषेरपत्यमार्पेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामग्नितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्रे मह्यं असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनामवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चाप्येयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृगवादेः सकाशान्नैति नापगच्छति । अपि चेदमार्पेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ॥

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—

परस्तादर्वाचो वृणीते तस्मात्परस्तादर्वाञ्चो मनुष्यान्पितरोऽनु प्र पिपते ॥, इति ॥

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्य-

ममवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदे-
तदर्वाक्त्वम् । यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यार्वाचो वृणीते तस्मादेव कारणा-
ल्लोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठ-
केऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अग्ने॑ महा॑ असीत्या॑ह महा॑ह्येष॑ यदग्नि-
ब्रा॑ह्मणेत्या॑ह ब्राह्म॑णो ह्येष॑ भार॑तेत्या॑हैष हि
दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं भर॑ति दे॒वेद्व॒ इत्या॑ह दे॒वा ह्येत॑-
मै॒न्ध॒त॒ मन्वि॑द्व॒ इत्या॑ह मनु॒ह्येत॑मुत्त॒रो दे॒वेभ्य॑
ऐ॒न्ध॒र्षि॑ष्ठुत॒ इत्या॑हर्ष॒यो ह्येत॑मस्तु॒वन्वि॑प्रा॒नुम॑-
दि॒त॒ इत्या॑ह (१) वि॒प्रा ह्ये॑ते यच्छु॒श्रुवा॑ःसः
कवि॑शस्त॒ इत्या॑ह क॒वयो॑ ह्ये॒ते यच्छु॒श्रुवा॑ःसो
ब्रह्म॑सश्शित॒ इत्या॑ह ब्रह्म॑सश्शितो ह्येष॑ घृ॒ताह॑-
वन् इत्या॑ह घृ॒ताहु॑तिह्यस्य प्रि॒यत॑मा प्र॒णीर्य॑-
ज्ञाना॑मित्या॑ह प्र॒णीह्ये॑ष य॒ज्ञाना॑श् रथी॑रध्व॒रा-
णा॑मित्या॑हैष हि दे॒वरथो॑ऽतू॒र्तो हो॑तेत्या॑ह न
ह्येत॑ कश्चन (२) तर॑ति तृ॒र्णिर्ह॑व्य॒वाडि॑त्या॑ह
सर्व॑श् ह्येष॑ तर॒त्यास्पात्रं॑ जुहू॒र्दे॒वाना॑मित्या॑ह
जुहू॑ह्येष॑ दे॒वानां॑ चम॒सो दे॒वपान॑ इत्या॑ह

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य खुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

चमसो ह्येष देवपानोऽरां इवाग्ने नेमिर्देवा-
स्त्वं परिभूरसीत्याह देवान्ह्येष परिभूर्यद्ब्रूयादा
वंह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह
यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ने आ वह
सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज
जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्स श्यति सोऽस्य
संशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
इत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निं होता-
रमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
यात्प्रमायुंकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुहूर्भ्रातृ-
व्यदेवत्योपभृत् (५) यद्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
व्यमस्मै जनयेद्घृतवंतीमध्वर्यो सुचमाऽस्यस्वे-
त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
देवान्ह्येषाऽवन्ति विश्ववारामित्याह विश्व-
ह्येषाऽवतीढामहै देवा इडेन्यान्नमस्यामं नम-

स्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा
 ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता
 एव तद्यथाभागं यजति (६) ॥

(विप्रानुमदित इत्याह चनास्मै हेतोपभूदेवता एव त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अग्ने । महान् । असि । इति । आह । महान् ।
 हि । एषः । यत् । अग्निः । ब्राह्मण । इति । आह ।
 ब्राह्मणः । हि । एषः । भारत । इति । आह । एषः ।
 हि । देवेभ्यः । हव्यम् । भरति । देवेद्भ इति देव—
 इद्भः । इति । आह । देवाः । हि । एतम् । ऐन्धत ।
 मन्धिद्भ इति मनु—इद्भः । इति । आह । मनुः ।
 हि । एतम् । उत्तर इत्युत्तरः । देवेभ्यः । ऐन्ध ।
 ऋषिष्ठुत इत्यृषि—स्तुतः । इति । आह । ऋषयः ।
 हि । एतम् । अस्तुवन् । विप्रानुमदित इति विप्र—
 अनुमदितः । इति । आह (१) । विप्राः । हि ।
 एते । यत् । शुश्रुवाश्सः । कविशस्त इति कवि—
 शस्तः । इति । आह । कवयः । हि । एते । यत् ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

शुश्रुवांसः । ब्रह्मसं शित इति ब्रह्म—सं शितः ।
 इति । आह । ब्रह्मसं शित इति ब्रह्म—सं शितः ।
 हि । एषः । घृताहवन इति घृत—आहवनः । इति ।
 आह । घृताहुतिरिति घृत—आहुतिः । हि । अस्य ।
 प्रियतमेति प्रिय—तमा । प्रणीरिति प्र—नीः । यज्ञा-
 नाम् । इति । आह । प्रणीरिति प्र—नीः । हि ।
 एषः । यज्ञानाम् । रथीः । अध्वराणाम् । इति ।
 आह । एषः । हि । देवरथ इति देव—रथः । अतू-
 र्तिः । होता । इति । आह । न । हि । एतम् । कः ।
 चन (२) । तरति । तूर्णिः । हव्यवाडिति हव्य—
 वाद् । इति । आह । सर्वम् । हि । एषः । तरति ।
 आस्पात्रम् । जुहूः । देवानाम् । इति । आह । जुहूः ।
 हि । एषः । देवानाम् । चमसः । देवपान इति
 देव—पानः । इति । आह । चमसः । हि । एषः ।
 देवपान इति देव—पानः । अरान् । इव । अग्ने ।
 नेमिः । देवान् । त्वम् । परिभूरिति परि—भूः ।
 असि । इति । आह । देवान् । हि । एषः । परिभू-
 रिति परि—भूः । यव । ब्रूयाव । एति । वह ।
 देवान् । देवयत इति देव—यते । यजमानाय ।
 इति । भ्रातृव्यम् । अस्मै (३) । जनयेव । एति ।

वह । देवान् । यजमानाय । इति । आह । यजमा-
 नम् । एव । एतेन । वर्धयति । अग्निम् । अग्ने ।
 एति । वह । सोमम् । एति । वह । इति । आह ।
 देवताः । एव । तव । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् ।
 उपेति । ह्वयते । एति । च । अग्ने । देवान् । वह ।
 सुयजेति सु—यजा । च । यज । जातवेद इति जा-
 त—वेदः । इति । आह । अग्निम् । एव । तव ।
 समिति । श्यति । सः । अस्य । सशित इति
 सं—शितः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहति । अग्निः ।
 होता (४) । इति । आह । अग्निः । वै । देवा-
 नाम् । होता । यः । एव । देवानाम् । होता ।
 तम् । वृणीते । स्मः । वयम् । इति । आह ।
 आत्मानम् । एव । सत्त्वमिति सव—त्वम् । गमयति ।
 साधु । ते । यजमान । देवता । इति । आह । आशिष-
 मित्या—शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते ।
 यव । ब्रूयाव । यः । अग्निम् । होतारम् । अवृथाः ।
 इति । अग्निना । उभयतः । यजमानम् । परीति ।
 गृहीयाव । प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्याव ।
 यजमानदेवत्येति यजमान—देवत्या । वै । जुहूः ।
 आतृव्यदेवत्येति आतृव्य—देवत्या । उपभृदित्युप—

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

भृत् (५) । यत् । द्वे इति । इव । ब्रूयात् ।
 भ्रातृव्यम् । अस्मै । जनयेत् । घृतवतीमिति घृत—
 वतीम् । अध्वर्यो इति । सुचम् । एति । अस्यस्व ।
 इति । आह । यजमानम् । एव । एतेन । वर्धयति ।
 देवायुवमिति देव—युवम् । इति । आह । देवान् ।
 हि । एषा । अवति । विश्ववारांमिति विश्व—वाराम् ।
 इति । आह । विश्वम् । हि । एषा । अवति । ईडा-
 महै । देवान् । ईडेन्यान् । नमस्याम् । नमस्यान् ।
 यजाम् । यज्ञियान् । इति । आह । मनुष्याः । वै ।
 ईडेन्याः । पितरः । नमस्याः । देवाः । यज्ञियाः ।
 देवताः । एव । तत् । यथाभागमिति यथा—भा-
 गम् । यजति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ॥

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रव-
 र्त्तते । ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाम्नाताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेदो मन्विद्ध । इति सप्तमे स्वनिनि
 अथ चतसृषु ” इति ।

पाठस्तु—

“ अग्ने महा५ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेदो मन्विद्धः ।

ऋषिपुतो विप्रानुमदितः । कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञा-
नाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाद् । आस्पात्रं जुहूर्देवा-
नाम् । चमसो देवपानः । अरां इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि । आवह
देवान्यजमानाय । ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निवि-
न्मन्त्राः । तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ॥

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महां असीत्याह महान्ह्येष यदग्नि-
ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष
हि देवेभ्यो हव्यं भरति , इति ।

अग्निरिति यदेप यस्मात्सर्वाहुत्याधारत्वेन महान्स्तस्मान्मन्त्रे महानसीत्यु-
च्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिमानं तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते । यस्मादेप
देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्भारतेति संबोध्यते । मन्त्रे येयमसावसा-
विति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामृषीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । स च
भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ॥

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्व इत्याह देवा ह्येतमैन्धत , इति ।

यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्धत प्रज्वलितवन्तस्तस्माद्देवेद्व इत्यु-
च्यते ॥

द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्व इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध , इति ।

देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुर्ऐन्ध ॥

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां दिशब्दो द्योतयति—

ऋषिपुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुमदित
इत्याह विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः कविशस्त
इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो ब्रह्मसं-
शित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृता-
हवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा , इति ।

(प्रवरमश्रस्य निगदस्य सुगादापननिदगस्य च ध्याह्वयानम्)

शुश्रुवांसः श्रुताध्ययनसंपन्ना जाता विमा विद्यया विमुधाः कवयश्च
भवन्ति तैरयमनुमदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितस्ती-
क्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ॥

अनुच्छासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वोच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां
रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो
होतेत्याह न ह्येतं कश्चन तरति तूर्णि-
र्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येष तरति , इति ।

यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहनायाध्वराणां संवन्धी
रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वतारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति नातिक्रामति
तस्मादयमतूर्तो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनाचरति प्राप्नोति
तस्मात्तूर्णिर्हव्यवाडित्युच्यते ॥

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्वा ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति—

आस्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां
चमसो देवपान इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽराः
इवाग्ने नेमिर्देवाःस्त्वं परिभूरसीत्याह देवान्ह्येष
परिभूर्यद्भूयादा वह देवान्देवयते यजमाना-
येति श्रातृव्यमस्मै जनयेदा वह देवान्यजमा-
नायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति , इति ।

एपोऽग्निर्देवानां जुहूसदृशो जुह्वामिवास्मिन्हाविष्प्रक्षेपात् । न चास्य दारुम-
यजुद्वचच्छैथिल्यं, किं त्वास्पात्रं लोहपात्रवद्दृढमित्यर्थः । यथा मनुष्याणां
सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः । हेऽग्ने त्वं
यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरात्रेमिः परितो
व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानासि । चतुर्ध्यां निविदि देव-
यत इति पदं शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि भूयात्तदा होता यजमानस्य
श्रातृव्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यंस्त) स्मै देवयते यजमानाय । एत-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

त्पदमयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा भवति । तदेतद्वातृ-
व्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषोपात्तेनैवैतेन यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ॥

कल्पः—“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमा-
वह प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवत्यग्नीपोमावावहेन्द्राग्नी आव-
हेन्द्रमावह महेन्द्रमावह देवाँ आज्यपो आवहाग्नि होत्रायाऽऽवह स्वं महिमान-
मावहेति न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद
इत्युक्त्वा ” इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(ःतस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपहृत्यते, इति ।

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्र-
मेण ह्यते ।) हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीया-
ज्यभागदेवं सोममावह । पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमा-
वह । पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽव-
हेतिपदमुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीपोमरूपमावह ।
अमावास्यायामसांनार्यिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः
सांनार्यदेवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्मयाजानूयाजदेवा-
नावह । अग्नि होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां
देवानां यो यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह ।
अत्र हविर्भुज एव देवानभिमेत्य स्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्भ-
क्षिणं तस्यैवऽऽवाहनविषयत्वप्रपञ्चः, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि
वेदांसि ज्ञानानि यस्मादसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादि-
त्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवानावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न
केवलमावाहनं कर्तव्यं किं तु हविष्पापणलक्ष्णो यामोऽपि त्वयैव कर्तव्यः ।
अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवतीत्युक्तं तद्योपाशुयाजे
प्रजापतिविष्वाग्नीपोमाणां विकल्पाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।

एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

* यनुविशान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

१ ख. "भाति । २ ख. "नैव य" ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापनानिगदस्य च व्याख्यानम्)

**अग्निमग्ना आ वह सोममा वहेत्याह
देवता एव तद्यथापूर्वमुप ह्वयते , इति ।**

तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाऽऽज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः क्रमेण हूत-
वान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथापूर्वमि-
त्यादिनोच्यते ॥

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

**आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जा-
तवेद इत्याहाग्निमेव तत्संश्रयति सोऽस्य
संश्रितो देवेभ्यो हव्यं वहति , इति ।**

तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्रयति तीक्ष्णी करोति । सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽ-
ममत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ॥

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्स्वित्यनुवाकेना-
ध्वर्युर्जुहूपभृतौ सुचावादत्ते ” इति ।

घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु घृतव-
तीमध्वर्योः सुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं सुचोरा-
दापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाम्नातः ।

तस्य पाठस्तु—

“ अग्निर्होता वेत्स्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्योः सुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै
देवाः ईडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् । ” [ब्रा० का० ३
म० ५ अ० ४] इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आमन्त्रातम्—
“ अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा ” इति । अतोऽयमग्निर्वैत्तु
होमक्रमं जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । प्रकृष्टम-
वित्रं फलदानरूपमस्मद्रक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं
होमानुष्ठानं वेत्तु होमक्रमं जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः
प्रक्षिप्यते किं तु वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि
होमक्रमज्ञानयन्तस्तिष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु
फलं ददात्विति शेषः । हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां सुचं जुहूमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी

कुर्वित्यर्थः । कीदृशीं स्तुचं, देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् ।
विश्ववारां विश्वान्सर्वान्राक्षसकृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् ।
ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं स्तुमः । नमस्यान्नपस्कारप्रियान्पितृन्मनुष्यकुर्मः ।
यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्यजाम ॥

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

अग्निर्होतृत्याहाग्निर्वै देवानां होता य

एव देवानां होता तं वृणीते, इति ॥

दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भाव इत्येतद्दर्शयति—

स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति, इति ॥

ददात्वित्येतादृशेनाऽऽशीर्येन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं दर्शयति—

साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽ-

शिपमेवैतामा शास्ते , इति ।

शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्निं होतारमवृथा इति
किञ्चिद्वाक्यमात्रातम् । तस्यायमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं होतारमवृथा
होतृत्वेन वृत्तवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ॥

तमिमं शाखान्तरपाठं दूषयति—

यद्ब्रूयाद्योऽग्निं होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो

यजमानं परि गृह्णीयात्प्रमायुकः स्यात् , इति ।

अग्निर्होता वेत्वाग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं
यद्यग्निं होतारमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्श्वयोर्ध्वजमानोऽग्निना परिगृहीतो
भवेत् । ततो दाहाधिष्ठेन त्रियेत । तस्मान्छाखान्तरपाठो नाऽऽदूर्तव्यः ॥

यद्यपि जुहूपभृता द्वे अपि आदातव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य
जुहा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्तुचमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्दर्शयति—

यजमानदेवत्या वै जुहूभ्रातृव्यदेवत्योपभृद्यदूदे

इव ब्रूयाद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्बृहत्तवतीमध्वर्यो सु-

चमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति, इति ।

स्तुचावित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात्तदा यज-
मानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृत्पुषेक्षितामिव तिरस्कृतुं जुहूपा-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

धान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । नहि जुहा इवोपभृतः
कचिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तम् ॥

देवमिश्रणेन देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतद्दर्शयति—

देवायुवमित्याह देवान्हेपाऽवति विश्व-

वारामित्याह विश्वः हेपाऽवति , इति ॥

ईडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईडामहै देवाः ईडेन्यान्नमस्याम नमस्या-

न्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा

ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया

देवता एव तद्यथाभागं यजति ॥ , इति ॥

देवता यजतीत्येतदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्मस्यतीत्येतदपि द्रष्ट-
व्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेर्यो भागः स्तुत्यादिरूप उपचरितस्तं भाग-
मनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ॥

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽज्येऽपि किं स्यादध्याज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पृषदाज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराव्यः स्यादधिमामत्रद्विवृत्तः ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकारायाइजोपणनिगमा अतिदिष्टाः ।

तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह । ” “ स्वाहा
देवाः आज्यपान् । ” “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिया धामानि । ” “ देवा

आज्यपा आज्यमनुपन्त । ” इति । सोऽयमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति

संशयः । तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति ।

कुतः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्त-

त्वात् । आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्द्विवृत्तं नास्तीति

दध्येष्वहविः । ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते

पृषदाज्यं द्रव्यान्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः ।
दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्वमित्याज्यप-
शब्दोपेता एव निगमाः पठितव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

त्रींस्तृचाननुं ब्रूयाद्राज॒न्यस्य॒ त्रयो॒ वा
अ॒न्ये रा॒ज॒न्यात्पुरु॑षा ब्राह्म॒णो वैश्यः॑ शु॒द्रस्ता-
ने॒वास्मा॑ अनु॒कान्करो॑ति पञ्चद॒शानुं॑ ब्रूयाद्राज॒-
न्यस्य॑ पञ्चद॒शो वै रा॒ज॒न्यः स्व ए॒वैनं॑ स्तोमे
प्रति॑ घापयति त्रि॒ष्टुभा॑ परि॑ दध्यादिन्द्रि॒यं वै
त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒यका॑मः खलु॒ वै रा॒ज॒न्यो य॑जते त्रि-
ष्टु॒भैवास्मा॑ इन्द्रि॒यं परि॑ गृह्णाति॒ यदि॑ का॒म-
ये॒त (१) ब्र॒ह्मव॑र्चसमस्त्विति॒ गाय॑त्रिया परि॑
दध्याद्ब्र॒ह्मव॑र्चसं वै गा॒य॒त्री ब्र॒ह्मव॑र्चसमे॒व भ॑वति
सप्तद॒शानुं॑ ब्रूयाद्वैश्यस्य॑ सप्तद॒शो वै वैश्यः॑ स्व
ए॒वैनं॑ स्तोमे॒ प्रति॑ घापयति॒ जग॑त्या परि॑
दध्याज्जग॑ता वै प॒शवः॑ प॒शुका॑मः खलु॒ वै
वैश्यो॑ यजते॒ जग॑त्यैवास्मै॒ पशू॑न्परि॑ गृह्णात्येकं-
विं॒शति॑मनुं ब्रूयात्प्रति॒ष्ठाका॑मस्यैकविं॒शः

(काम्यसामिधेनीवैभित्तिसामिधेनीनामभिधानम्)

स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विं-
 शत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमवं रुन्धे त्रिंशत्तमनु ब्रू-
 यादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विरा-
 ड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमवं रुन्धे द्वात्रिंशत्त-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शत्तमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बर्हिताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशून्
 (३) अवं रुन्धे चतुश्चत्वारिंशत्तमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुष्ट्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवं रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशत्तमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशून्वं रुन्धे सर्वाणि छन्दांस्यनु
 ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दां-
 स्यवैरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद-
 परिमितस्यावैरुद्धये (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

त्रीन् । तृचान् । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य ।
त्रयः । वै । अन्ये । राजन्यात् । पुरुषाः । ब्राह्मणः ।
वैश्यः । शूद्रः । तान् । एव । अस्मै । अनुकानित्य-
नु—कान् । करोति । पञ्चदशेति पञ्च—दश ।
अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य । पञ्चदश इति पञ्च—
दशः । वै । राजन्यः । स्वे । एव । एनम् । स्तोमे ।
प्रतीति । स्थापयति । त्रिष्टुभा । परीति । दध्यात् ।
इन्द्रियम् । वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय—
कामः । खलु । वै । राजन्यः । यजते । त्रिष्टुभा ।
एव । अस्मै । इन्द्रियम् । परीति । गृह्णाति । यदि ।
कामयेत (१) । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
अस्तु । इति । गायत्रिया । परीति । दध्यात् । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । वै । गायत्री । ब्रह्म-
वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । एव । भवति । सप्तद-
शेति सप्त—दश । अन्विति । ब्रूयात् । वैश्यस्य ।

(काम्यसामिधेनीमिस्तिरुसामिधेनीनामभिधानम्)

सप्तदश इति सप्त—दशः । वै । वैश्यः । स्वे । एव ।
 एनम् । स्तोमे । प्रतीति । स्थापयति । जगत्या ।
 परीति । दुध्याव । जागताः । वै । पशवः । पशु-
 काम इति पशु—कामः । खलु । वै । वैश्यः ।
 यजते । जगत्या । एव । अस्मै । पशून् । परीति ।
 गृह्णाति । एकविंशतिमित्येक—विंशतिम् । अन्वि-
 ति । ब्रूयाव । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य ।
 एकविंश इत्येक—विंशः । स्तोमानाम् । प्रतिष्ठेति
 प्रति—स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै (२) ।
 चतुर्विंशतिमिति चतुः—विंशतिम् । अन्विति ।
 ब्रूयाव । ब्रह्मवर्चसकामस्येति ब्रह्मवर्चस—कामस्य ।
 चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति—अक्षरा । गायत्री ।
 गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । गायत्रिया ।
 एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
 अवेति । रुन्धे । त्रिंशतम् । अन्विति ।
 ब्रूयाव । अन्नकामस्येत्यन्न—कामस्य । त्रिं-
 शदक्षरेति त्रिंशत्—अक्षरा । विराडिति
 वि—राट् । अन्नम् । विराडिति वि—राट् ।
 विराजेति वि—राजा । एव । अस्मै । अन्नाद्यमित्य-
 न्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धे । द्वात्रिंशतम् । अ-

न्विति । ब्रूयात् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—काम-
 स्य । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्—अक्षरा । अनु-
 ष्टुमित्यनु—स्तुक् । अनुष्टुमित्यनु—स्तुप् । छन्दसाम् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थि-
 त्यै । षट्त्रिंशतमिति षट्—त्रिंशतम् । अन्विति ।
 ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु—कामस्य । षट्त्रिंशद-
 क्षरेति षट्त्रिंशत्—अक्षरा । बृहती । बार्हिताः ।
 पशवः । बृहत्या । एव । अस्मै । पशून् (३) ।
 अवेति । रुन्धे । चतुश्चत्वारिंशतमिति चतुः—चत्वा-
 रिंशतम् । अन्विति । ब्रूयात् । इन्द्रियकामस्येती-
 न्द्रिय—कामस्य । चतुश्चत्वारिंशदक्षरेति चतुश्चत्वा-
 रिंशत्—अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् ।
 त्रिष्टुभो । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । अवेति । रुन्धे ।
 अष्टाचत्वारिंशतमित्यष्टा—चत्वारिंशतम् । अन्वि-
 ति । ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु—कामस्य । अष्टा-
 चत्वारिंशदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंशत्—अक्षरा । जगती ।
 जागताः । पशवः । जगत्या । एव । अस्मै । पशून् ।
 अवेति । रुन्धे । सर्वाणि । छन्दांसि । अन्विति ।
 ब्रूयात् । बहुयाजिन इति बहु—याजिनः । सर्वाणि ।
 वै । एतस्य । छन्दांसि । अवर्द्धानीत्यव—रुद्धा-

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

नि । यः । ब॒हु॒या॒जोतिं बहु—या॒जी । अप॑रि॒मित-
मित्य॑परि—मित॒म् । अ॒न्वि॒तिं । ब्रू॒या॒त् । अप॑रि-
मित॒स्ये॒त्य॑परि—मित॒स्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॒ इत्य॑व—रु-
द्ध्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निगदादयः ॥

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

तत्र राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

ग्री॒ःस्तृ॒चाननु॑ ब्रूया॒द्राज॑न्यस्य त्रयो वा
अ॒न्ये राज॑न्यात्पुरुषा ब्राह्म॒णो वैश्यः
शू॒द्रस्ता॑नेवास्मा अनु॒कान्करो॑ति , इति ।

म घो वाजा इत्येका त्रिराष्टत्त्वात्(त्ता) । अग्न आयाहीत्येकस्तृचः । त्वं
घरुण इत्येका परिधानीया त्रिराष्टत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन तृचानां त्रित्वेन
राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णात्राजन्यस्यानुकूलान्करोति ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चद॑शानु ब्रूया॒द्राज॑न्यस्य पञ्चद॑शो वै राज॑न्यः
स्व ए॒वैन॑ः स्तोमे॒ प्रति॑ घ्रापयति , इति ।

प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ
स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसा-
धारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि ग्री॒ःस्तृ॒चानित्य॑नेन विशेषवचनेन
निर्ययाधमाप्नो विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ॥

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टु-
गिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो यजते
त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति, इति ।

त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वाच्चत्संबन्धीन्द्रियरूपत्वम् । राजन्यश्च युयुत्सुत्वा-
दिन्द्रियसामर्थ्यकामः ॥

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति, इति ।

आजुहोत दुवस्यतेत्येषा गायत्री । तत्सवितुरित्यस्या गायत्र्या उपदेशेन
ब्रह्मवर्चसनिष्पत्तेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः

स्व एवैनं स्तोमे प्रति प्रापयति, इति ।

“समिध्यमानो अध्वरे” “समिद्धो अग्न आहुत” इत्यनयोर्मध्ये
“पृथुपाजा अमर्त्यः” “तत् सवाधो यतस्तुचः” इत्येतयोर्धार्म्ययोः प्रक्षे-
पेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्ययोरुत्पन्नत्वा-
त्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ॥

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

जगत्या परि दध्याज्जागता वै पशवः

पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते

जगत्येवास्मै पशून्परि गृह्णाति, इति ।

जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीरदध्यादिविक्रयाय
पशुकामत्वं प्रसिद्धम् ॥

नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—

एकविंशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैक-

विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(काम्यसामिधेनीनिमित्तिरुद्यामिधेनीनामभिधानम्)

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्भिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके । अधाय आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः । अग्निमग्निमित्येकादश । पृथुपाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्पक्षरस्य दाशतय्यास्तिस्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति । अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽज्ञातायाः प्र वो वाजा इत्यस्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाहीत्यादिकं यथाम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमौनसमिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्यां पूर्यते तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *धाव्यासंशकानामेव समिध्यमौनसमिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीर्योया उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थ एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा ॥

फलान्तराय विधत्ते—

चतुर्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं
गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति ॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विरा-
डन्नं विराड्विराजैवास्मा वन्नाद्यमव रुन्धे, इति ।

दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छन्दोनुष्ठानेनान्नस्य लभ्य-
त्वात्तस्य च्छन्दसोऽन्नत्वम् ॥

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशद-
क्षराऽनुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै, इति ।

अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्नूपत्वमनुष्टुभः । वाचि सर्वेषां छन्द-
सामन्तर्भावादननुष्टुचितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ॥

* वाग्वा रा. पुस्तके वाज्यासंशकानामिति पाठान्तरम् ।

१ रा. च. 'शत्यक्षस्य' । २ क. घ. ड. च. 'मानेद्' । ३ क. घ. ड. च. 'मानेद्' । ४ क. घ. 'वा उ' ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

पटत्रिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य पट-
त्रिंशदक्षरा बृहती वार्हताः पशवो
बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे , इति ।

पशूनां बृहतीछन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्बार्हतत्वम् ॥

फलान्तराय विधत्ते—

चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूयादिन्द्रियका-
मस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं
त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धे, इति ॥

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्या-
ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः प-
शवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे , इति ॥

सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दांस्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि
वा एतस्य छन्दांस्यवरुद्धानि यो बहुयाजी, इति ।

बहुभिर्दाक्षणीयादिभिरीष्टिभिरग्रीपोमीयादिपशुभिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत
इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनत्रये गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगती-
रूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मात्सोमयाजी यदा दर्श-
पूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् । “समिध्यमानः प्रथ-
मोऽनु धर्मः” इत्येषा त्रिष्टुप् । “त्वामग्ने म दिव आहुतं घृतेन” इत्येषा जगती ।
एतदुभयं समिद्धपत्याः पूर्वं पठनीयम् ॥

तस्य सोमयाजिनस्त्रीःस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशतमनुब्रूयादित्यन्ते यः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्ये-
तद्विधत्ते—

अपरिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै॥, इति ॥

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्पते ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियावलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥ ”

अनारभ्य ध्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुव्रूयात्” इति । प्र वो वाजा अभिघ्नव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां सप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदश्यं सप्तदश्यं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते भ्रूमः—विकृतावेव सप्तदश्यं निविशते । प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । नच पाञ्चदश्यसप्तदश्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सप्तदश्यमवतिष्ठते । न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति । सप्तदश्यस्य चोदकमाप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“सप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ”

सप्तदशानुव्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं सप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगामीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनिमित्तकं सप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार—“चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य” इति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्वैश्यनिमित्तं विकृताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन

१ ख. 'कल्प्यते' । २ ख. 'कल्पयेया' । ३ ख. 'शवावययोः' । ४ क. घ. ङ. च. 'स्मादध्व' ।

५ क. 'भिल्लिन' ६ क. घ. ङ. च. 'त्वामिन्धेत' ।

गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव
गोदोहनमिति सिद्धान्तः ॥

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संस्तृतिर्वोपकारस्य कृप्त्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ॥

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ ”

अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति ।
तथा वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाग्रयणेष्वादौ च पुनः साप्तदश्यं
विहितम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्च-
दश्येनावरुद्धत्वाद्विकृतिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिष्वनारभ्य-
वादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधी-
याज्यभागवत्कृत्स्नोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो
वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति । साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूयत इति
प्राप्ते घृमः—वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते, किं तु चोदक-
प्राप्तास्ता अनूय साप्तदश्यं विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातै-
र्विधिभिः कामुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु ।
तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंवन्ध-
मवबोध्य तत्संवन्धान्यथानुपपत्त्या ऋतुसंवन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्य-
पराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्वि-
धिभिः सामिधेनीसंवन्ध एव बोधनीयः । ऋतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः,
प्रत्यक्षप्रकर्षणेनैव तस्मिन्ने । तत्र साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंवन्धे
सहमा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विवृतिसंवन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अना-
रभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिर्वैमृधा-
दिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य
वापकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणवदुपसंहारो न त्वाज्यभागवदपूर्वं कर्म ।

तत्रैव षष्ठमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीविवृद्धां विमागमोऽभ्यस्यतामुन ।

आगमः पूर्ववन्मवमभ्यामममृत्तिन्वतः ॥

१ क. घ. ङ. च पुनर्वाक्ये । २ क. घ. ङ. च पिपा । ३ ख. 'तुप्रवेशः प' । ४ क.
घ. ङ. च 'दत्तः प' । ५ ख. निवेत । ६ घ. 'रामाग्ने' । ७ क. घ. ङ. च. 'तिप' ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्निमः ॥

त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमवाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ११

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—
“एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा वहिष्पवमान ऋगा-
गमस्तथाऽब्रापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया
अपूर्ताष्टिगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किं तु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—
“त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं
युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्णते ताव-
त्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थ-
त्वदर्शनात् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनो-
त्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा
सति तदवाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य पण्णामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या
पूरणीया ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एवादशोऽनुवाकः ।)

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्वाश्रुततरं वदन्ति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-

न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
 देवमन्तराऽनूच्यं सदेवत्वाय विद्वांसो वै
 (१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
 नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्तर्वेद्यन्यः पादो
 भवन्ति वहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै
 पथामसंरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
 रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
 थो ग्राम्याश्चैव पशूनारण्याश्चाव रुन्धेऽथो
 (२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जं-
 यति देवा वै सामिधेनीरनूच्यं यज्ञं नान्वप-
 श्यन्त्स प्रजापतिस्तुष्णीमाधारमाऽ धारयत्ततो
 वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्त्यतूष्णीमाधारमाधार-
 यति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-
 भ्यनक्त्यलंक्षो भवति य एवं वेदाथो तर्पय-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजयां पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्वाभ्यां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिष्ठभिरति तद्रेचयेन्मनसाऽऽ धार-
 यति मनसा ह्यनासमाप्यते तिर्यञ्चमा धारय-
 त्यलम्बद्वकारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तयेतामहं
 देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागत्रवीदहं देवेभ्य

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताः सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्वि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्स्वल्
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यंब्रवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्त्यै परिधीन्त्सं मांष्टि पुनात्येवैना-
 न्निर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यै त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिं-
 क्षराध्यै त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवलोका
 देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पचन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्या आघारमा धारयति तिर
 इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै
 लोकं प्र रोचयत्यृजुमा धारयत्यृजुर्वि हि
 प्राणः संतंतमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य
 संतंत्या अथो रक्षंसामपहत्यै यं कामयेत प्रमा-
 युक्तः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽ धारयेत्प्राणमे-

वास्माज्जिह्वं नयति ताजक्प्र मीयते शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
 आधारमाधार्य ध्रुवाः समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य
 शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्वैव्योऽ-
 सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताः स प्रजापति-
 ब्राह्मणमब्रवीदेतद्ब्रूहीत्या श्रावयेत्तदं देवाः
 शृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
 देवानां तमवृणीत ततो देवाः (८) अभव-
 न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वा-
 ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि
 ब्रूयाद्यद्वाह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्वा-
 ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्वाह्मणो
 न परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याश्वावं रन्ध्रेऽर्थां पशुभिः सोऽब्रवीदक्षिणाध्वं त्रयं
 इव ध्रुवा देवाश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

निवीतमिति नि—वीतम् । मनुष्याणाम् । प्राची-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

नावीतमिति प्राचीन—आवीतम् । पितृणाम् ।
 उपवीतमित्युप—वीतम् । देवानाम् । उपेति । व्य-
 यते । देवलक्षममिति देव—लक्षमम् । एव । तव ।
 कुरुते । तिष्ठन् । अन्विति । आह । तिष्ठन् । हि ।
 आश्रुततरमित्याश्रुत—तरम् । वदति । तिष्ठन् । अ-
 न्विति । आह । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोक-
 स्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै । आसीनः । य-
 जति । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
 यव । क्रौञ्चम् । अन्वाहेत्यनु—आह । आसुरम् ।
 तव । यव । मन्द्रम् । मानुषम् । तव । यव । अ-
 न्तरा । तव । सदेवमिति स—देवम् । अन्तरा । अ-
 नूच्यमित्यनु—उच्यम् । सदेवत्वायेति सदेव—त्वाय ।
 विद्वांसः । वै (१) । पुरा । होतारः । अभूवन् ।
 तस्मात् । विधृता इति वि—धृताः । अध्वानः । अ-
 भूवन् । न । पन्थानः । समिति । अरुक्षन् । अन्तर्वे-
 दीत्यन्तः—वेदि । अन्यः । पादः । भवति । वहि-
 र्वेदीति वहिः—वेदि । अन्यः । अर्थ । अन्विति ।
 आह । अध्वनाम् । विधृत्या इति वि—धृत्यै ।
 पथाम् । असंशोहायेत्यसं—शोहाय । अथो इति ।
 भूतम् । च । एव । भविष्यत् । च । अवेति । रुन्धे ।

अथो इति । परिमितमिति परि—मितम् । च । एव ।
 अपरिमितमित्यपरि—मितम् । च । अवेति । रुन्धे ।
 अथो इति । ग्राम्यान् । च । एव । पशून् । आर-
 प्यान् । च । अवेति । रुन्धे । अथो इति (२) ।
 देवलोकमिति देव—लोकम् । च । एव । मनुष्यलो-
 कमिति मनुष्य—लोकम् । च । अभीति । जयति ।
 देवाः । वै । सामिधेनीरिति साम्—इधेनीः । अनू-
 च्येत्यनु—उच्यं । यज्ञम् । न । अन्विति । अपश्यन् ।
 सः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । तूष्णीम् । आ-
 धारमित्या—धारम् । एति । आधारयत् । ततः । वै ।
 देवाः । यज्ञम् । अन्विति । अपश्यन् । यत् । तूष्णीम् ।
 आधारमित्या—धारम् । आधारयतीत्या—धारयति ।
 यज्ञस्य । अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्ये । अथो इति ।
 सामिधेनीरिति साम्—इधेनीः । एव । अभीति । अ-
 नक्ति । अल्लूक्षः । भवति । यः । एवम् । वेदं । अथो
 इति । तर्पयति । एव । एनाः । तृप्यति । प्रजयेति प्र-
 जयां । पशुभिरिति पशु—भिः (३) । यः । एवम् ।
 वेदं । यत् । एकया । आधारयेदित्या—धारयेत् ।
 एकां । प्रीणीयात् । यत् । दाम्भ्याम् । द्वे इति ।
 प्रीणीयात् । यत् । तिसृभिरिति तिसृ—भिः । अ-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

ती॒ति । त॒व । रे॒च॒ये॒व । म॒न॒सा । ए॒ति । घा॒र॒-
य॒ति । म॒न॒सा । हि । अ॒ना॒प्तम् । आ॒प्य॒ते । ति॒र्य॒-
ञ्च॒म् । ए॒ति । घा॒र॒य॒ति । अ॒छ॒म्ब॒ट्कार॒मित्य॒छ॒म्ब॒ट्-
का॒रम् । वाक् । च । म॒नः । च । आ॒ती॒ये॒ताम् ।
अ॒हम् । दे॒वेभ्यः । ह॒व्यम् । व॒हामि॒ । इति॒ । वाक् ।
अ॒ब्र॒वी॒व । अ॒हम् । दे॒वेभ्यः । इति॒ । म॒नः ।
तौ । प्र॒जाप॑तिमि॒ति प्र॒जा—प॒तिम् । प्र॒श्नम् ।
ऐ॒ताम् । सः । अ॒ब्र॒वी॒व (४) । प्र॒जाप॑ति॒-
रि॒ति प्र॒जा—प॒तिः । दू॒तीः । ए॒व । त्वम् । म॒न॒सः ।
अ॒सि । य॒व । हि । म॒न॒सा । ध्या॒य॒ति । त॒व ।
वा॒चा । व॒द॒ति । इति॒ । त॒व । ख॒लु । तुभ्य॑म् । न ।
वा॒चा । जु॒ह॒वन् । इति॒ । अ॒ब्र॒वी॒व । तस्मा॑व । म॒न॒सा ।
प्र॒जाप॑तय इति॒ प्र॒जा—प॒तये॒ । जु॒ह॒ति । म॒नः । इ॒व ।
हि । प्र॒जाप॑तिरि॒ति प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जाप॑तेरि॒ति
प्र॒जा—प॒तेः । आप्त्यै॑ । प॒रि॒धी॒नि॒ति प॒रि—धी॑न् ।
स॒मि॒ति । मा॒ष्टि॑ । पु॒ना॒ति । ए॒व । ए॒ना॒न् । त्रिः ।
म॒ध्य॒मम् । त्रयः॑ । वै । प्रा॒णा इति॒ प्र—अ॒नाः । प्रा॒णा-
नि॒ति प्र—अ॒ना॒न् । ए॒व । अ॒भी॒ति । ज॒य॒ति । त्रिः ।
द॒क्षि॒णा॒र्ध्वमि॒ति द॒क्षि॒ण—अ॒र्ध्वम् । त्रयः॑ (५) । इ॒मे ।
लो॒काः । इ॒मा॒न् । ए॒व । लो॒का॒न् । अ॒भी॒ति ।

ज॒यति । त्रिः । उ॒त्तरा॒र्ध्या॒मित्यु॒त्तर—अ॒र्ध्या॒म् । त्रयः ।
 वै । दे॒व॒या॒ना इति॑ दे॒व—या॒नाः । प॒न्था॒नः । तान् ।
 ए॒व । अ॒भीति॑ । ज॒यति । त्रिः । उ॒पेति॑ । वा॒ज॒यति ।
 त्रयः । वै । दे॒व॒लो॒का इति॑ दे॒व—लो॒काः । दे॒व॒लो॒-
 का॒नि॒ति॑ दे॒व—लो॒कान् । ए॒व । अ॒भीति॑ । ज॒यति ।
 द्वा॒द॒श । स॒मि॒ति॑ । प॒द्य॒न्ते । द्वा॒द॒श । मा॒साः । सं॒व॒-
 त्स॒र इति॑ सं—व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति॑ सं—व॒त्स॒रम् ।
 ए॒व । प्री॒णा॒ति । अथो॑ इति॑ । सं॒व॒त्स॒रमि॒ति॑ सं—
 व॒त्स॒रम् । ए॒व । अ॒स्मै । उ॒पेति॑ । द॒धा॒ति । सु॒व॒र्ग॒-
 स्येति॑ सु॒वः—ग॒स्य॑ । लो॒क॒स्य॑ । स॒म॒ष्ट्या॒ इति॑
 स॒म्—अ॒ष्ट्यै । आ॒घा॒रमि॒त्या—घा॒रम् । एति॑ । घा॒र॒-
 य॒ति । ति॒रः । इ॒व (६) । वै । सु॒व॒र्ग इति॑ सु॒वः—
 गः । लो॒कः । सु॒व॒र्गमि॒ति॑ सु॒वः—गम् । ए॒व । अ॒स्मै ।
 लो॒कम् । प्रेति॑ । रो॒च॒यति॑ । ऋ॒जुम् । एति॑ । घा॒र॒-
 य॒ति । ऋ॒जुः । इ॒व । हि । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः ।
 सं॒त॒तमि॒ति॑ सं—त॒तम् । एति॑ । घा॒र॒य॒ति । प्रा॒णा॒ना॒-
 मि॒ति॑ प्र—अ॒नाना॑म् । अ॒न्ना॒द्य॒स्येत्य॑न्न—अ॒र्ध॒स्य॑ ।
 सं॒त॒त्या॒ इति॑ सं—त॒त्यै । अथो॑ इति॑ । रक्ष॑साम् ।
 अ॒प॒ह॒त्या॒ इत्य॑प॒—ह॒त्यै । यम् । का॒मे॒ये॒त । प्र॒मा॒यु॒क॒-
 इति॑ प्र—मा॒यु॒कः । स्या॒त् । इति॑ । जि॒ह्मम् । त॒स्य॑ ।

(सामिधेयीषु होतृनियमविशेषाध्वर्ज्याधारविशेषयोरभिधानम्)

एति । धारयेत् । प्राणमिति प्र—अनम् । एव ।
 अस्मात् । जिह्वम् । नयति । ताजक् । प्रेति ।
 मीयते । शिरः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् ।
 आधार इत्यां—धारः । आत्मा । ध्रुवा (७) ।
 आधारमित्यां—धारम् । आघार्येत्यां—घार्यं । ध्रुवाम् ।
 समिति । अनक्ति । आत्मन् । एव । यज्ञस्य । शिरः ।
 प्रतीति । दधाति । अग्निः । देवानाम् । दूतः । आसी-
 त् । दैव्यः । असुराणाम् । तौ । प्रजापतिमिति प्रजा—
 पतिम् । प्रश्नम् । ऐताम् । सः । प्रजापतिरिति
 प्रजा—पतिः । ब्राह्मणम् । अब्रवीत् । एतत् । वीति ।
 ब्रूहि । इति । एति । श्रावय । इति । इदम् । देवाः । शृ-
 णुत । इति । वाव । तत् । अब्रवीत् । अग्निः । देवः ।
 होता । इति । यः । एव । देवानाम् । तम् । अवृ-
 णीत । ततः । देवाः (८) । अभवन् । परेति ।
 असुराः । यस्य । एवम् । विदुषेः । प्रवर-
 मिति प्र—वरम् । प्रवृणत इति प्र—वृणते । भव-
 ति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 यत् । ब्राह्मणः । च । अब्राह्मणः । च । प्रश्नम् ।
 एयातामित्यां—इयाताम् । ब्राह्मणाय । अधीति ।
 ब्रूयात् । यत् । ब्राह्मणाय । अध्याहेत्यधि—आह ।

आत्मेने । अधीति । आह । यत् । ब्राह्मणम् ।
पराहेति परा—आह । आत्मानम् । परेति ।
आह । तस्मात् । ब्राह्मणः । न । परोच्य इति
परा—उच्यः (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ॥
अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराधारविशेषश्चाभिधीयते ।
तत्राऽऽदौ तावद्यागकर्तृणामुपवीतं विधातुं प्रस्तौति—

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं
पितृणामुपवीतं देवानाम् , इति ।

यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वक्ष्येण वा वीयेते संवृतावा-
च्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्मादपि-
तर्पणं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽधस्तात्क्रि-
यते यत्र तत्प्राचीनावीतम् । तच्च पितॄणां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः
प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायब्रा-
ह्मणे समाम्नातम्—“ दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽधधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ”
इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्यायादिकं तथै-
वाऽऽचरन्ति ॥

इदानीं विधत्ते—

उप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते , इति ।

तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवचिह्नमेव कृतं भवति ॥

यागकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याग्रनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृमियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्द्वाश्रुततरं वदति, इति ।

आसीनो नानुब्रूयात्किं तु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठन्मनुष्य आ समन्ता-
दतिशयेन ध्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मात्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ॥

तदेवानूद्य प्रशंसति—

तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

आसनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै संपद्यते ॥

याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते—

आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति, इति ।

यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलनाभावादत्र प्रतिष्ठा ॥

अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते—

यत्क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रे मानुषं तद्य-

दन्तरा तत्सदेवमन्तराऽनूच्यꣳ सदेवत्वाय, इति ।

यथा क्रौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति तत्सदृशे सत्यासुरं भवेत् ।
मनुष्यास्तूपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः सोऽपि वर्ज्यः । मध्यमध्वने-
र्देवप्रियत्वाच्चयैवानुवचनं कार्यम् ॥

अपरं कंचिद्विशेषं विधत्ते—

विद्वांसो वै पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्वि-

धृता अध्वानोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्न-

न्तर्वेद्यन्यः पादो भवति वहिर्वेद्यन्योऽथा-

न्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसꣳरोहाय, इति ।

मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्वहिरिव पादद्वयमवस्थाप्यानुब्रूते, तस्य पादद्वयस्थाप-
नान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदिमध्य एव प्रक्षिप्यानु-
ब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः केचित्कुशलाः पुरा
यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं वहिर्न प्रक्षिपन्ति । तेन तेषामध्वानो
विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । चापपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति किं तु वहिरेव स्थाप-
यन्ति । तेन वहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्विदुषः पुरुषान्नैव समरुक्षन्संरोहं न
कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्गभ्रंशो मार्गकृतः

दन्तराणामस्पर्शाच्छम्बदकारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बदकारं यथा भवति
तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्संस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ॥

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति—

वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तयेतामहं देवेभ्यो हव्यं
वहामीति वागब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्तौ
प्रजापतिं प्रश्नमेताः सोऽब्रवीत्प्रजापतिर्दूतीरेव
त्वं मनसोऽसि यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदतीति तत्खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्य-
ब्रवीत्तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन
इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै , इति ।

आतिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्त्तिः स्पष्टी क्रियते—“अहं देवेभ्यो
हव्यं वहामि” इति वाक्येन । ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ हविर्वहननिर्णयाय
प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्रागुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—हे वाक्त्वं मनसो
दूतीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—यस्माद्धोके
पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूतीत्वमेवेति ।
अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि वाचा
मा जुहोत्विति । तस्मादाधारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः संकल्पेन
कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजापते-
राप्त्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इध्मसंनहनैः सह स्पर्यर्द्धते स्पर्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुप-
रिक्रामन्परिधीन्यधापरिधि तमन्वग्रं त्रिस्त्रिः समृज्य” इति, तदेतत्संमार्जनं
स्पर्शेन सहितैरिध्मसंनहनदर्भैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्, इति ॥

क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनादृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति
त्रिर्दक्षिणार्धं त्रय इमे लोका इमानेव
लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै
देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति , इति ।

ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाद्भूत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते— । इकारं यथा भवति

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति भवति ॥

जिह्वं तस्याऽऽ वारयेत्प्राणमेवास्मा-

जिह्वं नयति ताजकप्र मीयते, इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्रं यथा भवति तथाऽऽ-
वारयेत् । तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु प्रविश्य वक्रत्वं
प्रापयति । तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासौ घ्रियते ॥

आचारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा

ध्रुवाऽऽधारमाधार्य ध्रुवाः समनक्त्या-

त्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति, इति ।

स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवाया यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधारस्य प्रक्षेपे सति
स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्जनादयः पौरोडा-
शिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां व्याख्यायमान-
त्वाद्भुवर्नमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु तदनुवादेन
प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वृजुत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्तदोषः ।
अत एवोक्तानुवादकत्वादननुवाह्यणमेतदिति संप्रदायविदः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्ष
द्विद्वाध्विक्त्वन्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्पेयो यजमानः ” इति
“ इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—
यजमानस्य यादृशान्यार्पेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्ना
पुरःसरं प्रयोक्तव्यानि । तदिदमध्वर्युर्कर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेर्न
प्रस्तावे त्वार्पेयं वृणीत इति होतृर्ऋतमग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोर
विशेषः । अर्वाश्चमारभ्येत ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युर्वृणीते । होता तूचममा
भ्याधस्तनान्वृणीते । तद्यथा—भार्गव्यावनाप्रवानोर्विजामदग्न्येत्येवं होतृकत्वं
पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युर्कर्तृके तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदां

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्यावाविशेषयोरभिधानम्)

यैवदमवानवच्यवनवद्भृगुवदिति प्रयोक्तव्यमिति, तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृवि-
वरणं विधत्ते—

अग्निर्देवानां दूत आसीद्वैव्योऽसुराणां तौ
प्रजापतिं प्रश्नमेतां स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्र-
वीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः शृणु-
तेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
देवानां तमवृणीत ततो देवा अभवन्पराऽ-
सुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानु-
षोऽग्निः । स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो
दैव्यः । स चान्यत्रापि श्रूयते—“ दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णुषो
भागधेयम् ” इति । स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तावुभा-
वावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं
मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् ।
दैव्यस्तपसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति ।
मिध्वे ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाम् त्वमेव दूत्यम-
पे । तस्मात्त्वमेव यागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—
तारं प्रत्यध्वर्युराश्रावयेति प्रयुक्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—
देवा इदं यजमानसं बन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतृर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदा-
ग्रेणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन
दानां श्रवणं यथा भवति तथा होतमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्य-
ध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुक्तत्वादसौ याज्यादिकं वा ब्रवीदित्यभिप्रायः । यस्मात्प्र-
जापतिर्ब्राह्मणाग्निरवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः ॥
प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्च ब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्रा-
ह्मणायाधि ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽ-
पन्तानां पराहाऽऽत्मानं

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहभेवाधिक इति अधिविषयं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः न कर्तव्यः । सोऽयं मासद्विकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ निवीतं तु मनुष्याणां विधिवैपोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणाश्रुः क्रतोर्वा विधीयते ॥

मासं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र निवीतस्य मानान्तरेणामासत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति पष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुमवेशरहितयोः स्वतन्त्रदेविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । पष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं, लोहितोष्णीपादिवद्विगर्धम इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्नाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं चासोविषयं न तु निवृत्तसूत्रविषयम् । अजिनं चासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पक्षे वस्त्रमयः पतेत् । अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति पष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्कृत्वद्भत्वेन विधिः, वाक्यभेदमसद्भात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इति प्रशंसार्थव्याख्यापत्तेः । तस्मिंश्चोष्णीपादिवद्विगर्धम इति—

(सामिधेनीषु होतृनियमभिशोषध्वप्याधारविशेषयोरभिधानं)

“यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतसिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपन्नमृताग्निहोत्रे तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधितस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनुदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासंभवात्प्रणवदशपूर्णमासाद्गमुपवीतम् ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ऋजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वाऽग्रिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥”

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते—“ऋजुमाधारयति, संततमाधारयति, आधारमाधारयति” इति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेन्न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ।

कर्मैकत्वाच्चाऽऽज्यधारा नैरन्तर्यस्य संभवात् ॥”

संततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्नैवम् । धा(घा)र्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि कर्मवैकल्यभावात् । अत्र तु न तथेति वैपम्यम् । तथा सत्याधारायै यदाज्यं जुहा गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाधुत्पुक्तं पूर्वकालवर्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दोयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपादक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. घ. ङ. च. 'भावेन' । २ घ. 'दृष्टार्थमे' । ३ रा च 'ति उर्मो' । ४ क. घ. ङ. 'यथाचराज्य होतव्यं तत्तत्तराह' । ५ क. घ. ङ. 'येऽविच्छेदेन पा' ।
तस्मिन्मन्त्रेणानुष्ठानं न भवति